שמעון זאב אייזנבערג

מלחמה = שטויב

(זכרונות פון אַ ליטווישן פֿליט)

(1915 – 1917)

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2018

קלעוולאנד (דרום אַפריקע.)

MADE IN POLAND

נאָכדרוק שטריינג פּאַרבאָטן.

Copyright
(All rights reserved)

Publisched by S. Eisenberg
KLERKSDORP
Transvaal
(South Africa)

דרוקערייַ "ראם" ווילנע, צערקאוונע 2.

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2018

געווידמעט מיין ליבע פרוי

גרונע און קינדער

איך דריק אויס אַ דאַנק מיין זון

אליעזר געצל

וועלכער האָט מיר געהאָלפן אין מיין אַרבעט.

דער מחבר.

פאַרוואָרט.

אין בוך "מלחמה־שטויב" ווערן געבראַכט זכרונות פון אַ היימלאָזן, וועלכער האָט מיטגעמאַכט דעם גירוש פון די ליט־ווישע יידן אין 1915 יאָר. דאָס זיינען ליידן און יסורים פון יענע היסטאָרישע טעג — טעג פון הונגער און נויט, ווען דער היימלאָזער האָט זיך געשלעפט פון איין אָרט צום צווייטן און זיך געוואַלגערט אין די פראַכט־וואַגאָנעס.

דער מחבר האָט ניט דעם טאַלענט צו דערציילן וועגן יענע אויסערגעווייניקע טעג אַזוי, ווי ס'וואָלט עס געטאָן אַ פראָפעסיאָנעלער שרייבער, ער וויל נאָר שילדערן פאַרן לעזער נישט איבערגעטריבענע איבערלעבונגען פון די געיאָגטע און געפלאָגטע בעת דער וועלט מלחמה.

"מלחמה־שטויב" איז דערפירט ביז 1917 יאָר. וועגן דער רוסישער רעוואָלוציע, וויי אויך וועגן דעם לעבן אין סאָוועטן־לאַנד האָט דער מחבר אַ מאַטעריאַל, וועלכן ער האָפט נאָך צו פאַרענטלעכן אין אַ צווייטן בוך.

זאָל וועגן דעם אורטיילן דער לעזער.

שמעון זאב אייזנבערג.

קלעווקסדאָרף (דרום אַפריקע.)
דעצעמבער 1935.

אינהאַלט.

זייט

1) דייטשן אין שטעטל — — — — — — — — — — — — 1
2) דער גאַליציאַנער סידורל — — — — — — — — — — 8
3) דער שפיטאָל אויפן מאַרק־פלאַץ — — — — — — — 15
4) מעשה קוז — — — — — — — — — — — — — 23
5) אַראָנציק דער בעל נעילה — — — — — — — — — 30
6) מיר פאַרלאָזן די היים — — — — — — — — — — 40
7) ליגעם — — — — — — — — — — — — — 48
8) אַ פעקל אַראָפ פון האַנט — — — — — — — — — 54
9) פּאָקראָי — — — — — — — — — — — — — 63
10) מען גרייט זיך אין וועג — — — — — — — — — — 71
11) דער קידוש אויפן פור — — — — — — — — — — 78
12) אין פּאָסווּאָלער בית־המדרש — — — — — — — — 85
13) וואַבאָלניק — — — — — — — — — — — — 92
14) קופישאָק — — — — — — — — — — — — 101
15) אַ יידישער סאָלדאַט וויל האָבן אַ טלית קטן — — — 110
16) דער וועג צו דווינסק — — — — — — — — — — 122
17) פיר וואָכן אין פראַכט־וואַגאָנעס — — — — — — — 130

אינהאלט

18) סטאַנציע דנאָ — — — — — — — — — — — — 140
19) מאָהילעוו — — — — — — — — — — — — 150
20) וויטעבסק אין וועג — — — — — — — — — — 163
21) טשעריקאָוו — — — — — — — — — — — 176
22) פוילישע היימלאָזע — — — — — — — — — 188
23) אַנטלאָפן פון שטאָט — — — — — — — — — 197
24) אַ פרייער מענטש — — — — — — — — — 208

1.

דייטשן אין שטעטל.

מיטוואָך דעם 22־טן אַפּריל 1915 יאָר האָט געקאָכט אין אונזער שטעטל, ווי אין אַ קעסל. „אָבאָזן" מיט אויסגעמאַטערטע פּערד האָבן זיך געשלעפּט. סאָלדאַטן מיט פּעקלעך אויף די פּלייצעס זיינען געלאָפן פאַרמאַטערטע, צובראָכענע. זיי האָבן ניט געקאָנט שטיין אויף די פּיס. אָפּרוענדיק זיך עטליכע מינוט, זיינען זיי געלאָפן ווייטער.

די לאַנע ווערט ערנסטער. די האַרץ נאָגט. אומבאַקאַנטע מענטשן לויפן דורך אונזער שטעטל, קיינער שטעלט זיך ניט אָפּ. איך שטיי לעבן מיין הויז און טראַכט. וואָס וועט זיין מיט אונז? וועט דאָס אונזער גורל אויך אַזוי זיין? וועלן מיר אויך דאַרפן פאַרלאָזן אונזערע היימען, איבערלאָזן אַלץ, וואָס אונז איז טייער? איך האָב אָפּגעלעבט אין שטעטל עטלעכע יאָר רואיק, יעדערער האָט געוואוינט אין זיין אייגענער הויז, ס׳האָט פון קיין זאַך ניט געפעלט. מיר איז ליב די שטעטל. מיר האָבן אַלע געלעבט אין אחדות, ווי איין פאַמיליע. איך קוק זיך אַרום אויף מיין הויז, עפּעס מיין האַרץ זאָגט מיר, אַז מיר וועלן זיך אין גיכן דאַרפן שיידן מיט דער שטוב. איך וואָלט געקושט יעדער שטיינדל בעזונדער. ווער

וויס, אָט באַלד וועלן מיר ווערן צעזייט און צעשפרייט, מיר פאַר־
בלייבן דאָ קענטיק נאָר געציילטע טעג.

דער הימל כמאַרעט זיך, שוואַרצע וואָלקנס פאַרציען די זון,
אַ קאַלטער ווינטל בלאָזט. דער טומל ווערט גרעסער. אַ ביסל שפע־
טער זיינען דורכגעלאָפן קאַזאַקן און פּאָליציי פון די שטעטלעך,
וועלכע זיינען פאַרנומען געוואָרן פון דייטשן.

דער איינציקער וועג, וועלכער איז געווען אָפן, האָט געפירט
דורך אונזער שטעטל. דער שאָסיי "קעלם—שאַוול" איז שוין געווען
פאַרנומען דורך די דייטשן. נאָר די זייטיקע וועגן, ווי וואָרנע,
קורשאַן, גרוזד, יאַנישאָק און דער שאָסיי, וואָס פירט צו מיטאַוואַ־
ריגאַ, זיינען געווען אָפן. דורך דעם וועג זיינען די פליטים געלאָפן.
אויך די יידישע פליטים, צווישן וועלכע ס׳איז געווען דער ראַסיינער
ראַבינער אַבראַמאָוויץ. ער האָט מיר דערציילט, דאָס ער איז געווען
צוזאַמען מיט אַ דעלעגאַט פון פעטראָגראַד (פעטערבורג) אין וואָרנע,
כדי צו העלפן די היימלאָזע, וועלכע זיינען אַנטלאָפן פון דייטשישן
גרענעץ. נאָר די דייטשן זיינען האַסטיק אָנגעקומען – האָבן די יידן
זיך קוים אַרויסגעכאַפט מיטן לעבן. לאַנג שטיין אין אונזער שטעטל
האָבן זיי ניט געוואָלט, ווייל זיי האָבן געריכט צו "כאַפן" דעם
באַן, וואָס גייט צו פעטראָגראַד. דערביי האָבן זיי מיר געזאָגט:
"איר קענט דערוואַרטן די דייטשן יעדן טאָג". אַפילו צדוק דעם פי־
שער פון ראַסיין האָב איך אויך באַגעגנט אין אונזער שטעטל. ער
איז געפאָרן אין וואָרנע קויפן פיש. האָבן די דייטשן אים אין זייער
נעץ אַריינגעכאַפט...

די היימלאָזע יידן, וואָס זיינען דורכגעפאָרן אונזער שטעטל,
האָבן נאָר געבעטן ברויט און געפאָרן ווייטער. אונז איז דאָס עסן
ניט געקראָכן אין האַלז, אָבער די היימלאָזע האָבן געבעטן וואָס
מער שפייז און וויפל מען האָט זיי געגעבן, איז געווען ווייניק. אַ
עלטערער ייד מיט אַ פעקל אויפן פלייצע גייט פאַרבייַ, ער זאָגט

צו מיר: "רב ייד, וואָס שטייט איר אַזוי די הענט אין די קעשענעס? וואָס וואַרט איר? פאַר וואָס אַנטלויפט איר ניט?"

"ווי לויפט מען", ענטפער איך אים. "איבערלאָזן אַ הויז אויף הפקר און אַנטלויפן, אַזוי ווי איר? ניין, דאָס וועל איך ניט טאָן".

"אויב איר לויפט ניט איצט, וועלן אייך די קוילן פאַריאָגן", זאָגט ער צו מיר: "אייך וועט זיין נאָכדעם ערגער". איך האָב ניט פאַרשטאַנען, וואָס הייסט מלחמה, מאַכן טראַנשייען און זיין אין מיטן די שלאַכט פעלדער.

מענטשן זיינען געלאָפן און מיר זיינען געזעסן, ווי ס'וואָלט גאָר קיין מלחמה ניט געווען. אָבער מ'לויפט כסדר דורך אונזער שטעטל. דער טומל ווערט אַלץ גרעסער, מען פירט דורך פאַר־ וואונדעטע סאָלדאַטן. די זון האַלט שוין ביים אונטערגיין. ס'ווערט פינסטערער. אָבאָזן לויפן, סאָלדאַטן מיט קיכן שלעפן זיך...

אין אָוונט האָבן מיר זיך געזומען פאַקן. ווער ווייס, אפשר וועלן מיר אויך דאַרפן לויפן פון שטעטל? מ'דאַרף זיך צוגרייטן, ווי לייטן טוען. נאָר ביי נאַכט האָט גערוישט, די שיסעריי פון קאַ־ נאָנען איז געווארן שטאַרקער. איך גיי צו צום פענסטער זען, וואָס ס'טוט זיך אין גאַס, קלערענדיק, אפשר קאָן נאָך ווערן אַ שיסעריי אין מיטן דער נאַכט.

* * *

פרייטאָג פרי האָבן זיך באַוויזן דייטשע אַרטאָפלאַנען איבער אונזער שטעטל. קיין פּליטים האָבן זיך שוין ניט געוויזן. נאָר קאַזאַקן זיינען אַרומגעריטן. אַביסל שפעטער זענען מיר פון דער ווייטן סאָלדאַטן מיט שפּיציגע שוצהיטלען. ס'איז נלייך געוואָרן אַ שיסעריי צווישן די דייטשן און רוסן. די אימה ווערט אַלץ גרעסער. מיר זוכן ערטער, ווו זיך צו באַהאַלטן. נאָר די

שיסעריי האַלט ניט לאַנג אָן. די רוסן טרעטן אָפּ צו יאַנעשקער וועג, ס'באַווייזן זיך די ערשטע דייטשע רייטער־פּאַטרולן, יעדערע צוואַנציק מינוט קומען זיי אָן אַלץ מערער און מערער.

אַ ביסל שפּעטער זיינען די דייטשע סאָלדאַטן געגאַנגען פון הויז צו הויז זוכן עסן. זיי נעמען צו, וואָס זיי געפינען: ברויט, פלייש און שמאַלץ, באַדאַנקענדיק פיין און איידל. אָבער פון די איידלקייט און פייגקייט וועלן מ'ר ווייזט אויס הונגערן גאַנץ פיין. האָבן מיר באַהאַלטן אונזערע ברויט.

די דייטשן זיינען געווען די בעלי־בתים אין שטעטל. זיי האָבן זיך אויפגעפירט ניט אָנשטענדיק. אַלץ איז געווען בייַ זיי הפקר: פאַרבריינגען מיט די קריסטלעכע מיידלעך, בכלל אָפּטאָן די שענדלאַכסטע זאַכן. מהאָט נאָר געהערט פון זיי, אַז אַלץ איז "פאַר מיין פאָטערלאַנד"... אַלע יונגע מענטשן האָבן געמוזט טאָן פאַר זיי די שווערסטע אַרבעט. פערד, בהמות, און וואָס נאָר זיי האָבן געפּונען פאַר נייטיק, האָבן זיי אויסגעראַמט און אַוועקגעפירט אין דייטשלאַנד.

די לאַגע איז געווען מיט יעדער מינוט ערגער. אויף אַלע וועגן האָבן זיי געמאַכט דראָט־פאַרצאַמונגען.

טויזנטער דייטשע סאָלדאַטן מיט קאַנאָנען זיינען דורכגעגאַנגען. אין אָוונט האָבן זיי געפירט זייערע פאַרוווונדעטע סאָלדאַטן פון יאַנעשקער וועג. זיי זיינען אַרומגעלאָפן, ווי צורייצטע לייבן. אויפן גאַס האָט כּמעט ניט געטאָרט אַרויסגיין. עס האָט זיך געדוכט, אַז אָט וועט ווערן אַ שיסעריי. מיר זיינען געזעסן אין די הייזער אין טויט שרעק, אין מיטן דערנאַכט האָט מען אָנגעקלאַפט אין די הייזער, מ'האָט אַלעמען געהייסן האַלטן אָפן די טירן. ס'האָבן זיך אַריינגעלאָזן דייטשע אָפיצירן און סאָלדאַטן און האָבן געבעטן עסן. וואָס מיר האָבן געהאַט, האָבן מיר זיי אָפּגעגעבן. אַ סאָל־דאַט דערלאַנגט מיר אַ זייגערל און זאָגט צו מיר: "איר מוזט

אונז אויסווערן דריי א זייגער, ניט שפּעטער". זיי האָבן זיך אויסגע־
לייגט אויפן דיל און געגומען כראָפּען; די כראָפּעס האָט מען געקאָנט
הערן אויפן גאס. איך בין געזעסן ביז דריי און אַלץ געקוקט אויפן
זייגערל, איך זאָל חלילה ניט פאַרשפּעטיגן די צייט.

דריי אַ זייגער בין איך צוגעגאַנגן צום סאָלדאַט, וואָס האָט
מיר געהייסן קוקן אויפן זייגערל. איך נעם אים וועקן און זאָג
אים, אַז ס'איז שוין דריי אַזייגער. ער רירט זיך ניט פון אָרט. "צום
טייוול זאָלן זיע גיין", זאָגט ער מיר. איך האָב אים געגומען שלעפן
פאַר די פיס, מיט גרויס מאַטערנעש האָב איך אים אויפגעוועקט.
ער האָט מיר געהאָלפן אויפוועקן די איבעריקע סאָלדאַטן. זיי זיינען
געווען בייזי. זיי ריידן צווישן זיך: "מיר האָבן שוין ניט קיין
קרעפטן אַריבער צו טראָגן. ווען וועט שוין קומען אַ סוף צו דעם
פאַרפלוכטן קריג?"

אַן אָפּיציר האָט זיך אויפגעכאַפּט. ער האָט געבעטן אַ ליכט
און מיר פאַראָרדנט גיין מיט אים. איך קלער, וואָס וויל ער דאָ אָפּ־
טאָן. ער האָט געגומען זוכן אין יעדער צימער באַזונדער. אויפן
צווייטן גאָרן איז געווען די טיר פאַרשלאָסן, וויל די אַייגנווויגער
פון דאָרטן זיינען אַוועקגעפאָרן קיין פעטראָגראַד. איך דערקלער
אים, אַז דאָ זיינען קיין מענטשן ניטאָ, עס האָט אָבער ניט געהאָלפן.
איך האָב געמוזט גיין מיט אים און ער האָט געבראָכן די שלעסער
פון אַ פאַרשלאָסענער טיר און פון די קאַסטנס. אַזוי האָב איך זיך
אַרומגעדרייט מיטן אָפּיציר ביז טאָג. ווען ער האָט געדאַרפט
אַוועקגיין, האָט ער מיר פריינטלעך באַדאַנקט.

* * *

מיט אַ פאָר טעג שפּעטער האָבן די דייטשן דורכגעפירט פינף
טויזנט רוסישע געפאַנגענע סאָלדאַטן מיט זייערע קאַנאָנען און

אָבאָן. די רוסן האָבן אויסגעזען פאַרהונגערטע און פאַרמאַטערטע. מ׳האָט זיי אַלעמען פאַרשפּאַרט אין קאַטוילישן קלויסטער, די דייטשן האָבן גאָר ניט געקלערט וועגן די געפאַנגענע. עסן האָט מען זיי ניט געגעבן. נאָר די שטאָטישע איינוואוינער, יידן און קריסטן, האָבן געבראַכט פאַר די געפאַנגענע ברויט. זיי זיינען געווען אַזוי אָפּגעשוואַכט פון הונגער, אַז זיי האָבן ניט געקאָנט שטיין אויף זייערע פיס. עטליכע סאָלדאַטן זיינען אין קלויסטער געשטאָרבן. זיי האָבן געפונען זייער אייביקע רו אין אונזער שטעטל. די ברויט האָבן מיר זיי געמוזט געבן איבער אַ פאַרקאַן. זיי האָבן געכאַפּט די ברויט, ווי הונגעריקע חיות. וואַר ס׳איז געווען שטאַרקער, דער האָט געכאַפּט מערער. די שוואַכע האָבן געקליבן די ברעקלעך ברויט פון דער ערד. אַנדערע האָבן מיטגענומען שטיק לעך ברויט אויפן וועג.

אויף מאָרגן, צען אַזייגער אין דער פרי האָט מען זיי אַרויס געפירט פון קלויסטער. מ׳האָט זיי אויסגעשטעלט אין רייען. אַ סך זיינען געגאַנגען הינקענדיק. אַ כייל האָט מען אַרויסגעפירט אונטערן אָרעם, זיי האָט מען געלייגט אויף כורן. די רוסישע געפאַנגענע סאָלדאַטן האָבן געוואַרט צווישן זיך, אַז "אַלע צרות האָבן אָנגעמאַכט די יידן. זיי האָבן אונז פאַרקויפט צו די דייטשן". אַ דייטשער אָפּיצער האָט אַ הויב געטאָן די האַנט אַלס צייכן מ׳זאָל זיך נעמען רירן.

אַ שטילע פראָצעסיע האָט זיך געצויגן. פינף קויזנט רוסישע געפאַנגענע און אויסגעשעפּטע סאָלדאַטן האָבן זיך געשלעפּט אונ׳ טערן גאַנג פון די דייטשן "דייטשלאַנד דייטשלאַנד איבעראַלעס"

אין גאַס זע איך פון ווייסן, ווי אַ קליינע גרופּע מענטשן קומט אָן, האַלטנדיק אַ ווייסן פלאַג. דער פלאַג איז געווען געמאַכט פון אַ סאַלדאַטסקער העמד. אָנגעבונדן אויף אַ שטעקן. דאָס זיינען געווען רוסישע אָפּיצערן און סאָלדאַטן. איינער פון די רוסישע

סאָדאָמען פּרעגט: "ווי שטייען דאָ די דייטשישע אָפיצירן?" א[illegible]
ווייז אָן די רוסן זייגען צוגעאַנגען צו אים. אייגער פון די נעפאַ[illegible]
נענע, א פּאָלקאָוניק, האָט זיך פּאַרגעשטעלט פאַר דעם דייטשישן
אָפיצער, דער ווילן זיך איבערגעבן אלס נעפאַנגענע, זיי האָבן אייפּ[illegible]
געלייגט די ביקסן איף דער ערד. דער דייטשישער אָפיצער האָט
נעגעבן די האַנט דעם פּאָלקאָוניק. ער האָט זיי נעגעבן א וואונק
אַז זיי זאָלן גיין מיט אים. אָט די נעפאַנגענע האָבן שוין נעהאַט
מער מזל צו די דייטשן. מ'האָט זיי נעגעבן עסן און מ'האָט זיי
אַוועקגעשיקט.

* * *

2.

דער גאליציאנער סידור׳ל.

אַזוי האָט אָנגעהאַלטן די דייטשע ממשלה אין אונזער שטעטל ביז דעם 14־טן מאַי. דעם כאָג האָבן מיר ניט געזען קיין דייטשישע סאָלדאַטן. מיר האָבן ניט פאַרשטאַנען, פאַרוואָס דאָס איז אַזוי. אַרום האַלבן טאָג זענען מיר, ווי די דייטשע פאַטרולן לויפן אַרום ווי אָן קעפּ. איך פרעג אַ דייטשישן סאָלדאַט וועגן דער סיבה פון זייער לויפן. "האָבן זי ניכט קיין אַנגסט. דאָס איז מיליטערישע איבונג", האָט ער מיר געענטפערט. אַביסל שפּעטער קריכט אַרויף אַ דייטשער סאָלדאַט אויף אַ הויז און שרייט אַראָפּ צו אַ צווייטן: "גיכער, פריץ! גיי באַזאָרג אייער. די רוסן קומען אָן!" איך ווייס ניט צו פריץ האָט באַזאָרגט "אייער", ווייל די צייט איז געווען קורץ.

און אין עטלעכע מינוט אַרום זיינען טאַקע אַריין די רוסן. ס׳איז געווען שבת פאַרנאַכט. אַרום די רוסישע פאַטרולן האָבן זיך געזומען קלייבן ליטווישע פויערים און מסרן א־יך יידן. ד׳ רוסן האָבן געקוקט אויף אונז מיט אַ קענטיקע שנאה. ווען זיי האָבן באַגעגנט אַ יידן אין גאַס, האָבן זיי אים פאַרטריבן שרייענדיק "אַוועק זשיד! דייטשישער שפּיאָן!" מיר האָבן פאַרשטאַנען, וואָס די ליטווישע פויערים גרייטן צו פאַר אונז. מיר זיינען געווען צווישן צוויי פייערן.

וער ווייס וואָס עס קאָן דאָ פאָרקומען. ס׳איז נאָך ווייניק אַזוי צרות: מ׳האַלט אונז נאָך פאַר שפיאָנעס.

אַ עלטערער ייד, גייענדיק פון שול, איז צוגעלאָפן צו מיין הויז אַ דערשראָקענער. "וואָס טוט מען?", פרעגט ער מיר. "מיר זיינען פאַרפאַלן". אַ רוסיש־ער סאָלדאַט האָט מיר דערזען, האָט ער געזומען שרייען "אַנטלויף פון דאַנענט, איך וועל דיר שיסן ווי אַ הונט, זשיד, דייטשישער שפיאָן."

איך זאָג אים, אַז מ׳דאַרף זיצן אין די הייזער און ניט אַרום גיין אין די גאַסן. מיר מוזן אַלץ אָננעמען פאַר ליב, קאָנען מיר זיך דען אַנדערש העלפן? קיינער ווייס ניט, וואָס עס קאָן פאַסירן אין דער קומענדיקער שעה. די סכנה איז גרויס, לאָמיר האָפן צו גאָט, וועלן מיר אפשר ניצול ווערן.

שבת אָוונט האָט געהערשט אַ טויטע שטילקייט. מיר האָבן קיינעם ניט געזען, ניט קיין רוכן און ניט קיין דייטשן. אַ מענטשן האָט מען ניט געזען אויפן גאַס. פון יעדער שאָרך איז אייגעפאַלן דאָס האַרץ. עס האָט זיך געדוכט, אַז אָט ווערט באַלד אַ שיסעריי. מיר האָבן די נאַכט ניט געשלאָפן. די נאַכט איז געווען אַ פינסטערע. מיר זיינען געזעסן און געוואַרט עס זאָל ווערן טאָג.

זונטאָג גאַנץ פרי האָב איך געזען פון ווייטן, ווי עטלעכע קאָזאַקי זיינען אַראָפגעגאַנגען פון זייערע פערד. ליטווישע פויערים האָבן זיך אַרום זיי געדרייט. יעדער האַלבע שעה זיינען אַלץ מער אָנגעקומען רוסישע סאָלדאַטן. זיי האָבן געזומען גיין אין די טויזנטער. זיי האָבן געפירט קאַנאָנען, פולעמיאָטן און זיך צעשפרייט אויף אַלע זייטיקע וועגעלעך.

* * *

צווישן יידישע סאָלדאַטן מיט ביקסן אויף די פלייצעס זיינען אַריינגעקומען צו מיר אין הויז. דערזענדיק זיי, איז מיר פרייַ־

לעבער געוואָרן אויפן אַרצן. איך האָב זיי געבעטן זיצן, געגעבן טיי צום טיש. זיי זיינען געווען ביי מיר אָנגעלייגטע געסט. מיר האָבן זיך פונאַנדערגערעדט וועגן דער מלחמה, זיי האָבן מיר דערציילט, אַז זייער מיליטער טייל קומט פון וואַרשע, כדי אַרויסצושטויסן פון דאַנענט די דייטשן. פריער זיינען זיי געווען אויפן גאַליציאַנער פראָנט. איך האָב זיי דערציילט די צרות, וואָס מיר שטייען אויס פון די ליטווישע פויערים. זיי העצן אויף אונז די רוסישע סאָלדאַטן, אַז מיר שפּאָנירן לטובת די דייטשן.

איינער פון די יידישע סאָלדאַטן נעמט אַרויס פון דער אונטערשטער קעשענע אַ קליינעם סידורל און וויזט מיר אים. "איר זעט דעם סידורל, איך האַלט דאָס אַלס אָנדיינקינג, וואָס אַן עלטערע יידישע פרוי האָט מיר געגעבן אין גאַליציע.

"ווען די רוסן האָבן פאַרנומען אין גאַליציע שטעט און שטעטלעך", – האָט ער געזומען מיר דערציילן – "האָבן די קאַזאַקן זיך גלייך געזומען צו די יידן. זיי האָבן חרוב געמאַכט גאַנצע יידישע קהלות. יידיש בלוט האָט זיך געגאָסן. ווער רעדט שוין פון יידישע האָב און גוטס. וועו די קאַזאַקן פלעגן אַריין רייטן אין אַ שטעטל און באַגעגענען יידן, פלעגן זיי נעמען ריידן מיט זיי רוסיש. די יידן האָבן ניט פאַרשטאַנען קיין רוסיש. די קאַזאַקן פלעגן זיי בריינגען צופירן צום רוסישן קאָמענדאַנט און פלעגן אָפּגעבן דעם ראַפּאָרט, אַז זיי האָבן געכאַפט שפּיאָנעס אויפן וועג. קיין גרויסע אויספאָרשונג האָט דער קאָמענדאַנט ניט געמאַכט. מ'האָט אַלע מאָל געגלויבט די קאָזאַקן. מ'פלעגט הייסן אַרויספירן די יידן אויפן פעלד און זיי דערשיסן. גאַנץ אָפט פלעגט טרעפן, אַז מ'פלעגט ניט באַגראָבן די געהרג'טע און זיי האָבן זיך געוואַלגערט אויפן פעלד.

"אין אַ שיינעם פרימאָרגן, גייענדיק מיט אונזער ראָטע צו אַ שטעטלע. זענען מיר ווי עס ליגן הרוגים, אַלטע און קליינע קינ־ דער יידן. אַלע מענער האָבן געטראָגן טלית קטנ'ס. די מענער האָבן

אויסגעקוקט אין די זעכציקער, פרויען זיינען געווען יינגערע, מענער פון אַכצן יאָר ביז פופציק האָט מען גאָר ניט געזען. לעבן די הרוגים איז געזעסן אַן אַלטע פרוי, קוים וואָס די נשמה האָט זיך אין איר געהאַלטן. זי האָט שוין קיין כח ניט געהאַט צו ווייגען. זי איז געזעסן בייַ איר געהרגטן מאַן און געקרעכצעט.

מיר פרעגן די אַלטיטשקע, וואָס איז די סיבה, וואָס זי זיצט בייַ די הרוגים. זי האָט אונז דערציילט, אַז מיט דריי טעג צוריק זיינען די קאָזאַקן אַריין אין איר שטעטל. די, וואָס האָבן באַווייזן צו אַנטלויפן, האָבן זיך געראַטעוועט, אָבער די, וואָס זיינען פאַרבליבן, זיינען אַלע געוואָרן אַרעסטירט. איר מאַן איז גראַדע געגאַנגען מיטן טלית און תפילין פון בית המדרש אַ היים.

די קאָזאַקן האָבן אים גלייך אַרעסטירט. וען אירע צוויי טעכטער האָבן דערזען, אַז מהאָט אַרעסטירט זייער פאָטער, זיינען זיי אַרויסגעלאָפן אויפן גאַס. די קאַזאַקן האָבן זיי אויך אַרעסטירט און מהאָט זיי אַלעמען אַוועקגעפירט צום רוסישן קאָמענדאַנט. זי האָט געוואַרט אַ גאַנצן טאָג אויף איר מאַן און אויף אירע צוויי טעכטער. אויף מאָרגן האָט זי זיך אַוועקגעשלעפט צום רוסישן קאָמענדאַנט. אייַנער אַ קריסט, וואָס קאָן רייַדן רוסיש, איז מיט איר מיטגעגאַנגען. זיי האָבן גענומען כרעגן, וו איז איר מאַן און אירע טעכטער. קיין ריכטיקן ענטפער האָט זי ניט באַקומען. זי האָט פאַרשטאַנען, אַז זיי לעבן שוין מער ניט.

אירער אַ באַקאַנטער קריסט איז געקאָרן פון דאָרף אין שטעטל. ער האָט דערקאָנט איר מאַן און אירע צוויי טעכטער, וויזיי ליגן אויפן פעלד געהרג׳טע צווישן אַ קופּע יידישע הרוגים, פינף וויאָרסט פון שטעטל. דער קריסט האָט איר דאָ צוגעפירט און זי האָט זיי דערקאָנט.

"יידן! האָט רחמנות אויף מיר! ברייגט די געהרג׳טע צו קבר ישראל", בעט זיך די אַלטיטשקע בייַ אונז. מיר זיינען געוען

ביי אַ צוועלף יידישע סאָלדאַטן. מיר האָבן געקוקט אויף די יידי־ שע הרוגים. ס׳איז געווען שוידערלעך צו זען דעם עלנט פון די אַלטיטשקע, ווי זי איז געזעסן. לעבן איר טויטן מאַן און אירע צוויי טויטע טעכטער.

צוויי און דרייסיק יידן זיינען געלעגן דערשאָסענע. אַ שלעכטער ריח האָט זיך געהערט. נאָענט צוגיין איז געווען שווער. מיר האָבן געבעטן אַן ערלויבעניש ביי די אָפיצירן, זיי זאָלן אונז לאָזן באַגראָבן די טויטע יידן. די ערלויבעניש האָבן מיר גלייך געקראָגן. די אַלטיטשקע האָבן מיר דערקלערט, אַז אין שטעטל קאָ־ נען מיר די מתים ניט פירן. דאָ אויפן אָרט דאַרף מען מאַכן קברים און באַגראָבן די הרוגים.

די רוסישע אָפיצירן און סאָלדאַטן האָבן ניט געקאָנט צוזען דעם עלנט פון דער אַלטיטשקע און די גרויזאַמקייט פון די קאָזאַקן. איין אָפיציר זאָגט צום צווייטן: "מיר דאַרפן זיך שעמען. וואָס פאַר אַ שרעקליכן נאָמען זיי וועלן איבערלאָזן אין דער געשיכטע פון דער רוסישע אַרמיי? זיי קאָנען נאָר צושיסן אַלטע לייט, קליינע קינ־ דער און פרויען". מיר האָבן געגראָבן קברים מיט דער הילף פון די רוסישע סאָלדאַטן. מיר האָבן געמאַכט צוויי גרויסע גריבער, באַזונ־ דערע פאַר פרויען און מענער. אין זייערע קעשענעס זיינען געווען סידורים און תפילן, אָבער סאיז אַלץ געווען דורכגעזאַפט מיט בלוט. די פאַרבלוטיקטע סידורים האָבן מיר אַריינגעלייגט אין די קברים און די ריינע האָבן מיר גענומען מיט זיך. די אַלטיטשקע האָט מיר אָפגעגעבן איר מאַנס סידור׳ל און געזאָגט צו מיר: "נעמט דאָס מיט זיך, האַלט דאָס אין קעשענע. גאָט וועט אייך איינהיטן אין דער מלחמה". איך האָב דאָס גערן צוגענומען, דאָס איז פאַר מיר די טייערסטע זאַך, וואָס איך האָב זיך דערוואָרבן אין גאַליציע.

מאַכט פאַר מיין מאַן אַ בעזונדערן קבר, האָט זיך געבעטן די אַלטיטשקע. ער איז געווען אַ גרויסער למדן און אַ בעל־צדקה. מיר

האָבן אים מקבר געווען באַזונדער. זי האָט זיך געבעטן, מ׳זאָל איר צופירן צו איר מאַנס קבר. זי האָט געגומען איר שטעקל און אריינ־ געשטעלט אין קבר פאַר אַ סימן, אַז דאָ ליגט איר מאַן. האַלב טויט האָבן מיר אַוועקגענומען די אַלטיטשקע פון די קברים. איינער פון אונזערע יידישע סאָלדאַטן מיטן נאָמען אַראָנציק האָט געמאַכט אַ הזכרה נאָך די הרוגים. מיר האָבן אַלע ביטער געווויינט אויפן קול. אַפילו די אָפיצירן און סאָלדאַטן זיינען געשטאַנען מיט אַראָפ־ געלאָזענע קעפ...

די אַלטיטשקע איז געלעגן, ריידן האָט זי ניט געקאָנט. די אָפיצירן האָבן געהייסן פירן די אַלטיטשקע אין שטעטל. מיר האָבן איר אַרויפגעלייגט אויף אַ פור. איך מיט נאָך אַ סאָלדאַט האָבן זיך געזעצט לעבן איר. אָפּפאָרנדיק צוויי וויאָרסט, איז די אַלטיטשקע געשטאָרבן אויף אונזערע הענט. איבערלאָזנדיק איר שטעקן אויף איר מאַנס קבר.

מיר זיינען אַריינגעפאָרן אין שטעטל. מיר האָבן געקוקט אין אַלע זייטן, אפשר וועלן מיר באַגעגענען אַ יידן, נאָר מיר האָבן קיינעם ניט געטראָפן. לאַנג האַלטן די אַלטיטשקע האָבן מיר ניט געקאָנט. מיר, די זעלבע קברנים, האָבן צוגעפירט די אַלטיטשקע צום יידישן „בית עלמין", איר אָפּגעגעבן דעם לעצטן כבוד. איר זעט דעם סידור׳ל. איך האַלט אים זייער טייער, אָט דעם גאַליציאַ־ נער סידור׳ל.

גייענדיק טיפער אין גאַליציען, האָבן מיר געזען, ווי אין אַ בלאָטע האָבן זיך געוואַלגערט יידישע הרוגים. שטיקלעך טלית קטן־ס האָבן אַרויסגעשטעקט פון די צופּוילטע קליידער. דער שלעכ־ טער ריח האָט זיך געהערט פון דער ווייטן. מאַכן קברים האָבן מיר ניט געקאָנט. מיט אָנגעוויטיקטע הערצער זיינען מיר געגאַנגען ווייטער. אין די ווייטערדיקע שטעטלעך האָבן מיר שוין מער קיין יידן ניט געפונען. נאָר אויף די טירן, וווּ ס׳זיינען געווען מזוזות,

כּלעגן מיר אַריינגיין. אין אַנדערע הייזער איז געווען צובראָכן די מעבל, צוריסענע ספרים זיינען גערעגן אויף דער ערד, מיר פֿאַר־ שטייען אַליין ניט, פֿאַרוואָס די גאַליציאַנער יידן האָבן אויסגע־ טרונקען דעם ביטערן כּוס ביזן דעק.

נאָר דאָ וועלן די קאָזאַקן ניט טאָן, וואָס זיי האָבן געטאָן אין גאַליציע. דערהויפּט מאַכן דאָ אָן צרות די ליטווישע פּויערים. היינט פּרי האָב איך אַ ליטווישן פּויער געפֿרעגט, וויפל וויאָרסט איז צום שטעטל. איז ער גלייך אַרויס מיט דער טענה, אַז יידן זיינען שפּיאָנעס. וועז איך האָב אויף אים אָפּגעשריען, פֿאַרוואָס ער רעדט אויף די יידן, איז ער שטיל געבליבן.

מיר האָבן זיך אזוי אַביסל דורכגערעדט. ס׳איז לייכטער געוואָרן אויפֿן געמיט. וועז מ׳הערט די צרות, וואָס עס טרעפֿן זיך אין אַנדע־ רע ערטער, זעט מען, אַז די לאַגע דאָ איז פֿאָרט ניט אַזוי שלעכט.

3.

דער שפּיטאָל אויפן מאַרק פּלאַץ.

די סאָלדאַטן האָבן פּאַרבראַכט אייניגע שעה אין מיין הויז. זיי האָבן געטרונקען טיי, צוגעבּיסן, זיך אויסגערעדט די הערצער: וואָס מ׳האָט איבערגעלעבט און וואָס עס שטייט נאָך פּאָר.

„מאָרגן וועט זיין אַ קלאַפּעריי", האָט דער צווייטער סאָלדאַט באַמערקט. „מיר גייען מאַכן אַן אָנגריף אויף די דייטשן גאַנץ פרי. מ׳האָט דאָ אַריבערגעפירט פון וואַרשעווער פראָנט צוויי קאָר־פוסן, וואָס מאָרגן אין דער צייט וועט זיין, ווייסן מיר אַליין ניט. נאָר איר דארפט זיין פּאָרזיכטיק, זיך היטן, ווען אַ שיסעריי קומט פּאָר."

די יידישע סאָלדאַטן האָבן געגומען פון אונז אָפשייד. איך האָב זיי געווונשן: „גאָט זאָל אייך איינהיטן, איר זאָלט בלייבן גאַנץ, איר זאָלט זוכה זיין ביריינגען דעם גאַליציאַנער סידור׳ל אין אייער היים פאַר אַן אָנדיינקונג". און זיי האָבן אונז געווונטשן: „גאָט זאָל אייך היטן פון די סנאַריאַדן, פון די קאָזאַקן און פון די ליטווישע פויערים". זיי האָבן געגומען די ביקסן אויף די פלייצעס און זיינען אַרויס פון הויז.

איך בין געבליבן שטיין ביי דער טיר. אין מיין קאָפּ האָבן זיך געמישט אַלערליי געדאַנקען. גאַליציאַנער הרוגים, די אַלטיטש־

קע מיטן סידור׳ל, די שלאַכט, אויף וועלכע מיר וואַרטן, מיר זיינען דאָך אויפן פראָנט, די סנאַריאַדן און די באָמבעס מאַכן ניט קיין אונטערשייד ...

מיר האָבן פאַרשטאַנען, אין וואָס פאַר אַ סכנה מיר געפינען זיך, דעם סאָלדאַט איז אַמאָל בעסער פון אונז, ווען ער זעט די סכנה, לויפט ער, אָבער ווען מיר מוזן לויפן מיט די קליינע קינדער אויף די הענט, איז אונז פיל ערגער.

אַזוי איז פאַרכייגעאַנגען דער טאָג, די רוסן האָבן געמאַכט גרויסע פאָרבערייטונגען, די סאָלדאַטן האָבן געגראָבן טראַנשיין אַרום דעם שטעטל, פולעמיאָטן האָט מען אַריינגעשטעלט אין גרי־ בער, מיר האָבן אויך געגראָבן גריבער, אַנדערע זיינען געלאָפן אין די דערפער, קלערנדיק, אַז דאָרטן איז זיכערער, יעדערער האָט גע־ מאַכט פלענער, ווי זיך צו באַהאַלטן פון די קוילן, די זון איז אונטער־ געגאַנגען, ס׳איז געווארן פינסטער, די נאַכט האָט צוגעגעבן מער שרעק, פאַטרולן זיינען אַרומגעגאַנגען, די שטעטל איז געווען אָנ־ געפאַקט מיט סאָלדאַטן, מ׳האָט זיך געגרייט צום מאָרגענדיקן טאָג.

✵ ✵ ✵

אין דערפרי האָט זיך אָנגעהויבן דער אָנגריף אויף די דייטשן, קאַנאָנען און פולעמיאָטן האָבן געשאָסן פון אַלע זייטן, אין שטעטל איז געווארן אַ גרויסער טומל, מענטשן זיינען אַרומגע־ לאָפן ווי משוגענע, מ׳האָט ניט געוווסט, וואָס מ׳זאָל אָנהייבן טאָן, מיט קליינע קינדער איז מען געלאָפן אין די נאָענטע דערפער, אפשר וועט דאָרטן זיין בעסער, אַנדערע האָבן געגראָבן גריבער ביי זייע־ רע הייזער, אַלט און יונג האָבן זיך געשטעלט אויף די פיס, אַפילו די באָבע וויכנע, אַ ניינציק יאָריקע פרוי, האָב איך באַגעגנט אַרום גייענדיק אין גאַס און ריידנדיק מיט זיך, „נו, אַן אָנשיקענעש אויף

אונזער שטעטל, איך האָב אָפגעלעבט אזוי פיל יאָר און האָב קיין מאָל ניט געזען, וואָס איך זע איצטער, מיין שאָכטער הייסט מיר לויפן, האָב איך דען כּוח צו לויפן? און וואָס וועט זיין, אַז אַ קויל וועט מיר טרעפן אויפן וועג? נו, אַ וועלט, אָט האָבן מיר דער־ לעבט אַ צייט".

אַ ביסל שפּעטער האָט מען געזען, ווי די נאָענטע דערפער ברענען, די וואָס זיינען גצלאָפן אין דאָרף, האָבן זיך אומגעקערט צוריק אין טויט־שרעק, דייטשע אַראָפּלאַנען זיינען אַרומגעפלויגן און געווארפן באָמבעס אויף די אָבאָזן, ביים שטעטל איז אראָפּגע־ פאלן אַ באָמבע אויף אַן אָבאָז, עס האָט זיך געזען, ווי אַ גרויסער רייך און שטויב האָט זיך אויפגעהויבן אין די וואָלקנס, דער קראַך איז געווען זייער שטאַרק, מיר האָבן גצמיינט, אַז די גאַנצע שטעטל ווען הרוב ווערן, און זיך קיין אָרט ניט געפונען, אונזערע נערוון זיינען גצווען אָנגעשטרענגט פון די קלעפּ פון קאַנאָנען און באָמ־ בעס, וואָס זיינען גצפאַלן פון הימל.

אין שטעטל זיינען גצווען אויסגעשטעלט פורן פון רויטן קרייץ, די אַפּטייקן זיינען גצווען אויסגעפאַקט, דאָקטוירים און בא־ רמהערציקע שוועסטער האָבן נאָר גצוואַרט אויף "אַרבעט".

צוועלף אַזייגער ביים אָג האָבן זיך גענומען לאָזן פון פראָנט גאַנצע גרופּעס פאַרוווּנדעטע מיט פאַרבונדענע קעפּ, הענט און פיס, בלוט האָט זיך גענאָסן וויי וואַסער, יעדערער האָט זיך אַרומגעבונדן מיט אַ באַנדאַזש, אָבער די בלוט האָט גערונען, אין שטעטל איז גצווען דער ערשטער פונקט פאַר מעדיצינישער הילף, עס האָבן גענומען לויפן די פורן פון רויטן קרייץ, וואָס האָבן גצבראַכט די שווער פאַרוווּנדעטע, כ'איז גצווען אַזויפיל פאַרוווּנדעטע, אַז ס'איז פאַר זיי קיין אָרט ניט גצוועזן אין די הייזער, אויפן מאַרק פלאַץ האָט מען אויסגעשפּרייט שטרוי אין גאַליגע די ניי צוגעפירטע, יעדער האָלבע שעה ברייגען די פורלעך פאַרוווּנדעטע, פאַקן זיי אויס און לויפן

צוריק צום שלאַכט פעלד. צו מיין הויז האָט מען צוגעפירט צוויי שווער פאַרוווּנדעטע אָפיצירן. אַ דאָקטאָר האָט מיר געבעטן, איך זאָל אַרויסטראָגן קישנס. איך האָב געבראַכט קישנס, נאָר די אָפיצירן האָבן זיך ניט געקאָנט רירן פון אָרט. זייערע קליידער זיינען געווען פאַרבלוטיקט. דער בויך און די ברוסט זיינען געווען אַרומגעוויקלט מיט באַנדאַזשן. איך האָב לאַנגזאַם אונטערגעלייגט די קישנס, זיי וויכער געמאַכט. באַלד זיינען צוגעפאָרן צוויי דאָקטוירים און זיי איבערגעלייגט די באַנדאַזשן. איינער האָט געעפנט די אויגן, אַ קוק געטאָן זיך און איז געשטאָרבן. דער צווייטער האָט זיך געוואָרפן און געשריען "אָי, מיין טייערע העלענאַ! אָי מיינע ליבע קינדער!" טרערן האָבן זיך אים געשטעלט אין די אויגן. ער האָט זיך אַזוי אָפגעמאַטערט צוויי שעה, די קרעכצן זיינען געווען שוידערלעך. ער האָט צוגעמאַכט די אויגן און געשטאָרבן. דער בילד איז געווען אַ שרעקלעכער. זיינע לעצטע ווערטער האָבן גאָריסן יעדערנס האַרץ. די סאָלדאַטן האָבן מיר אָפגעגעבן צוריק די קישנס איינגעפלעקט אין בלוט. די טויטע האָט מען גלייך אַוועק־ געפירט.

אויפן מאַרק פלאַץ האָט מען אויפגעהאַנגען פאָנען פון רויטן קרייץ. הונדערטער און אפשר טויזנטער זיינען געלעגן אויפן שטרוי... אַלע האָבן געקרעכצעט און אייניקע האָבן געשריען פון זיי־ ערע וווּנדן. די קרעכצן פון די הונדערטער פאַרווּנדעטע, וואָס זיינען געלעגן אויפן מאַרק־פלאַץ, דער וויכעשריי פון די אומגליקלעכע האָבן אַרויסגערופן מער שרעק, ווי די קלעפ פון די קאַנאָנען.

דאָקטוירים און באַרמהערציקע שוועסטער האָבן געאַרבעט, אָבער עס האָבן געפעלט הענט. מען האָט זיך ניט געריכט אויף אַזוי פיל פאַרווּנדעטע. אין יעדן הויז, ווו ס'איז נאָר געווען א ליידיקערווינקל, האָט מען געהערט קרעכצן און יאָמערליכע געשרייען.

אומעטום זיינען געווען קרעכצן, ווייטאָק, בלוט. עס האָט זיך געדוכט, אַז אַלץ איז קראַנק און שטאַרבט.

די טויטע האָט מען געלייגט אויף פורן, אָנגעפאַקט ווי האָלץ און אַראָפגעפירט פון מאַרק. יעדער אָרט איז געווען טייער. מ׳האָט געבראַכט אַנדערע און געלייגט אויף די לוידיקע ערטער. די אָרדענונג איז געווען אַזאַ, ווי מען וואָלט געאַרבעט מיט מאַשינעס. די קלעפ פון די קאַנאָנען האָבן שוין מער ניט געשראָקן. די שרעקבילדער פון די טויטע און פאַרוווּנדעטע האָבן פאַרטויבט דעם געוויסן, אַרויסגערופן אַ געדאַנק, אַז אַ מענטש איז גאָרנישט ווערט. ער איז ערגער ווי אַ הונט: טויט, באַגראָבן, און אויף זיין אָרט לייגט מען אַן אַנדערן.

צווישן די פאַרוווּנדעטע זיינען אויך געווען עטלעכע דייטשע סאָלדאַטן, אָבער מ׳האָט זיי אויך געלייגט אויפן מאַרק פלאַץ. פאַר דער צייט האָט מען געבראַכט געפאַנגענע דייטשע סאָלדאַטן. זיי האָבן אויסגעזען שרעקלעך. זייערע קליידער זיינען געווען צוריסן. אייניקע זיינען געגאַנגען מיט פאַרבונדענע קעפ. זיי האָט מען גלייך ערגעצווו אַוועקגעשיקט.

* * *

פינף אַזייגער פאַרנאַכט איז אָנגעקומען אַ באַפעל, אַז מ׳זאָל צונעמען די פאַרוווּנדעטע. די דייטשן האָבן זיך דערנענטערט צום שטעטל. ווער קאָן באַשרייבן דעם טומל, וואָס ס׳איז געווארן. מען האָט געפאַקט די אַפטייקן, געטראָגן די פאַרוווּנדעטע. מיר האָבן אויך געהאָלפן אַרויפלייגן די שווער פאַרוווּנדעטע אויף די פורן. לייכט פאַרוווּנדעטע האָט מען געהייסן גיין. קרעכצענדיק זיינען זיי געגאַנגען צו יאַנעשקער וועג. עס קומען אָן פרישע סאָלדאַטן. זיי גראָבן טראַנשייען אין שטעטל. זיי שטעלן אויס קאַנאָנען אין די

גאַסן און פולעמיאָטן אין די טראַנשייען. עס באַווייזן זיך ווייטער דייטשע אַרמאָפלאַנען, עס ווערט אַ פּאַניק אין שטעטל. מען קוקט אויפן הימל, צו ס׳פאַלן ניט קיין באָמבעס; מען פירט אַרויס די פאַרוווּנדעטע פון שטעטל. אויף יעדער פור היינגט אַ פּאָן פון רויטן קרייץ.

די שיסעריי פון קאַנאָנען ווערט שטאַרקער. אין אַלע זייטן ברענען דערפער. די ליטווישע פויערים און זייערע ווייבער און קינדער לויפן פון דאָרף צום שטעטל. פון שטעטל לויפן מענטשן אין דאָרף. איינער ווייס ניט פון צווייטן. יעדערן דוכט זיך, אַז עס איז בעסער, ווו ער איז ניטאָ, נאָר די זעלבע סכנה איז אומעטום. דער פאַרנאַכט ווערט נאָך שרעקלעכער. די שיסעריי ווערט עקשנות׳דיק. מיר האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפן פון שטעטל.

מיר האָבן געגומען די קינדער אויף די הענט איבערלאָזנדיק אַלץ אויף הפקר און זיך געלאָזן גיין צו אַ נאָענטן דאָרף. ווען מיר זיינען אַרויס פון שטעטל, איז געווען גוט פינסטער. די וועג איז געווען פאַרנומען מיט אָבאָזן. סאָלדאַטן זיינען געלעגן אין די טראַנשייען. ס׳איז געווען אונמעגלעך צו גיין ווייטער. איך פרעג איינעם פון די עלטערע סאָלדאַטן, וואָס זיינען געשטאַנען בייַ די אָבאָזן: ״קען מען צוגיין ביז אַ נאָענטן דאָרף?״ דער סאָלדאַט ענטפערט מיר ״ווו דו וועסט ניט גיין, איז די זעלבע שיסעריי. ווען מ׳וועט אייך באַגעגענען גייענדיק ביינאַכט, וועט מען אייך שיסן. קערט זיך אום צוריק אין שטעטל״.

מיר האָבן זיך צוריקגעקערט אין טויט־שרעק. סאָלדאַטן קומען אָן. פאַרוווּנדעטע פירט מען אַוועק. גאַנצע פאַמיליעס מיט קלייַנע קינדער דרייען זיך אַרום צווישן די סאָלדאַטן.

אַרייַנקומענדיק צוריק אין הויז, האָבן מיר געפונען רוסישע סאָלדאַטן, וועלכע זיינען געזעסען בייַם טיש און געטרונקען טיי. דערווויסנדיק זיך פון וואַנען מיר קומען, האָבן זיי געזאָגט, אַז אין

מיטן דער נאַכט לויפט מען ניט, ס׳איז די גרעסטע סכנה. מיר זיי־
נען געזעסן די גאַנצע נאַכט און די קינדער זיינען געשלאָפן אין די
זאַכן.

מען גיט אַ דרעמל. מ׳הערט אַ שיסעריי. מ׳גיט זיך אַ כאַפּ,
אוי! ... אַביסל שטילער ... ווייטער אַ דרעמל ... ווייטער אַ שיסעריי...
פאַרוווונדעטע ... געהרגעטע ...

געדאַנקען פליען דורכן קאָפּ ... ווי גוט ס׳איז געווען אַמאָל.
מיר האָבן געלעבט רואיק. וואָס איז היינט? טרויעריק! מען איז אין
אַ פאַרצווייפעלטער לאַגע. ווער ווייס, וואָס דער מאָרגנדיקער טאָג
וועט ברענגען? וואָס פאַר אַ צרות מ׳קאָן נאָך דערוואַרטן ... די
דייטשן וואָלטן כאָטש קיין באָמבעס ניט געוואָרפן, וואָלט ניט גע־
וען אַזוי שרעקלעך. אַ שראַפּנעל לויפט פאַרבייַ, אָבער די באָמבעס
פון אַעראָפּלאַנען זיינען ערגער פון אַלץ. אָט נעכטן איז אַ באָמבע
געפאַלן אויף אַן אָבאָז. זי האָט אַלץ פאַרניכטעט ... ווייטער אַ שי־
סעריי — אָי! ווי גוט איז די סאָלדאַטן, וועו זיי דאַרפן. אַנטלויפן—
טראָגן זיי דעם ביקס אויפן פלייצע און גייען ווייטער. אָבער לויפן
פון די קוילן מיט קליינע קינדער אויף די הענט! עס האָבן זיך שוין
אויסגעשעפט די כוחות. קוים וואָס מען האַלט זיך אויף די פיס ...
אַזוי פיל נעכט ניט געשלאָפן ... דער עסן קריכט ניט אין האַלז ...
אוי ווי לאַנג די נאַכט איז. עס נעמט ניט קיין ענדע צו דער פינסט־
ערניש און קיין ברעג צו די אומרואיקע געדאַנקען ... ווייטער אַ
דרעמל ... מיר כאַפּן זיך אויף פון אַ קראַך: דאָס איז אַן אויפרייס
פון דינאַמיט, וועלכן די דייטשן האָבן אונטערגעלייגט אונטער
דעם וואָקזאַל, וואָס פירט צו שאַוול. דער קלאַפּ איז געווען
מוראדיק גרויס. הענער קרייען. עס שפּראָצט שוין אויף דער טאָג.
די פינסטערניש איז שוין באַלד פאַרבייַ.

איך גיי צו צום פענסטער אַ קוק טאָן, צו גייען אַרום מען־
טשן. איך וואָלט געוואָלט אַרויס אין גאַס, נאָר פאַטרולן גייען אַרום.

קאָזאַקן רייטן אַרום אין שטעטל. די שיסעריי האָט אַ ביסל אויפּ־
געהערט. מיד, צעבראָכן האָבן מיר זיך אַרומגעדרייט אין הויז.
מיר האָבן ניט געווּסט, וואָס אָנהויבן צו טאָן. סאָלדאַטן מיט קיכן
פּאָרן צו צו מיין הויז, נעמען האָלץ, וואס ליגט אין הויף, און
קאָכן טיי. פּריער איז דאָס געווען ביי מיר טייער, כ׳האָב
זיך צוגעגרייט אויף אַ יאָר האָלץ. נאָר איצט האָט אונז קיין
זאַך ניט אינטערעסירט. דאָס איינציגע, וועגן וואָס איך האָב נאָך
געקלערט, איז געווען, ווי זיך אַרויסכאַפּן פון מלחמה פּלאַץ מיטן
לעבן.

4.

מעשה קוז.

עטייענדיק לעבן מיין הויז, זע איך, ווי די סאָלדאַטן נעמען היי, סע וואַסער פון די קיכן און טראָגן דאָס אין זייערע קעסלעך. אַנדערע קייען שוואַרצע ברויט און פאַרטרינקען מיט הייסע וואַסער. זיי גייען אַוועק צופרידן: הייסע וואַסער — ניט אַלע מאָל קריגט מען דאָס.

אַביסל שפעטער זע איך, ווי פורן מיט קריסטלעכע היימלאָזע קומען אָן. אַ סך גייען צופוס מיט פעקלעך אויף די פלייצעס און טרייבן זייערע בהמות, חזירים און שעפסן. אַנדערע טראָגן קליינע קינדער אויף די הענט. צעשראָקענע, פאַרפינסטערטע און פאַרמאַטערטע האָבן זיי זיך געשלעפט. איך האָב זיך געווונדערט פון וואַנענט זיי קומען, דערהויפט אזוי פרי. מיין האַרץ האָט מיר געזאָגט, אז דאָ האָט געמוזט עפעס פאַסירן.

זיי זיינען געלאָפן פון אַ קליין שטעטל "קוז", לעבן דעם וואַקזאַל אַמאל. די סטאַנציע אַמאל איז ניט ווייט פון שאַוול. די אייזנבאַן ליניע גייט צו ליבאַוע—ריגע. אין שטעטל זיינען געזעסן אייניגע יידישע פאַמיליעס. עטלעכע פון זיי זיינען געווען גאַנץ רייך. ביינאַכט דעם 14־טן מאַי זיינען די דייטשן אָפּגעטראָטן און די רוסן האָבן צוריק פאַרנומען קוז.

סאָלדאַטן מיט אַ פּאָלקאָוועניק האָבן פּארנומען די שטעטל. דער פּאָלקאָוועניק האָט געזומען אַ ביסל בראַנפן, פּאַרמאַטערט איז ער געווועז, האָט ער זיך געלייגט שלאָפן, ווי ביי זיך אינדערהיים, אַזוי ווי עס וואָלט גאָר קיין דייטשן ניט געווען אויף דער וועלט. די סאָלדאַטן האָבן זיך אויך געלייגט אויסרוען, נאָר די דייטשן האָבן ניט געשלאָפן, זיי האָבן זיך בעהאַלטן אין די שטאַלן.

אַרום עלף אַזייגער ביינאַכט זיינען די דייטשן אַרויסגעקראָכן פון די שטאַלן און האָבן אונטערגעצונדן דאָס הויז, ווו דער פּאָלקאָוועניק האָט געשלאָפן. דעם פּאָלקאָוועניק האָבן זיי דערשאָסן. די רוסישע סאָלדאַטן זיינען געווען אַזוי צוטומלט, אַז זיי האָבן געשאָסן אייניגע אויף דעם אַנדערן. דעם וואָקזאַל, די בריקן, און די אייזנבאַן־ליניע האָבן די דייטשן אויפגעריסן. די נאַכט איז געווען אַ פינסטערע. דאָס גאַנצע שטעטל, און במילא אויך אַלע יידישע הייזער, זייער האָב און גוטס, זיינען פאַרברענט און פאַרניכטעט געוואָרן. די יידן האָבן געגראָבן גריבער און זיך באַהאַלטן פון די שראַפנעלן. אַנדערע זיינען געלעגן מיט די רוסישע סאָלדאַטן אין די טראַנשייען.

באַלד אינדערפרי האָבן זיך פאַרשפרייט קלאַנגען אין קוז, אַז די יידן זיינען שולדיק. יידן האָבן באַהאַלטן די דייטשן אין זייערע הייזער, קעלערס און שטאַלן. די יידן האָבן אָנגעוויזן, וווּ דער פּאָלקאָוועניק האָט געשלאָפן. אין אייניגע שעה אַרום איז געוואָרן באַוואוסט די "מעשה קוז" אין אַלע רוסישע לאַגערן: יידן האָבן אין קוז אויסבאַהאַלטן די דייטשן. יידן שטערן די רוסן. אַלע צרות מאַכן אָן יידן. ווען ניט די יידן, וואָלטן די רוסן ניט געליטן אַזעלכע פאַרלוסטן. איך ווייס פון אַ זיכערער קוועלע, אַז אין יעדער ראָטע האָט מען אָפּיציעל געמאָלדן וועגן דעם פאַרראַט פון די יידן אין קוז.

די לאַגע פון די קוזער יידן איז געווען זייער אַ טרויעריקע.

די פאָלגן פון דער געשעעניש האָבן שוין דערפילט אַלע יידן, דער־
הויפט אָבער אונזער שטעטל. די ליטווישע פויערים האָבן די פאַלשע
באַשולדיקונג אויפגעכאַפט מיט גרויס שמחה. זיי האָבן זי צעשפרייט
אין אַלע דערפער, פונאַנדערבלאָזנדיק דעם פייער פון שנאה אויף
יידן. קיינער האָט ניט געוואָלט פאַרשטיין, אַז די קוזער יידן זיינען
געבליבן אָן אַ דאַך, די דייטשן האָבן פאַרברענט זייערע הייזער. די
יידן זיינען געלעגן מיט די רוסישע סאָלדאַטן אין די טראַנשייען.
נאָר מ׳דאַרף דאָך האָבן אַ כפרה־הינדל. און קען דען זיין אַ בעסערע,
ווי דאָס יידישע פאָלק?

מ׳האָט אַרעסטירט די קוזער יידן און זיי געבראַכט אין אונ־
זער שטעטל. אַ גענעראַל איז געשטאַנען אין גוט פון נאַריש־
קין. מ׳האָט זיי גלייך אַוועקגעפירט צום גענעראַל. זייער לעבן
איז געהאַנגען אויף אַ האָר. עס האָט געהאַלטן, מ׳זאָל זיי משפטן
דורכן פעלד־גאריכט. נאָר זייער גליק איז געווען, וואָס דער פאַר
וואַלטער פון נאַרישקינס גיטער איז געווען אַ געוועזענער קאַזאַקישער
פאָלקאָוויניק. איינער פון די אַרעסטירטע יידן האָט געהאַנדלט מיט
פאַרוואַלטער, וועלכער האָט געזאָגט דעם גענעראַל, אַז ער קאָן די
יידן פון גאַנץ לאַנגע יאָרן אַלס אָרנטלעכע מענטשן. נאָך דער אויס־
פאָרשונג האָט מען זיי פרייגעלאָזן. דער קאָזאַקישער פאָלקאָוויניק
האָט זיי פשוט געראַטעוועט פון טויט.

די יידן האָבן אויסגעזען שרעקלעך. זיי זיינען אַרומגעגאַנגען
ווי צומישטע פון שרעק און צרות, וואָס זיי האָבן איבערגעלעבט.
איך האָב מיט זיי גערעדט, ווען מ׳האָט זיי פרייגעלאָזן. פון זיכערע
קוועלן האָט מען אויסערגעגעבן, אַז די "מעשה קוז" איז געווען
איינע פון די סיבות, וואָס האָט גורם געווען דעם טרויעריק באַרימטן
באַפעל פון גרויס פירשט ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש אַרויסצוטרייבן
אַלע יידן פון קאָוונער גובערניע.

* * *

קריסטן פאָרן פון קוז׳ אין גאַס האָט זיך געטומלט׳ מענטשן זיינען געשטאַנען אין רעדלעך און געוואַרט אויף נייעס פון קוז׳ דערהויבט די׳ וואָס האָבן דאָרטן געהאַט פריינט׳ אַ פור האָט זיך אָפגעשטעלט אין מיטן גאַס׳ זי איז גלייך אַרומגערינגלט גע׳ וואָרן פון מענטשן׳ איך בין צוגעגאַנגען נעענטער כדי צו הערן׳ וואָס מען דערציילט פון קוז׳ גיט איינער אַ פרעג דעם קריסט׳ וואָס איז געזעסן אויפן פור:

״וואָס הערט זיך אין קוז?״

״אַלע צרות האָבן אָנגעמאַכט די יידן״׳ ענטפערט גלייך דער קריסט׳ ״זיי האָבן דאָס אויסבאַהאַלטן דייטשן אין זייערע הייזער׳ ביינאַכט זיינען די דייטשן אַרויס און חרוב געמאַכט די שטעטל״׳

אַ קריסטלעכע פרוי פרעגט אים: ״האָסטו געזען מיין ברודער?״׳ איר ברודער איז געווען דער גלח פון קוז׳

״וואָס׳ דיין ברודער?״ ענטפערט דער קריסט׳ ״די יידן האָבן געמסרט אויף אים׳ און די דייטשן האָבן אים געשאָסן״׳

די קריסטלעכע פרוי האָט זיך היסטעריש פונאַנדערגעשריען׳ ״די יידן האָבן געהרגט מיין ברודער! אוי! די זשידעס! די זשידעס!״

ס׳איז געווארן אַ טומל׳ די ליטווישע פויערים זיינען געוואָרן צורייצט ווי די טיגערן׳ זיי האָבן געשריען: ״וואָס האַלט מען דאָ די יידן? מען דאַרף זיי אויסהרגענען״׳

ווי נאָר דער קוימענקערער מיטן נאָמען דעמבראָוויצקעס׳ וועלכער האָט געריניקט יידישע קוימענס׳ האָט דערהערט׳ אַז מ׳האָט דערשאָסן דעם גלח׳ האָט ער אָנגעהויבן שרייען: ״אַ טויט אויף די יידן! מ׳דאַרף אַלע יידן אויסהרגענען! יידן זיינען שפיאָנעס!

זיי האָבן אונז פאַרקויפט צו די דייטשן! יידן האָבן געהרגעט דעם גלח פון קוז!" און גלייך האָט ער ענומען שלאָגן די יידן, וואָס זיינען געשטאַנען לעבן פור. דעמבריצקעס האָט געלעבט פון יידן. אַ שטיקל יידישע חלה און קוגל האָט ער זייער גערן געגעסן.

דער גליק פון די עטלעכע יידן איז געווען דאָס, אַז ס'האָט זיך גראַדע אָנגעהויבן אַ שטאַרקע שיסעריי. אַראָפלאַנען זיינען געפלויגן איבערן שטעטל. די גוים זיינען זיך פונאַנדערגעלאָפן, מורא האָבנדיק פאַר באָמבעס.

מיין קריסטלעכער שכן זאָגט צו מיר: "נו, וואָס זאָגסטו אויף דעם, וואָס די קוזער יידן האָבן אָפגעטאָן. איך רייד שוין ניט, אַז יידן האָבן אָנגעוויזן די דייטשן, וווּ די רוסן געפינען זיך, און די דייטשן האָבן זיי אויסבאַהאַלטן אין די שטאַלן און קעלערס. אָבער וואָס האָבן זיי געהאַט צו דעם הייליקן קסיאָנדז,*) פאַרמסרנדיק אים פאַר די דייטשן, וועלכע האָבן אים דערשאָסן? איר יידן מיינט, אַז דאָס וועט פאַרשווינגן ווערן? ניין, דעם הייליקן קסיאָנדזס בלוט וועט ניט שווייגן. אַלע יידן זיינען וועלן מ'זאָל זיי אויסשיסן."

"גריגייטעס", זאָג איך צו אים "פון וואַנענט ווייסטו, אַז יידן האָבן געמסרט דעם קסיאָנדז? איר ליטווינער פירט איצטער אַ צוויי דייטיקע שפיל. איר ווילט דעם יידן אומעטום דערשטיקן, אים אַרויס טרייבן פון זיינע הייזער און צוראַבירן ביי אים אַלץ, וואָס ער האָט. איר גיסט אייל אויפן פייער. וועט די רוסן זיינען אַריין צוריק אין שטעטל, האָט איר אָנגערעדט אויף אונז, אַז מיר זיינען דייטשע שפיאָנעס, אין דער צייט וועט אַייערע טעכטער האָבן זיך אַמוזירט מיט די דייטשן און געווען מיט זיי זייער נאָענט... די דייטשן האָבן געווויסט נאָר פון אַייערע טעכטער. איצט האָט איר זיך פאַראייניקט

*) גלח.

מיט די רוסן און וואַרפט באַשולדיקונגען אויף יידן, אַז זיי זיינען שפּיאָנען.

"דער ייד ליידט גענוג פון דער מלחמה. אַזוי ווי איר, און אפשר נאָך מער. די יידן אין קוז זיינען אומגליקלעך געוואָרן. זייערע הייזער און אייגענטום זיינען פאַרברענט געוואָרן. טראַכט מען נאָך אויס, אַז יידן האָבן אָנגעוויזן אויפן קסיאָנדז און פאָלקאָוויניק".

"אַז ניט יידן האָבן געמסר'ט, טאָ ווער דען?" ענטפערט ער מיר. "יידן זיינען פעאיק צו אַלץ. איר קאָנט זיך פון אַלץ אויסדרייען. אָבער דאָ וועט זיך אייך ניט איינגעבן".

די ליטווישע פויערים לויפן פאַרביי שרייענדיק "זשידעס, מ'וועט אייך אַלעמען דערשיסן, דייטשע שפּיאָנעס! אייער בלוט וועט זיך גיסן, ווי איר האָט פאַרגאָסן דאָס בלוט פון הייליקן קסיאָנדז".

אַביסל שפּעטער איז דער קוזער גלח אַריינגעפאָרן אין שטעטל. געקומען צו זיין שוועסטער אַ לעבעדיקער. יידן האָבן געדאַנקט גאָט, אַז דער גלח לעבט. זיי האָבן זיך געפרייט מיטן גלח, מער ווי דעמבראויצקעס דער קוימענקערער, וואָס האָט געקערט די קוימענס ביי יידן און האָט שטאַרק געגליכן יידישע חלה און קוגל.

אין שטעטל איז אַ ביסל שטילער געוואָרן. דער קסיאָנדז לעבט, וואָס האָבן די ליטווישע פויערים געזאָלט טאָן? אַלע זייערע פּלענער קענן יידן האָבן זיך אויסגעלאָזט מיט גאָרנישט.

* * *

אין פרי-מאָרגן זע איך, ווי קאַזאַקן פירן יידן אין הויף צום גענעראַל. איך לויף אַרויס אַ דערשראָקענער פרעגן, וואָס האָט שוין ווידער געטראָפן. איך הער ווי די ליטווינער רייידן, אַז די יידן

זיינען געגאַנגען צוזאַמען מיט די דייטשן אין די הויפן, אָנווייזנדיק, ווו עס געפינען זיך פערד, בהמות און קאָרן.

וען די דייטשן האָבן פאַרנומען די ליטווישע שטעטלעך, האָבן זיי קודם כל אויסגעראַמט: פערד, בהמות, חזירים און קאָרן. ס׳זיינען געבליבן ליידיקע שטאַלן. קיין יושר איז ביי זיי ניט געווען. פאַרנעמענדיק אונזער שטעטל, זיינען זיי גלייך געגאַנגען אין הויף און געהייסן דעם פאַרוואַלטער עפענען די טירן פון די שטאַלן און קלייטן. זיי האָבן צוגענומען אַלץ, וואָס זיי האָבן געפונען.

וען מ׳האָט געבראַכט די אַרעסטירטע יידן אין הויף און זיי געזאָגט אין וואָס מען באַשולדיקט זיי, האָס דער גענעראַל געפרופן דעם פאַרוואַלטער, און אים געפרעגט, צו ער ווייס וואָס עס איז ווענן דער ראָל פון יידן. דער פאַרוואַלטער האָט דערציילט: "די דייטשן זיינען געקומען אין הויף און מיר געהייסן עפענען די שטאַלן און קלייטן. זיי האָבן גענומען, וואָס זיי האָבן געפונען און זיינען אַוועק. קיין יידן האָב איך אין די אויגן ניט געזען". דער גענעראַל האָט פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז ניט מער ווי אַן אויסגעטראַכטע זאַך, און מ׳האָט די יידן פרייגעלאָזן. אָט אַזוי פלעגט מען מאַכן אויף אונז אַלץ נייע בלבולים.

די פויערים פלעגן איינרייַדן די סאָלדאַטן, אַז יידן שיקן טונען גאָלד אין דייטשלאַנד. יידן האָבן טעלעפאָנען אין זייערע בערד כדי אָנצוזאָגן די דייטשן, ווו די רוסן געפינען זיך. אין אַזעלכע נאַרישקייטן האָבן די פינסטערע סאָלדאַטן אָפט געגלויבט. דער ייד איז געווען הפקר ביי אַלעמען: סיי ביי דייטשן, סיי ביי רוסן, און סיי ביי די ליטווישע פויערים. אין פיין, עלנט און נויט האָט דער ייד געוואַנדערט איבער די שלאַכט פעלדער...

5.

אַראָנציק דער בַּעַל־נעילה.

די דייטשן האָבן געמאַכט אַן אָנגריף און זיך דערנענטערט צום שטעטל. די רוסן האָבן געגראָבן טראַנשייען אין מיטן גאַס. פּולעמיאָטן זיינען געשטאַנען אין יעדערווינקל. אַראָפּלאַנען זיינען אַרומגעפלויגן און געוואָרפן באָמבעס. די רוסן האָבן געשאָסן אין זיי מיט ביקסן, אָבער אָן דערפאָלג. די וועגן זיינען געווען פאַר־מאַכט מיט דראָט־פאַרצאַמונגען.

מיר האָבן באַשלאָסן צו אַנטלויפן אין די אַרומיקע דערפער. אפשר וועט דאָרטן זיין בעסער. מיר וועלן ניט זיין אַזוי גרויס אין די אויגן ביי די ליטווינער. די סכנה איז געווען אומעטום די זעלבע. נאָר אַז ס׳איז שלעכט, רעכנט מען, אפשר איז אַנדערשוווּ בעסער. די, וואָס האָבן געהאַט ווייכע זאַכן, ווי קישנס, קליידער, האָבן זיי אַוועקגעטראָגן אין אַ געמויערטן קלייט, וואָס האָט געהערט צו אַ געווסן שאַפיראָ. מיר האָבן אויך אַוועקגעלייגט דאָרטן אונזערע זאַכן, אויב עס וועט זיין אַ שיסעריי, וועט אין קלייט פאָרט זיין זיכערער.

מיט די קינדער אויף די הענט האָבן מיר זיך געלאָזן גיין אין אַ נאָענטן דאָרף. צענדליקער פאַמיליעס האָבן זיך געשלעפט מיט קליינע קינדער כדי צו זוכן אַ בעסערן אָרט און אַנטלויפן פון דער

שיסעריי. מיר האָבן אַלץ איבערגעלאָזן אויף הפקר. וועט האָט דאָס געקלערט וועגן אייגנטום, אַז דער לעבן איז ניט געווען זיכער.

דער וועג צום דאָרף האָט אויסגעזען שרעקלעך. עס האָבן זיך געוואַלגערט גאַנצע קופעס זאַכן, קישנס, קליידער, ניי־מאַשינעס. קיינער האָט אויף דעם ניט געקוקט, ווייל קיינער האָט זיך ניט געטיקט אין דעם. מ׳האָט נאָר געקוקט אויפן הימל, עס זאָלן ניט פאַלן קיין באָמבעס. דערהרגטע פערד מיט אויסגעריסענע טיפע לעכער אין די זייטן זיינען געלעגן אויף די פעלדער. סאָלדאַטן זיינען אַרומגעגאַנגען, אַראָפּגעמענדיק פון זיי די זאָטלען. צובראָכענע רעדער פון פורן און קאַנאָנען, שטיקער שטיוול, מענטשלעכע בייגער, צוריסענע הענט, פיס און אַנדערע גלידער האָבן זיך געוואַלגערט. דערהרגטע סאָלדאַטן, וועלכע זיינען געלעגן מיטן פנים אַראָפּ אָדער אַרויף, זייערע ביקסן לעבן זיי, גרויסע טיפע גריבער, וווּ ס׳זיינען געלעגן צובראָכענע קאַסטנס מיט סאָלדאַטישער אַמוניציע, האָט מען געקאָנט זען אויף יעדן טריט. מיר האָבן זיך קוים דערשלעפט צום דאָרף.

* * *

אין דאָרף איז געווען דער זעלביקער כאַאָס, אימה און טומל. מ׳האָט געזען נאָר אָפּגעברענטע הייזער, קלייטן, שטאַלן, וועלכע האָבן זיך נאָך גערויכערט. סאָלדאַטן זיינען געווען אויף יעדער טריט. פורן אָנגעפאַקט מיט סקרינעס*) זיינען געשטאַנען גרייט אויפן פאַל, אויב מ׳וועט דאַרפן אַנטלויפן. די ליטווישע פויערים האָבן געגראָבן טיפע גריבער, אַריינגעשטעלט אַהין גרויסע טונען, און געשאָטן דאָרטן זייער קאָרן, ווייל די קלייטן זיינען ניט

*) קאסטנס.

געווען זיכער פון פייער.

אויסגעמאַטערטע פון וועג האָבן מיר זיך אויסגעזעצט אויף ד׳רערד לעבן אַן אָפּגעברענטער קלייט. מיין פרוי איז אַוועק זוכן אַ הייזל, ווו אַריינצוגיין. אַן יידישער סאָלדאַט פון אַ יאָר פערציק איז צוגעגאַנגען צו מיר און געפרעגט:

״זייט איר פון שטעטל?״

״מיר קומען ערשט פון שטעטל״, ענטפער איך אים.

״וואָס פאַר יידן זייט איר? ווי לאָזט מען דאָס איבער אויף הפקר אַ בית־מדרש מיט ספרי תורות און מען אַנטלויפט. סאָלדאַטן האָבן געשניטן ספרי תורות און פון די פּאַרמעט האָבן זיי געמאַכט אַ באַראַבאַן. מיין האַרץ האָט מיר ווייַ געטאָן קוקנדיק אויף דעם!!״

״איר זייט געראַטן״, זאָג איך צו אים. איר זעט וואָס מיר האָבן גענומען מיט זיך — די קליינע קינדער אויף די הענט. מיר האָבן אַלץ איבערגעלאָזן אויף הפקר און זיך געלאָזט לויפן פון שטעטל. אונז איז געגנוג טרויעריק צו הערן, וואָס מ׳האָט געטאָן מיט אונזערע ספרי תורות. אָבער ליידער, וואָס קאָנען מיר טאָן? אונזערע לעבנ׳ס זיינען אויך צוריסן״.

די עלטערע יידן, הערנדיק די רייד פון סאָלדאַט, האָבן זיך פונאַנדערגעווינט אויפן קול.

״יידן, וואָס זאָלן מיר טאָן״, זאָג איך צו זיי. ״איצט איז ניט די צייט פון ווייַנען. מיר זיינען דאָך אין גרויס סכנה״.

דער יידישער סאָלדאַט האָט געזען, אַז די עלטערע יידן האָבן זיך פונאַנדערגעווינט, האָט ער זיי געוואָלט אַביסל טרייסטן. אים האָט פאַרדראָסן, וואָס ער האָט זיך אַזוי בייז אויסגערעדט.

״אָבער אייך איז נאָך ניט אַזוי שלעכט, ווי די יידן אין גאַליציאַנער פראָנט. גאַנצע קהלות יידן

האָט מען צושאָסן. איינמאָל, קומענדיק אין אַ גאַליציאַנער שטעטל, האָב איך געזען גאַנצע קופּעס געהרגטע יידן. אין די בתי־מדרשים האָבן זיך געוואַלגערט צוריסענע און פאַרשמוצטע ספרי־תורות."

"זייט איר אויך געווען אין גאַליציע?" זאָג איך צו אים. "מיט עטלעכע טעג צוריק זיינען געווען צוויי סאָלדאַטן אין מיין הויז. זיי האָבן מיר דערציילט, וואָס זיי האָבן זיך אָנגעזען אין גאַליציע. ס'איז געווען שוידערלעך צו הערן. איינער האָט מיר באַוויזן אַ גאַליצישן סידור'ל."

"ווי? זיינען דאָ געווען די יידישע סאָלדאַטן? איך האָב זיי שוין גאַנץ לאַנג ניט געזען. אַן עלטערע פרוי האָט אָפּגעגעבן אַ יידישן סאָלדאַט אַ סידור'ל פון איר געשאָסענעם מאַן."

"אַזוי, זייט איר געווען מיט יענע יידישע סאָלדאַטן צוזאַמען?" פרעג איך אים.

"געוויס זיינען מיר געווען צוזאַמען", זאָגט ער צו מיר. "נאָר אַ ביסל שפּעטער האָט מען אונז פונאַנדערגעטיילט. מיר מיט נאָך עטלעכע סאָלדאַטן האָט מען אַוועקגעשיקט אין אַן אַנדער פּאָלק. איך האָב פון דאַן אָן מער ניט געהערט פון זיי. נאָר אַז איר דער־מאָנט מיר אַ גאַליציאַנער סידורל, ווייס איך, אַז דאָס זיינען די זעל־ביקע יידישע סאָלדאַטן."

"אפשר קאָנט איר זיי נאָך אַמאָל טרעפן אויף די שלאַכט פעל־דער?".

"אַי, ווען איך וואָלט זיי באַגעגענען, ווי גליקלעך איך וואָלט זיין. עטלעכע יידישע סאָלדאַטן, וואָס זיינען געווען מיט מיר צוזאַ־מען, זיינען געהרגעט געוואָרן. נאָר אייניעם פון די יידישע סאָלדאַטן מיטן נאָמען אַראָנציק קען איך ניט פאַרגעסן. ער האָט דאַן געמאַכט אַ הזכרה נאָך די גאַליציאַנער הרוגים. אַראָנציק איז שוין מער ניטאָ. ער איז אויך געהרגעט געוואָרן.

"ווען מיר זיינען געגאַנגן טיפער אין גאַליציע, זיינען פאָר־

געקומען גרויסע שלאכטן. ס׳איז דאַן געווען יום כפור. וועַן מיר זיינען געקומען אין אַ דאָרף, האָבן מיר געבעטן דעם פּאָלקאָוויניק, אַז ער זאָל אונז דערלויבן מאַכן אַ מנין. אַלע יידישע סאָלדאַטן האָבן זיך צונויפגעקליבן אין אַ לויידיקן קלייט. מיר האָבן געדאַוונט מיט פאַרביטערטע הערצער, דערמאָנענדיק זיך אָן אונזערע היימען, אָן אונזערע פרויען און קינדער. אונזערע פאַרהאַרטעוועטע, שטיי־ נערנע הערצער זיינען ווייך געוואָרן. מיר האָבן געדאַוונט מיט אַזאַ באַגייסטערונג, אַז יעדער בלעטל אין מחזורל איז נאַס געוואָרן פון אונזערע טרערן. מיר האָבן פאַרגעסן אָן אַלץ, מיר האָבן פאַרגעסן, וווּ מיר געפינען זיך.

״ס׳איז געקומען די צייט פון נעילה, האָבן מיר געבעטן אַראָנ־ ציקן דאַוונען. ער האָט זיך ניט געלאָזט בעטן. ער האָט זיך אַוועק־ געשטעלט און אויסגעשריען: ״אַשרי יושבי ביתך״ מיט אַזאַ יאָמער־ לעכער שטימע, אַז מיר זיינען פאַרשטיינערט געוואָרן. ווער קאָן שילדערן אַראָנציקס נעילה. איך בין אַליין אַ ווילנער. איך האָב זיך געזוג אָנגעהערט גרויסע חזנים, אָבער אַזאַ נעילה האָב איך קיין מאָל ניט געהערט.

״שפּעט אין דער נאַכט האָט ער אָפּגעדאַוונט. מיר האָבן אלע געפּאַסט, נאָר זיין דאַוונען האָט אונז זאַט געמאַכט. אַזוי פיל טרוי־ ער, האַרץ און זיסקייט איז געלעגן אין זיין דאַוונען. מיט אַזאַ בא־ גייסטערונג איז ער געשטאַנען און אויסגעגאָסן זיין ביטער האַרץ.

״נאָכן דאַוונען האָבן מיר אַרויסגענומען שוואַרצע ברויט, געמאַכט טיי און צוגעביסן. אַראָנציק האָט ניט געגעסן. ער איז גע־ זעסן אומעטיק, פאַרטראַכט און געטרונקען טיי. אָפּגעשוואַכט פון פאַסטן האָבן מיר זיך אַלע אויסגעלייגט אויף דער ערד, אָבער מיר האָבן ניט געקאָנט שלאָפן. אונזערע הערצער זיינען ניט געווען רואיק: וואָס קען אונז בריינגען דער מאָרגעדיקער טאָג?

„צומאָרגגס נאָך יום כּפּור האָבן אַלע יידישע סאָלדאַטן גע־
נומען אָפּשייד איינער מיטן צווייטן, זיך געווינטשן אַ גוט יאָר־
יעדערער איז אַוועק צו זיין ראָטע. מיר האָבן זיך געזומען גרייטן
צו אַן אַטאַקע. די שלאַכט האָט זיך אָנגעהויבן. שראַפּנעלן האָבן
זיך געשאָטן ווי האָגל. מיר האָבן ניט געוווסט איינער פון צווייטן.
פּאַרנאַכט איז די שיסעריי אַביסל שטילער געוואָרן. און מיט אַ מאָל
דערזע איך, ווי ס׳ליגט אַראָנציק אַ געהרגעטער. איך בין געלאָפן צו
די יידישע סאָלדאַטן שרייענדיק, אוי! ברידער, אונזער בעל־נעילה
איז געהרגעט געוואָרן!

„אַלע יידישע סאָלדאַטן האָבן זיך צונויפגעקליבן און געמאַכט
פּאַר אים אַ באַזונדערן קבר. מיר האָבן אים אָפּגעגעבן דעם
לעצטן כּבוד. מיר האָבן אויפגעשריבן אויף אַ ברעטל: „פ״נ אַראָנציק
בעל־הנעילה״*) און דאָס אַוועקגעשטעלט ביים קבר. מיט צובראָ־
כענע הערצער האָבן מיר איבערגעלאָזן אונזער טייערן פריינט
אַראָנציק צווישן אַסך הרוגי מלחמה. ווייט אין גאַליציע אין אַ
פּאַרוואָרפענעם דאָרף, ווייט פון זיינע עלטערן און פריינט ליגט
אין זיין אייביקער רו אַראָנציק בעל־הנעילה.

„מיר יידישע סאָלדאַטן האָבן פּאַרדרוס און ווייטאָק פון אַלע
זייטן. קומען מיר אין גאַליציע, זענען מיר די צרות, וואָס יידן שטייען
אויס פון די קאָזאַקן. אומעטום באַהאַנדלט מען שלעכט די יידן. מיר
זיינען איינמאָל געקומען אין גאַליציע, האָבן מיר אָנגעטראָפן, ווי
מען פירט עלטערע יידן צום רוסישן קאָמענדאַנט. מיר האָבן איינ־
געזען, אַז די יידן וועלן דאָ ניט גוט אָפּשניידן. מיר האָבן זיך גע־
לאָזט גיין נאָך זיי. איינער פון די יידישע סאָלדאַטן איז צוגעגאַנגען
פרעגן, צי ער קאָן זיין דער דאָלמעטשער, ווייל זיי קאָנען ניט קיין
רוסיש. דער קאָמענדאַנט האָט ערלויבט. נאָך אַ ענויער אויספּאָרשונג

*) דא ליגט אראנציק דער בעל נעילה.

האָט דער קאָמענדאַנט געהייסן אַוועקשיקן זיי אין רוסלאַנד אַלס ערובניקעס · דאָס איז, ווי איך ווייס, דער ערשטער פאַל פון אָפּראַטוועון גאַליציאַנער יידן פון אַ זיכערן טויט. אַ סך רבנים האָט מען אַרעסטירט, מ'האָט זיי געשיקט אין מאָהילעוו, ווי געפאַנגענע סאָלדאַטן. מאָהילעווער יידן האָבן זיי אויסגעהאַלטן ביז צום סוף פון דער מלחמה."

דער יידישער סאָלדאַט איז אַוועק, ווינשנדיק אונז, אַז מיר זאָלן באַהיט ווערן פון די קוילן.

מיר האָבן זיך אייַנגעבעטן ביי די ליטווישע פויערים, זיי זאָלן אונז אַרייַנלאָזן אין זייערע הייזער. פאַר יעדער נאַכט איבערשלאָפן אויף דער ערד האָבן מיר באַצאָלט. אין דאָרף איז געווען די זעלבע שיסעריי, ווי אין שטעטל. נאָר מיר האָבן געטראַכט, אַז אויב מיר ווילן ניט זיין אין שטעטל, ווען מען אויף אונז קיינע בלבולים ניט מאַכן.

אין אַ שיינעם פרימאָרגן איז געקומען אַ קריסט פון שטעטל אונז אָנזאָגן, אַז ביינאַכט זיינען אָנגעקומען קאָזאַקן אין שטעטל. די ערשטע זאַך האָבן זיי זיך נאָכגעפרעגט אויף די יידן. די ליטווי, שע פויערים האָבן זיי געזאָגט, אַז די יידן זיינען זיך צולאָפן אין די דערפער. ווי זיי האָבן דאָס דערהערט, האָבן זיי גענומען שרייַן, אַז די זשידעס אַנטלויפן פון זיי. זיי האָבן לאַנג ניט געווארט און זיך גלייך אַ נעם געטאָן צו די יידישע הייזער. זיי האָבן צעראַבירט אַלץ, וואָס זיי האָבן געפונען. די בעסערע זאַכן האָבן זיי צוגענומען און די איבעריקע האָבן זיי אָפּגעגעבן די קריסטן. אונזערע שכנים האָבן זיי אַוועקגעפירט צום קלייט, ווו מיר האָבן איבערגעלאָזן

אונזערע זאַכן. די קאָזאַקן האָבן אויסגעבראָכן די טיר און גענומען, וואָס זיי האָבן געוואָלט.

מיר האָבן געדונגען פורן און געלאָפן אין שטעטל: אפשר וועלן מיר נאָך קאָנען עפעס אָפּראַטעווען פון אונזערע זאַכן. אין שטעטל האָט מען מיט פורן ניט געטאָרט אַריינפאָרן. מיר האָבן געלאָזן די פורן אויפן פעלד און זיינען אַריין אין שטעטל.

אַריינקומענדיק אין די הייזער האָבן מיר געפונען אַן איבער־קערעניש. פון די זאַכן, וואָס זיינען געווען אין הויז, איז אַלץ געווען צובראָכן. קישנס זיינען געווען צושניטן, די פעדערן האַלב אויס־געשאָטן און פאַרשפרייט איבער דער גאַנצער הויז. די אָפּענע קישנס האָבן מיר פאַרבונדן מיט שטריקלעך. מיר האָבן אַוועקגעטראָגן די האַלב אויסגעשאָטענע קישנס צו די פורן, וואָס זיינען געשטאַנען אויפן פעלד.

מיר זיינען צוגעגאַנגן צום קלייט, קלערנדיק אפשר וועלן מיר נאָך דאָרטן וואָס עס איז געפינען. וועו מיר זיינען אַריין אין קלייט, איז אונז פינסטער געוואָרן. אין די אויגן. איבער דער פּאָד־לאָגע האָבן זיך געוואַלגערט צעריסענע קישנס, קליידער, צוהאַקטע קערב און צוטראָטענע זייף. מיט פעדערן זיינען געווען באַדעקט אַלע ווינקעלעך. אויך די טראַנשייען, און אַפילו די פולעמיאָטן זיינען געווען באַדעקט מיט יידישע פעדערן. אַ דאָפּלטער בילד: פון אַ פּאָגראָם און אַ מלחמה. מיר האָבן זיך געווונדערט, ווי אַזוי זיי האָבן געפונען אַזוי פיל צייט אויף צו פאַרניכטן אַזוי פיל זאַכן, אַ פּנים פאַר שלעכטס איז דאָ צייט.

טליתים האָבן זיי ניט צוריסן, זיי פלעגן מיט דעם אויספוצן זייערע פערד. מיר האָבן פיל מאָל באַגעגנט קאָזאַקן מיט טליתים, אונטערגעשפרייטע אונטע־ די זאָטלען. וואָס ס'איז געבליבן און האָט געהאַט אַ שטיקל ווערט, האָבן מיר געשלעפּט צו די פורן.

פיל יידישע הייזער האָבן די סאָלדאַטן אונטערגעצונדן. זיי האָבן געבאַקט ברויט אין די אויוונס. דערנאָך אונטערגעלייגט שטרוי און אונטערגעצונדן. קיינער האָט די שרפות ניט געלאָשן. מיר זיינען אַרומגעגאַנגען לעבן די צוברענטע הייזער קרעכצענדיק. באַלאָדענע מיט פעקלעך. וואָס זיינען איבערגעבליבן נאָך די קאָזאַקישע הענט.

אונזערע פורן האָבן געפירט די צוריסענע קישנס און קליידער צוריק אין דאָרף. די פעדערן פון די קישנס פלעגן אַלע ווייל פליען אויפן ווינט. מיר זיינען נאָכגעגאַנגען נאָך די פורן. ווי נאָך אַ לויה.

די עלטערע יידן רייַדן צווישן זיך: "מיר האָבן דערלעבט אַ מלחמה און אַ פאָגראָם צוזאַמען. וואָס וועט ווערן פון אונז? פון אונזערע ספרי־תורות האָט מען געמאַכט באַראַבאַנעס (פויקן). אונזערע הייזער האָט מען פאַרברענט. אָדער צעראַבירט. מיר זיינען שאָסנס. ס'איז שוין קיין כוח ניטאָ אַרומצוגיין".

שלעפנדיק זיך צום דאָרף האָבן מיר דערזען. ווי עס רייסן אַנטקעגן אונז קאָזאַקן.

"סטאָי!" האָבן זיי געגעבן אַ געשריי: "וווּ. גייט איר. זשידי!"

"מיר גייען אין דאָרף", ענטפערן מיר.

"וואָס פירט איר דאָ אין די פורן, גאָלד פאַר דייטשלאַנד?"

"מיר פירן אונזערע איבערגעבליבענע זאַכן פון די צוברענטע הייזער", ענטפערן מיר.

זיי זיינען אַראָפגעקראָכן פון די פערד און געגומען זוכן אין די פורן. זיי האָבן אַרומגעטאַפט די קישנס. נאָר קיין רעכטע זאַך האָבן זיי דאָרטן ניט געפונען. זיי האָבן אונז אויסגעשטעלט אין א ריי און גענומען זוכן אין אונזערע קעשענעס. זייגערס.

געלט האָבן זיי צוגענומען. זיי האָבן זיך אַרויפגעזעצט אויף די פערד און אַוועקגעריטן צום שטעטל.

מיר האָבן זיך אינגאַנצן פאַרלאָרן. וואָס טוט מען? וווּ לויפט מען? ס׳איז איינג. ס׳איז גאָר קיין האָפענונג ניטאָ. די קאַזאַקן ראַבירן אונז. מיר זיינען הפקר ביי אַלעמען. וואָס וועט ווערן פון אונז?

6.

מיר פֿאַרלאָזן די היים.

דאָן מיר זיינען אַריינגעקומען אין דאָרף מיט אונזערע צוריסענע קישנס און קליידער, האבן די ליטווישע פויערים אויף אונז ניט געוואָלט קוקן: "וואָס קריכט איר דאָ אין די הייזער! די קאַזאַקן האָבן אונז פֿאַרזאָגט ניט אַריינצולאָזן קיין יידן", האָבן זיי געזאָגט. מיר זיינען געווען אין אַ פֿאַרצווייפלטער לאַגע; ווי איבעריקע אויף דער וועלט.

אייניגע קריסטן האָבן אונז געזאָגט: "יידן, פֿאַר אייך איז אין דאָרף קיין פּלאַץ ניטאָ. אַ סך בעסער וואָלט זיין פֿאַר אייך צו פֿאַרלאָזן דעם אָרט. איר מוזט זיך אַרויסכאַפּן פון די שלאַכט-פעלד, דער. אייערע לעבנס זיינען אין גרויס סכנה. די קאַזאַקן קומען צו. לויפן אַלע טאָג מיט געשרייען "סרייבט אַרויס די יידן". קיין גוטס קאָנט איר ניט דערוואַרטן. וואָס גיכער איר וועט אַנטלויפן, וועט זיין פֿאַר אייך בעסער. מיר אַליין ווייסן אויך ניט. וואָס עס שטייט אונז פֿאָר".

מיר האָבן פֿאַרשטאַנען אונזער לאַגע. קיין אַנדער אויסוועג איז ניט געווען, ווי זיך אַרויסצוראַטעווען פון די קאַזאַקישע הענט.

יעדן טאָג האָבן נייע יידישע פאַמיליעס פאַרלאָזן דעם דאָרף.

מאָנטאָג דעם 17־טן מאַי, האָבן מיר באַשלאָסן צו פאַרלאָזן דעם דאָרף. איך האָב געזוכט אַ קריסט, וועלכער זאָל אונז פירן צו דעם שטעטל פּאָקראָי, ווו מיר האָבן געהאַט פריינט. אונז האָט זיך גע־דוכט, אפשר וועט דאָרטן זיין בעסער.

די קריסטן האָבן אונז ניט געוואָלט פירן, ווייל אויף די וועגן איז געווען ניט רואיק און זיי האָבן ניט געוואָלט ריזיקירן צו פירן יידן אויפן פאַל, אויב זיי וועלען באַגעגענען קאָזאַקן. נאָר איך האָב געפונען אַ גוי, אַ געלן כיטרען יונג מיטן נאָמען יורגעס. איך פרעג אים, וויפיל ער וואָלט וועלן פאַר אַוועקפירן אונז ביזן שטעטל פּאָקראָי.

"איך קאָן אַייך פירן ביז פּאָקראָי, אָבער דו ווייסט דאָך, וואָס פאַר אַ געפערלעכע וועג דאָס איז. מקאָן נאָך קריגן מיט אַ סנאַריאַד אין קאָפּ, וואָס וועל איך דאַן טאָן מיט די געלט"?

"וויפל ווילסטו"?, פרעג איך אים. יורגעס האָט געבעטן אַזוי פיל געלט, אַז מהאָט געקאָנט קויפן אייגענע פורן מיט פערד. איך האָב זיך מיט אים געדונגען, נאָר ער איז געבליבן ביי זיניקע "בע טאַ נע בוס*)". יורגעס האָט אויסגעפירט. איך האָב אים געגעבן, וויפל ער האָט געוואָלט.

מיר האָבן זיך געמומען גרייטן אין וועג. פון יעדערע צווייי צושניטענע קישנס האָבן מיר געמאַכט איינע. מיר האָבן געהאַט אַ

*) אן דעם וועט ניט זיין.

רויטן האָן. האָבן מיר אים געקוילעט קלערנדיק, אַז ער וועט צו־ניץ קומען אין וועג און אפשר נאָך בלייבן אויף שבועות. שבועות איז דאָן אויסגעקומען מיטוואָך און דאָנערשטאָג, דעם 19־טן און דעם 20־טן מאַי.

וועז מיר זיינען נאָך געווען אין שטעטל, האָט אונזער קהילה געלעבט אין אַחדות ווי איין פאַמיליע. נאָר וועז מיר האָבן גע־דאַרפט לויפן פון דאָרף. זיינען מיר געווען צוזיים. מיר האָבן ניט געוואוסט איינער פון צווייטן. אַזוי ווי דער וויגט וואָלט אונז פו־נאַנדערגעבלאָזן, ווי די פעדערן פון די צושניטענע קישנס. יעדע־רער האָט געוואַנדערט עלנט אויף אַ באַזונדערן וועג. מיר האָבן זיך אַרויסגעכאַפט פון דאָרף, אַז קיינער זאָל ניט באַמערקן, ווי מיר וואָלטן זיך געשעמט פאַר זיך אַליין.

פאַר מיין אַרויספאָרן פון דאָרף האָב איך באַגעגנט נאָר דעם אַלטן ר' פרץ דעם שניידער. עלנט האָט ער זיך אַרומגעשלעפט אין דאָרף. איך פלעג אים גאַנץ אָפט זען, ווי ער פלעגט זיצן לעבן אַ פויערשן הייזל, זאָגנדיק תהילים. זיינע אויגן האָבן זיך ניט גע־טריקנט. ער האָט געווויינט איבער דעם בית־מדרש און די צוריסענע ספרי־תורות. זיין גאַנצער נחת רוח איז געווען זאָגן תהילים שבת פאַרנאַכט אין בית־המדרש, ווייל זיין גאַנצער לעבן איז געווען נאָר דער בית מדרש. וואָר איז נאָך געווען אַזוי גליקלעך. באַגייס־טערט ווי ער, וועז ער פלעגט זאָגן תהילים שבת נאָך מנחה. איצט האָט ער זיך געפילט אומגליקלעכער פאר אַלעמען. וועז איך האָב זיך געזעגנט מיט אים, האָט ער געווויינט ווי אַ קליין קינד "אוי! וואָר וויים, וווּ מיר וועלן פאַרוואָגלט ווערן. פאָרט געזונטערהייט. גאָט זאָל געבן מיר זאָלן זוכה זיין זיך אומקערן צוריק אין אונזער שטעטל".

וועז אונזער פורל האָט זיך געגומען רירן פון דאָרף, האָט זיך די זון באַהאַלטן הינטער די שוואַרצע וואָלקנס. דער ווינט איז

געווען שטאַרק, און יאָמערליך האָט ער געפייפט. ווי ער וואָלט מיט־
געווינט אין אונזער צער, געיאָמערט איבער אונזער גורל. ער
האָט אונז באַגלייט, אַזוי ווי ער וואָלט זאָגן, אַז אונזער אַרויס־
פאָרן פון היים איז ניט אויף טעג, נאָר אויף יאָרן — יאָרן פון פיין,
הונגער און נויט. יעדן טריט, מיט וועלכן אונזער פורל האָט זיך
דערווייטערט פון דאָרף, האָט דערווינט באַגלייט מיט אַ יאָמער:
„אומגליקלעכע יידן, אַייערע צרות זיינען נאָך ניט געענדיקט, זיי
הויבן זיך נאָך איצט אָן".

יורגעס, דער פורמאַן, האָט געוווסט אַלע וועגן און וועגעלעך
צו פאָקראָי. ער האָט אונז אַריינגעפירט אין אַ וואַלד, ווייל אויף
דער גרויסער וועג איז געווען ניט זיכער צו פאָרן. די שראַפנעלן
פלעגן אָפטער פאַלן אויף די גרויסע וועגן. נאָר אין וואַלד זיינען
אויך געפאַלן סנאַריאַדן. עס דוכט זיך, אָט, אָט פאַלט אַריין אייניער
פון זיי אין אונזער פורל. ווען אַ סנאַריאַד פלעגט פאַרבייפליען,
פלעגן מיר אייניבויגן אונזערע קעפ. עס האָט זיך אונז געדוכט, אַז
אויב מיר וועלן אייניבויגן די קעפ, וועט אונז די קויל ניט טרעפן.
אַלע זיינען אַראָפ פון פורל און געגאַנגען אָן אַ זייט.

ניט ווייט פון אונז האָט אַ סנאַריאַד אָנגעטראָפן אין מיטן
פון אַ בוים. עס האָט זיך דערהערט אַ גרויסער קלאַפ. דער בוים האָט
זיך צובראָכן אויף העלפט. די אייבערשטע העלפט איז אַראָפגעפאַלן
אויף דער ערד מיט אַ מוראדיקן קרעכץ. דער קלאַפ פון בוים האָט
אונז צוטומלט. מיר זיינען זיך צולאָפן אין אַלע זייטן. דער פערד
האָט איבערגעקערט די פורל און אַרויפגעלאָפן אויף אַ בוים. ס׳איז
געפאַלן אויף אונז אַ טויטשרעק. איך האָב געשריען שמע ישראל,
יורגעס האָט זיך געצלמט.

מיר האָבן אַוועקגעשטעלט די פורל, אַרויפגעלייגט די זאַכן.
מיר זיינען געפאָרן ווייטער, אָבער אין שרעק פון די קלעפ פון די
קאַנאָנען און דעם הוזשען פון די שראַפנעלן. מ׳האָט געדאַרפט

האָבן אַייזערנע נערוון. דעם אמת זאָגנדיק זיינען די נערוון שוין געווען פֿאַרהאַרטעוועט. דער טויט איז ניט געווען שרעקלעך – אַ קלאַפּ און אַ סוף.

* * *

אונזער פורל האָט זיך געצויגן לאַנגזאַם און עלנט אין וואַלד. קיינעם האָבן מיר ניט באַגעגענט. מיר האָבן געוואָלט זיך אַריבער. כאַפּן איבער דעם שאָסיי. וואָס גייט צו מיטאַוועג – ריגע. אויפן וועג איז געלעגן די שטעטל מישקוטש. וווּ ס'זיינען געשטאַנען אַ סך קאַזאַקן און אָבאָזן. מיר האָבן מורא געהאַט זיך אָנשטויסן אויף זיי. ס'האָט זיך ניט געוואָלט אַריינפאַלן אין זייערע הענט.

וועג מיר זיינען געקומען נענטער צו מישקוטש. איז שוין געווען פינסטער. פון דערווייטן האָבן זיך געהערט די קלעפ פון די שמידן. דאָרטן האָט מען געשמידט די פערד און וואָגנס פון די רוסישע אָבאָזן. ביז מישקוטש האָב איך זיך געשלעפט הינטער דער פורל, אָבער איצט בין איך אַרויפגעקראָכן און זיך אַוועקגעזעצט. אַ לאַנגזאַמער רעגן האָט געטריפט. מיר האָבן זיך איינגעוויקלט אין די ראָגאָזשעס, וואָס זיינען געווען אויפן פור.

"דו ווייסט", רופט זיך אָפּ יורגעס, "זיץ אויפן פור. ווער ווייס, וואָס עס קאָן טרעפן. מיר קאָנען נאָך אַמאָל באַגעגענען רוסישע סאָלדאַטן".

און ער האָט טאַקע קיין טעות ניט געהאַט. וועג מיר זיינען אַריינגעפאָרן אין מישקוטש, זיינען אָנגעלאָפן רייטנדיק אויף פערד עטלעכע קאָזאַקן. איינער פון זיי האָט געפרעגט: "ווער פאָרט דאָ?"

"איך בין אַ קריסט", ענטפערט יורגעס דעם קאָזאַק. "איך פאָר פון אַ דאָרף, וואָס איז לעבן גרוזד. דער דאָרף האָט אָפּגע-

ברענט. איך פיר אַוועק מיין פאַמיליע ערגעץ ווייטער פון די שלאַכט־פעלדער צו מיינעם אַ ברודער".

"זשידעס זיינען נאָך דאָרטן דאָ?", פרעגט דער קאָזאַק. "מ'האָט זיי נאָך ניט צוהרגעט? מדאַרף זיי צושיסן ווי די הינט. זיי האָבן אונז פאַרקויפט צו די דייטשן."

"בייַ אונז אין דאָרף לאָזן מיר קיין זשידעס ניט אַריין", ענטפערט יורגעס. "זיי זיינען דאָך אונז, רוסן און ליטווינער, די גרעסטע שׂנאים. די זשידעס האָבן אָנגעמאַכט אַלע צרות. זיי שיקן טונען גאָלד אין דייטשלאַנד."

"נו, די זשידעס, רופט זיך אָפּ אַ קאָזאַק. "זיי שטערן אונז אין דער מלחמה, דאָס זיינען אונזערע שונאים. זיי טוען אָפּ אַזעלכע זאַכן, אַז מהאָט זיי געדאַרפט אַלעמען צושיסן".

"און וואָס פאַר אַ שטיקל אַרבעט האָבן די זשידעס אָפּגעטאָן אין קוז", זאָגט אַ צווייטער קאָזאַק. "זיי האָבן באַהאַלטן די דייטשן אין זייערע הייזער און קעלערס. מיר וועלן זיך נאָך אָפּרעכענען מיט זיי. ווען איך וואָלט איצט אָנגעטראָפן אַ זשיד, וואָלט איך אים צוהאַקט מיטן שוערד, ווי אַ הונט."

"איך אויך", האָט יורגעס געענטפערט. "זיי זיינען די ערגסטע אויף דער וועלט". מיט די ווערטער האָט ער די קאָזאַקן געגעבן פאַררויכערן מאַכאָרקע.

ברודערל, קאָן איך פאָרן מיט דער זעלביקער וועג", פרעגט יורגעס, "אָדער בעסער זיך נעמען מיט אַ זייטיקער וועגל?"

"דו קאָנסט פאָרן מיט דער זעלביקער וועג", ענטפערן זיי, "פריאַמאָ"*)

די קאָזאַקן זיינען אַוועקגעריטן צופרידענערהייט רויכערנדיק די מאַכאָרקע.

---

*) גלייך.

איך מיט מיין פרוי און קינדער זיינען דעם גאַנצן טאָג געוועזן כּארטריקנטע, פאַרמאַטערטע פון שרעק און איבערלעבונגען פון דעם טאָג. נאָר מיין האַרץ האָט געקאָכט, הערנדיק זייער געשפּרעך. פריינט האָבן זיך באַגעגנט, זיי האָבן זיך דורכגערעדט וועגן דעם, וואָס זיי קלערן וועגן יידן און וואָס זיי וואָלטן אים געטאָן. אונז האָט געשטאָכן אַ שרעקלעכער און טיפערער וויי־טאָק, ווי אַזוי די שראַפּנעלן וואָלט געפלויגן איבער אונזערע קעפ. ביי דעם קלאַפּ אין בוים האָט זיך יורגעס אויך געצלמט. מיר זיינען אַלע געווען גלייך. אָבער איצט האָב איך געזען, האָב איך געפילט, ווי מיר זיינען צווישן פייערן.

אפשר האָט די פריינטלעכקייט פון יורגעסן, ניט אויסצוזאָגן די קאָזאַקן, אַז ער פירט זשידעס אויף זיין פור, געשטאַמט פון דעם, אַז אים איז ניט אָנגעשטאַנען צו זאָגן, דאָס ער, יורגעס, פירט זשידעסז דער ייד איז דאָס כּפרה־הינדל ביי אַלעמען, ווען ער וואַנדערט איבער די שלאַכט־פעלדער, מיט קליינע קינדער, הונגעריק און דאָרשטיק. ווען מיר לויפן פון די שלאַכט־פעלדער, מוזן מיר זיך באַהאַלטן. מיר דאַרפן זיך צודעקן מיט ראָגאָשזעס, מזאָל אונז ניט דערקאָנען.

ווען מיר זיינען אַריבערגעפאָרן דעם שאָסיי דורכן שטעטל מישקוטש, האָבן מיר נאָך פון ווייטן געהערט די קלעפ פון די האַמערס אויף די קאָוואַדלעס. יורגעס האָט אַ שמיץ געטאָן דעם פערד און אונטערגעברומט אַ ליטווישן לידל. ער איז געווען צופריידן פון דער באַגעגענעניש. ער איז געגאַנגען זיכערער, ווי פריער. פאַר אים זיינען געווען אָפן אַלע וועגן און וועגעלעך. וועט ער וועמען באַגעגענען, וועלן דאָס זיין זיינע ברידער. ער איז גליקלעך, אז ער איז ניט קיין ייד. דאָס זיינען זיינע פריינט. ס׳איז זיין טאָג, זיין נאַכט.

„נו", האָט יורגעס אויסגערופן, „ווי געפעלט דיר, ווי איך

האָב דורכגעמאַכט מיט די קאָזאַקן? ווי צערייצט זיינען די קאָזאַקן אויף אַייך יידן." ער האָט געגעבן אַ מאַך מיטן האַנט, ווי איינער זאָגט "זיי זיינען גערעכט". "איך האָב זיי פאַרדרייט די קעפּ, אַז זיי זיינען אַפילו ניט צוגעגאַנגען צום פור. ווי וואָלט דאָס אויסגעזען, ווען זיי וואָלטן אייך געפונען אין מיין פור, ס'וואָלט געווען שלעכט, האַ?"

"יורגעס, דו האָסט קלוג געהאַנדלט מיט די קאָזאַקן", ענטפער איך אים. יורגעס האָט נאָך געזעסן וועגען דעם, וואָס פאַר אַ פיינער מאַן ער איז, ווי יושרדיק ער האָט מיט אונז געהאַנדלט. יאָ, אונזער מזל איז געווען, וואָס די קאָזאַקן זיינען ניט צוגעגאַנגען צום פורל און ניט פאַרשעמט יורגעסן, אַז ער פירט יידן.

מיר האָבן געטומען די וועג צום שטעטל ליגעם, ניט ווייט פון פּאָקראָי. אויפן וועג האָבן מיר באַגעגענט אַ סך פורן פון רויטן קרייץ מיט פאַרוווונדעטע סאָלדאַטן פון די שלאַכט-פעלדער. עלנט און לאַנגזאַם האָט זיך געצויגן אונזער פורל. די נאַכט איז געווען פינסטער און רעגנדיק. פון דער ווייטן האָבן זיך געהערט קלעפּ פון קאַנאָנען.

* * *

7.

ליגעם

אויפן וועג האָבן מיר באַגעגענט פורן מיט לעדער אין אַייזן, ווי ס׳האָט אויסגעוויזן, זיינען דאָס געווען רוסישע אָבאָזן, נאָר ווען מיר זיינען געקומען נעענטער, האָב איך געהערט ריידנדיק יידיש, די קרעכצן זיינען אויך געווען יידישע... איך גיי צו נעענטער און גיב אַ פרעג: ״ווער פֿאָרט דאָ?״ ניט אין אַזאַ טאָן, ווי די קאָזאַקן האָבן געפרעגט יורגענסן ביי מישקוטש...

״יידן, יידן פֿאָרן דאָ״, ענטפֿערט מען מיר מיט אַ קרעכץ.

״פון וואַנענט פֿאָרט איר?״, פרעג איך.

״מיר פֿאָרן פון שאַוול״.

״וואָס הערט זיך אין שאַוול?״

״ניט קיין גוטע נייס״, ענטפֿערן זיי מיר. ״מ׳האָט אַלע יידן אַרויסגעטריבן פון שאַוול אין משך פֿינף פיר און צוואַנציק שעה״. שאַוול האָט אין יענער צייט געהאַט אַרום 15 טויזנט יידן.

מוטערס מיט קליינע קינדער זיינען געזעסן אויף די פורן. אַ יינגעלע שרייט: ״מאַמע, איך וויל עסן״. ״אָס באַלד מיין קינד״,

ענטפערט די מוטער. "מיר וועלן קומען אין אַ שטעטל, וועט אַלץ זיין".

"מאַמע, וען וועלן מיר פאָרן צוריק אַהיים?"

"אוי! מיין קינד, מיר האָבן שוין מער קיין היים ניט. ווער ווייס, וווּ אונזער היים וועט זיין?"

"מאַמע, וען דער טאַטע וועט קומען אַ היים, וועט ער דאָך אונז ניט געפינען. פאַרוואָס פאָרן מיר אַוועק פון שטאָט?"

"מיין קינד, דער טאַטע וועט נאָך אַזוי גיך ניט קומען. דער טאַטע וועט שוין וויסן, אַז מ'האָט אונז אַרויסגעטריבן פון אונזער היים".

"מאַמע עסן!", שרייט אַ קליינע מיידעלע, "באַלד, קינדער, מיר וועלן קומען צו אַ שטוב, וועט איר עסן".

איך פרעג די קינדער, צי זיי ווילן עסן. זיי שווייגן. איך ברענג ברויט און גיב די קינדער. זיי כאַפן מיט ביידע הענטלעך ...

די מוטער דאַנקט מיר פאַר די ברויט. "מיר זיינען אַרויס־געפאָרן פון שאַוול. דער טומל איז געווען גרויס", זאָגט זי צו מיר. "די פור האָט ניט געוואָלט וואַרטן אויף מיר, האָב איך קיין ברויט ניט מיטגענומען".

"וווּ איז אייער מאַן?", פרעג איך איר.

"מיין מאַן איז פאַרוווּנדעט געוואָרן אויף דער מלחמה. ער איז אין כאַרקאָוו אין אַ שפּיטאָל".

"וווּ פאָרט איר איצט?"

"וווּ אַלע פאָרן. איך ווייס אַליין ניט, וווּ איך וועל זיך אָפּ־שטעלן", ענטפערט זי. "איך זאָל פאָרן צו מיין מאַן אין כאַרקאָוו, מ'טוט וואָס קאָן ער מיר העלפן? אין שאַוול האָב איך געהאַט אַ ביסל אַרבעט, שניידעריי. אויף אַ שטיקל טרוקענע ברויט האָב איך פאַרדינט. איצט ווייס איך ניט, וווּ מיין היים וועט זיין, וווּ איך וועל זיך אָפּשטעלן".

איך בין אַוועק צו אַ צווייטער פּור. אַן עלטערע פּאָרפּאָלק איז געזעסן אויף אַ פּור אייזן. די אייזנס האָבן געבראַזגעט שייערנ־ דיק און קלאַפּנדיק איינער אָן דעם אַנדערן. דאָס פּאָר פּאָלק האָט געדרעמלט און זיך געשאָקלט.

ס׳איז פּאָרט היימלעכער געווארן. וועג מען האָט געטראָפן יידן אויפן וועג. אייניקע זיינען אַראָפּגעקראָכן פון די פורן און מיר זיינען געגאַנגען, צוזאַמען. יעדערער האָט דערציילט די איבערלעבונגען אויף די שלאַכט־פעלדער, מיר האָבן זיך געשלעפּט די גאַנצע נאַכט ביז מיר זיינען געקומען צום שטעטל ליגעם, 4 אַזייגער אינדערפרי.

איך קלער ביי זיך, ווי גוט עס וואָלט געווען, וועג מיר וואָלטן קאָנען זיך אָפּשטעלן אין שטעטל איבער שבועות. ס׳איז שוין קיין כח ניטאָ זיך אַרומצושלעפּן. מיר וואָלטן זיך אויסגערוט.

אין יעדער הויז איז געווען ליכטיק. איך האָב זיך געוואונ־ דערט, וואָס אַזוי פרי איז ליכטיק אין די הייזער. אפשר זיינען דאָ אָנגעפּאָרן שאַולער יידן? איך האָב געוואָלט זוכן אַ הויז, וואו מיר וואָלטן זיך געקאָנט אויסרוען. נאָר דערנאָך האָב איך 'באַשלאָסן צופּאָרן צום בית־מדרש: אפשר וועל איך דאָרט געפינען וועמען ס׳איז פון שאַוול. צופאָרנדיק צום בית־המדרש, האָבן מיר דערהערט יאָמערלעכע געשרייען. איך פרעג אַ יידן, וואָס גייט אין בית־מדרש, צי וויים ער ניט, וואו מ׳קאָן אַריינפּאָרן. איך וואָלט אָפּצאָלן, וויפל מ׳וואָלט בעטן. מיר זיינען זייער פאַרמאַטערט פון וועג און שלעפּן זיך פון די שלאַכט־פעלדער.

וואָס?״, זאָגט דער ייד צו מיר, ״איר זוכט דאָ אַ הויז זיך אויסצורוען? מיר האָבן שוין אויך קיין היימען ניט. מיר מוזן פאָר־ לאָזן די שטעטל דעם 18־טן מאַי, ערב שבועות, 10 אַזייגער אינ־ דערפרי!״

אונזער 'פורל האָט זיך אָפּגעשטעלט, יורגעס האָט געגעבן

דעם פערד היי און איז נעלם געוואָרן. איך בין אַרומגעגאַנגען איבערן שטעטל. אַלע יידן זיינען אַרומגעלאָפן זוכן פורן. אייניקע האָבן געפירט ליטווישע פויערים. כדי איבערצוגעבן זיי די יידישע הייזער און קראָמען. אַנדערע האָבן געטראָגן פעקלעך צו די ליט־ווינער. אין בית־המדרש זיינען אָנגעלאָפן עלטערע יידן נעמען אָפּ־שייד פון זייערע הייליקייטן. אויסגיסן זייערע הערצער פאַר גאָט. אויף די גאַסן איז געווען טומלדיק. עלטערע פרויען זיינען געגאַנגען איבערן גאַס און הויך געקלאָגט איבער די צרות. אַ סך ליטווישע פויערים זיינען אָנגעפאָרן אין שטעטל. כדי זיך צו פאַרדינגען ביי די אַרויסגעטריבענע יידן.

מיר האָבן שוין קיין הויז ניט געזוכט. ס׳איז געווען שוידער־לעך צו זען די טראַגישע לאַגע פון די יידן. יעדערער איז געלאָפן דינגען פורן. דערביי האָט מען זיך איינער דעם אַנדערן ״אויסגע־שטיגן״. דער געשריי. דער געווײן פיר אַזייגער פאַרטאָג האָט געריסן די האַרץ. יעדער ווינקל. יעדער הויז האָט געווײנט. די געוויינען. געשרייען. די פינסטערניש. דעד שטורעם־ווינט. וועלכער האָט געבושעוועט. האָבן געשאַפן אַ שטימונג. ווי פאַר מתן־תורה...

איך האָב שוין אויף די צרות פון אַנדערע ניט געווײנט. ווייל איך האָב קיין כח ניט געהאַט זיך צו האַלטן אויף די פיס. מיר האָבן זיך אַרומגעשלעפט פאַרמאַטערטע. נידערשלאָגענע. מיר האָבן ניט געהאַט. וואו צו קריגן אַ ביסל וואַרעמע וואַסער כדי צו באַנעצן אונזערע מיילער. מיר האָבן געוואָגלט ווי שאָטנס. קיין סוף צו די צרות און פיין האָט זיך ניט געזען. קיין האָפענונג אויף אַ בעסערע צייט.

ס׳קומט יורגעס. ״דו ווייסט וואָס?״. זאָגט ער צו מיר. ״עס בעטן זיך ביי מיר יידן. אַז איך זאָל זיי פירן אין פּאָקראָי. קריג זיך אַן אַנדער פור״.

"יורגעס, וואָס רעדסטו? איך זאָל זוכן אַן אַנדער פור? איך האָב דאָך דיר געדונגען צו פירן אונז ביז פּאָקראָי. דו ביזט דאָך אַ מענטש מיט יושר. וואָס דרייסטו מיט מיר?"

"וועז איך קריג מער געלט, פאַרוואָס ניט? דו דאַרפסט שווייגן, וועז איך וואָלט ניט אָפּגענאַרט די קאַזאַקן לעבן מישקוטש, וועד ווייס, וואָס עס וואָלט מיט דיר געווען?"

יורגעס גייט אַראָפּוואַרפן די זאַכן פון פור, ער וויל פון קיין זאַך ניט וויסן, ער האָט איצטער אַ געלעגנהייט צו מאַכן געלט. איך האָב געזען, אַז יורגעס וועט אויספירן, האָב איך אים דערלייגט נאָך געלט. ער האָט די זאַכן ניט אַראָפּגעוואָרפן פון פור. אַ צופרידענער האָט יורגעס געגעבן דעם פערד האָבער. ווי גליקלעך ער איז געווען צו זען, ווי מ'טרייבט יידן, און מאַכן דערביי היפּשע געלט.

איך האָב זיך אַוועקגעזעצט לעבן אונזער פור און געדרעמלט. מיין פרוי און קינדער זיינען געזעסן אויפן פור און געציטערט פון קעלט. יידן גייען פאַרביי דער פור און פרעגן יורגעסן, צו ער וואָלט זיי פירן ביז וואַבאָלניק. איך האָב זיך אַ כאַפּ געטאָן, דערהערנדיק ווי יורגעס מורמלט ווייטער: "טאָמער וואָלט איך געקאָנט מאַכן נאָך עטלעכע רובל, האָב איך זיך פאַרדרייט מיט אים. ער האָט מיר פאַרדרייט דעם קאָפּ".

יעדערן האָט זיך געווואָלט אַרויספירן וואָס מער זאַכן. איך האָב זיך אַוועקגעשטעלט ביי דער פור, און ווער ס'איז געקומען, האָב איך געזאָגט: "יידן, דינגט ניט די פור, איך האָב איר געדונגען אין אונזער שטעטל". דאָס האָט מיר געהאָלפן, ווייל יורגעס האָט געוואָלט ווידער אַראָפּוואַרפן די זאַכן פון פור.

די קינדער זיינען אומרואיק. איך האָב געזוכט צו קריגן

אַביסל וואַרעמע וואַסער פאַר די קינדער, אָבער וואו, וועָן, דער טומל איז גרויס, איך זאָג זיי: "קינדער, מיר וועלן בּאַלד קומען אין פּאָקראָי, דאָרטן וועלן מיר קריגן אַלץ, וואָס מיר דאַרפן, מיר וועלן אָפּקאָכן דעם האָן, עסן און טרינקען, מיר וועלן זיך אויסרוען, ס'איז דאָך ערב שבועות".

8.

אַ פּעקל אַראָפּ פון האַנט...

דאָס אָנגעהויבן צו ווערן ליכטיקער. יורגעס האָט איינגעשפּאַנט דעם פערד און מיר פּאָרן ווייטער. מיר זיינען אָפּגעפּאָרן עטלעכע ווערסט און דערגרייכט די וועג. וואָס גייט פון שאַוול צו פּאָקראָי. ס'איז געווען דינסטאָג דעם 28־טן מאַי.

דאָ האָב איך דערזען דעם חורבן פון די אַרויסגעטריבענע יידן. זיי האָבן געוואַנדערט, ווי נאָכן חורבן ירושלים אויף די זאַמדיקע וועגן און האָבן ניט געוואוסט, וואו וועט זיין זייער היים, וואו זיי וועלן קריגן אַ שטיקל ברויט.

מיר באַגעגענען גאַנצע גרופּעס, וואָס שלעפּן זיך צו פוס פון שאַוול — פּאָקראָי. אַלטע, קראַנקע, קאַליקעס, מוטערס מיט קליינע קינדער אויף די הענט. אַן אַלטער ייד פירט אַ ציג — די שטריקל איז צוגעבונדן אָן זיין גאַרטל, און אויפן פלייצע טראָגט ער אַ פעקל. ער גייט און קרעכצט. אַן אייניקל פון אַ יאָר אַכט טראָגט אַ קערבל און טרייבט אונטער די ציג. עס גייען: אַ פּאָטער, מוטער און זעקס קינדער. יעדערער טראָגט פּעקלעך, הינער, קאָשיקעס, זעקלעך. די קינדער זיינען אויסגעמאַטערט פון וועג. אַנדערע זעצן

זיך צו. זיי זיינען צוגעשטאַנען, זיי האָבן ניט קיין כח צו גיין ווייטער. דער פאָטער רופט זיי: "קינדער קומט". זיי נעמען זיך פאַר די הענטלעך און גייען ווייטער. די גרעסערע טראָגן די פעקלעך. זיי בייטן זיך ביים טראָגן שוועריקייט פעקלעך.

אַן עלטערע קאַליקע פרוי האָט זיך געשלעפט מיט אַ ביינקעלע. זי גייט אָפּ עטלעכע טריט און זעצט זיך אויף דעם ביינקל.

"לאָזט מיר אַרויף אויפן פור", האָט זי זיך ביי מיר געבעטן. "איך האָב שוין קיין כח ניט צו גיין. איך וועל דאָ שטאַרבן".

מיין האַרץ האָט מיר ווייי געטאָן קוקנדיק, ווי אירע כוחות גייען אויס. "יורגעס, האָב רחמנות אויף די אומגליקליכע פרוי", זאָג איך אים. "נעם איר אַרויף אויפן פורל."

"וואו זאָל איך איר זעצן?", ענטפערט ער מיר. "דו אַליין גייסט דאָך אויך צופוס. איך קאָן איר ניט העלפן".

מיר פאַרלאָזן די פרוי און מיר פאָרן ווייטער. לעבן אַ בוים זע איך, ווי עס ליגט אַן אַלטער ייד און קרעכצעט. "ר' יידל", פרעג איך אים, "אפשר ווילט איר וואָס? קאָן איך וואָס טאָן פאַר אייך, געבן אייך וואָס אין מויל?"

"אוי, ניין", ענטפערט ער מיר. "איך וויל שטאַרבן. דער טויט וועט זיין פאַר מיר אַ סך בעסער. איך וועל זיך ניט דאַרפן מאַטערן אויף דער וועלט, ניט אָנזען מער די יידישע צרות."

איך פאַרלאָז דעם אַלטן יידן. אויף יעדער טריט זעט מען נאָר אַלטע, קראַנקע און קליינע קינדער. טויזנטער מענטשן וואַלגערן זיך אויף די פעלדער מיט זייער ביסל אָרעמע גוטס, וואָס יעדערער האָט געטראָגן אויף זיך. די גרעסערע קינדער ליגן אויסגעלייגט אויפן פעלד, פאַרמאַטערטע פון טראָגן די פעקלעך.

אַנדערע קלייבן שפּענדלעך אויף מאַכן פּייער אויפצוקאָכן אַ ביסל וואַסער.

ווייטער באַגעגן איך אַ פרוי, וועלכע זיצט לעבן וועג, האַלטנדיק אַ קליין קינד אויפן האַנט. צווישן גרעסערע קינדער זיצן לעבן איר. איך גיי צו נעענטער און פרעג איר, פאַרוואָס זי זיצט דאָ מיט אירע קינדער און וואו איז איר מאַן.

"מיין מאַן איז אויף דער מלחמה", ענטפערט זי מיר. "מהאָס אונז אַרויסגעטריבן פון שאַוול. איך שלעפּ זיך מיט די קינדער. מיר האָבן שוין קיין כח ניט צו גיין. דאָס קלענסטע קינד איז געווען קראַנק נאָך אין דער היים אויף לונגען־אָנצינדונג. איך האָב זיך געבעטן מ'זאָל מיר לאָזן ביז עס וועט געזונט ווערן, נאָר ס'האָט ניט געהאָלפן. איך האָב זיך געלאָזן גיין מיט די קינדער צופוס טראָגנדיק דאָס קראַנקע קינד אויף מיינע הענט. איצט איז עס געווארן אַזוי שוואַך — אַז עס נעמט ניט מער זויגן". די אומגליקלעכע פרוי האָט אָנגעהויבן צו וויינען, אויפן קול. "אוי! אוי! מיין חיים, מיין חיים! ווען דו וואָלסט וויסן, ווי איך מאַטער זיך מיט די קליינע קינדער! די קליינע שרה'לע גייט אויס. גאָט ווייס, צו איך וועל איר דערפירן אין אַ שטעטל!"

איך האָב אַ קוק געטאָן אויף דאָס קינד. עס האָט אויסגעזען אַ געשטאָרבענע. אַ ווינטל העלפט אים כאַפן דעם אָטעם. אַ קאַלטער שווייס האָט זיך באַוויזן אויף זיין בלאַס געזיכט. ווי שרעקלעך ס'איז געווען דער צער פון דער אָרעמער מוטער, און דער עלנט פון דעם קראַנקן קינד! דער פאָטער וואַלגערט זיך ערגעץ אין די טראַנשייען, פאַרגיסט זיין בלוט פאַר רוסלאַנד, און זיין אָרעמע פרוי און קינדער האָט מען אַרויסגעטריבן פון זייער היים. איצט מוז זי זיך וואַלגערן אויפן פעלד אָן שום הילף.

ווי גרויס זיינען די יסורים, ווי איינזאַם, ווי אומגליקלעך מיר זיינען, ווי שטאַרק האָט אונז נידערשלאָגן דער שרעקלעכער

אומגליק. צו וועמען זאָלן מיר זיך גלייכן? עס גלייבט זיך ניט, אַז ס'זאָל זיין אַ מענטש אויף דער וועלט, וואָס זאָל קאָנען באַווייזען די יידישע צרות. מיר באַהאַלטן זיך פון די גוים, זיי זאָלן אונז ניט זען. מיר שרעקן זיך פאַר אונזערע אייגענע שאָטנס. מיר וואָלטן זיך וועלן באַהאַלטן אין די פינסטערסטע ווינקעלעך, אונזערע שונאים זאָלן אונז ניט באַגעגענען און זיך ניט פרייען איבער אונזער אומגליק.

דאָס קינד האָט זיך אַ צאַפּל געטאָן, אויסגעצויגן די הענטלעך און געוואָרן שטיל... די גרעסערע קינדער גייען צו דער מוטער: "מאַמע, וואָס מאַכט שרה'לע?" "אוי! מיינע קינדער, שרה'לע איז שוין מער ניט אונזערע!", ענטפערט די מוטער.

די מוטער נעמט אַרויס אַ טישטעכל פון אַ קליינעם פּעקל, וויקלט איין דאָס קינד און לייגט עס אַוועק לעבן אַ בוים. דער מוטערס געשרייען "אוי מיין קינד! אוי מיין חיים", האָבן געקענט רירן שטיינער.

עס פּאָרט פאַרביי אַ קריסט מיט אַ פור אָנגעלאָדן מיט גרויסע פּעק און קאַסטנס. הערנדיק די געשרייען פון דער פרוי, שטעלט זיך דער פורמאַן אָפּ און קריכט אַראָפּ פון פור. ער פרעגט, וואָס האָט דאָ פאַסירט. מיר האָבן אים צוגעפירט צום בוים. ער האָט אַ קוק געטאָן אויפן קרבן. ער איז אַוועק צום פור, אַרויסגענומען אַ ראָגאָזשע, געגעבן דאָס דער מוטער און געזאָגט: "נאַ, וויקל איין דאָס קינד. איך וועל עס אַרויפלייגן אויפן פור. דו וועסט עס ניט דאַרפן טראָגן אויף די הענט".

מיר האָבן איינגעוויקלט דאָס קינד און אָפּגעגעבן דעם פורמאַן. ער האָט עס אַרויפגעלייגט אויף א קאַסטן, צוגעבונדן די ראָגאָזשע מיט אַ שטריק, עס זאָל זיך האַלטן. ער האָט געזאָגט: "דיין קרבן וועל איך דיר אָפּגעבן, וואו דו וועסט וועלן".

די מוטער האָט געזומען אירע צוויי קינדער פאַר די הענט

און געגאַנגען ווייטער, ס׳האָט זיך ביי איר אויסגענומען דער קוואַל פון טרערן. זי איז געווען צוטרוקנט, פינסטער ווי די ערד, אָבער ס׳איז איר גרינגער געוואָרן: אַ פּעקל איז אַראָפּ פון האַנט...

די פור גייט לאַנגזאַם, אַ סך מענטשן גייען איר נאָך מיט זייערע פּעקלעך. מיר ווייסן אַליין ניט, ווו מיר גייען, ווו דער בי־טערער גורל וועט אונז פאַרוואַרפן.

* * *

לעבן אַ בוים שטייט אַן עלטערער ייד, אַייגעוויקלט אין טלית און תפילין. אַ טאָרבע ליגט אויף דער ערד, אויף דער טאָרבע ליגט דער טלית־זאַק. דער שטעקן איז אָנגעשפּאַרט אָן אַ בוים. זיינע הענט האַלטן זיך אָן אַ צווייג. ער שטייט און דאַוונט מיט אַזאַ כוונה, מיט אַזאַ באַגייסטערונג, אַז ער פילט גאָר ניט, וואָס אַרום אים טוט זיך. ער האָט ניט באַמערקט, ווי דער ווינט האָט אַוועקגעבלאָזן דעם טלית־זאַק וווייט פון אים אויפן רעכטן וועג. מיט ביטערע טרערן שרייט ער אויפן קול "ראה נא בעניני", אוי גאָט, זע אונזער עלנט, נעם זיך אָן פאַר אונזער קריוודע.

עס האָט אָפּגעקלונגען די עכאָ, דער וויידער־קול. דעם יידנס שטימע האָט געציטערט. דער ווינט האָט איר שווער געשליידערט וווייט, וווייט אויפן פעלד. אין דער שטימע איז געלעגן האָפענונג — פאַרצווייפלונג, גליק — אומגליק. ער האָט זיך אָפּגעטיילט פון דער ערד, וען עס איז געקומען די צייט פון דאַוונען, האָט ער געדאַוונט דאָרטן, וואו ער האָט זיך געפונען ביי אַלערליי אומשטענדן, זיין תפילה צו גאָט האָט געמוזט פאָרקומען אין דער צייט. דער ווינט האָט אים ניט געקילט, די גרויסע צרות, דאָס גיין צופוס האָבן אים ניט געמאַכט מיד.

ער האָט געענדיקט דאַוונען זיין שמונה עשרה, איך בין צוגעגאַנגען נעענטער צו אים. ער האָט אַראָפגענימען דעם טלית, די עטרה, וואָס איז געווען אויף זיין קאָפּ.

איך זאָג צו אים: "גוט מאָרגן ר' ייד".

"גוט מאָרגן, גוט יאָר", ענטפערט ער מיר.

„אַייער תפילה איז געוויס אַוועק צום כסא הכבוד", זאָג איך צו אים.

"ליבער פריינט", זאָגט ער, אַז גאָט זאָל איצטער ניט אויסהערן אונזערע תפלות, טאָ ווען זשע דען? מיר זיינען דען שלעכטע יידן! וועלכער ייד דאַוונט ניט איצט מיט אַ ריינע האַרץ, מיט אַ צובראָכענע נע האַרץ? מיר דאַרפן אַלעמאָל דאַנקען גאָט, אַפילו ווען סאיז חלילה שלעכט".

"פון וואַנענט גייט איר?", פרעג איך אים.

"איך גיי פון שאַוול", ענטפערט ער. "איך בין עלנט. מיין ווייב איז ניט לאנג אָפּגעשטאָרבן. איך האָב דריי זין און אַלע זיי, נען אויף מלחמה. מיין ווייב האָט זיך געזומען צופיל צום האַרצן. ווען עס פלעגט אַזוי גיך ניט קומען אַ בריוו פון די קינדער, איז זי געווען אויסער זיך. ליגנדיק אויף איר קראַנקן־בעט, פלעגט זי אַלץ בעטן גאָט, אַז די קינדער זאָלן זיין גאַנץ און זאָגן קדיש נאָך איר"...

"קריגט איר בריוו פון אַייערע קינדער?", פרעג איך אים.

"אין שטאָט פלעגט איך קריגן בריוו", ענטפערט ער. "פאַרוואָס זאָל מיר זיין בעסער, ווי די קינדער? ווען איך פלעג קריגן אַ בריוו פון זיי, אַז מען שיקט זיי נענטער צו די שלאַכט־פעלדער, פלעגט איך דעם טאָג פאַסטן, בעטן גאָט, ער זאָל זיי איינהיטן, אָבער איצטער, גאָט ווייס, וואו איך וועל זיין און וואו מיינע קינדער וועלן אַהינקומען. איך בין עלנט, ווי אַ שטיין. איך בין נעכטן אַרויס פון שאַוול און מיטגענומען מיט זיך דאָס, וואָס איר זעט, אַ

טאָרבע און דעם טלית און תפילין. דאָס ביסל זאַכן, וואָס איך האָב געהאַט, האָב איך איבערגעלאָזן אויף הפקר. ווער ווייס, צו מיינע קינדער וועלן דאָס אַמאָל באַקומען".

ער האָט צונויפגעלייגט דעם טלית און תפילין, אריינגעלייגט אין טאָרבע און דאָס אָנגעטאָן אויף זיינע פלייצעס. ער האָט גע־נומען דעם שטעקן אין האַנט און זאָגנדיק תהלים איז ער געגאַנ־גען צו פאָקראָי.

ווי עלנט איז געווען דער אַלטער יידי. זיינע פיס האָבן זיך געבויגן, ער איז געגאַנגען הינקענדיק. זיי זיינען געווען אָנגעריבן פון דער לאַנגער וועג. ער גייט אָפּ אַ שטיקל וועג און שטעלט זיך אָפּ. ער קרעכצט פון וויסאָק. איך בין געגאַנגען מיט אים צוזאַמען אַ שטיקל וועג. ער זאָגט צו מיר: "מיין ווייב איז שוין בעסער פון מיר. זי איז אָפּגעקומען איר וועלט. זי שלאָפט רואיק. איך מאַטער זיך אויף דער וועלט. איך וויס ניט, וואו איך וועל זיך דערשלעפּן, ווּ איך וועל קאָנען איבערנעכטיקן די נאַכט?" ער האָט זיך אַוועק־געזעצט אָפרוען. איך האָב אים פאַרלאָזן און בין געגאַנגען וויסטער.

* * *

אין וועג האָב איך באַגעגנט אַן אלטע פּאָר־פאָלק מיט פּעק, לעך אויף די פלייצעס. דער מאַן האָט געפירט זיין ווייב פאַרן האַנט, אַ בלינדע איז זי געגאַנגען טאַפּנדיק די זאַמדיקע וועג מיט אַ שטעקן. מיט אַ שוואַכער שטימע פרעגט זי איר מאַן: "סׂ'איז נאָך וויט פאָקראָי? איך האָב שוין קיין כח ניט צו גיין וויסטער".

"איך וויס ניט", ענטפערט ער איר. ער איז געווען בייז אויף ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטשן, פאַרוואָס ער האָט זיי אַרויסגע־

טריבן. ער זאָגט צו מיר: "די רוסישע פירערס זאָלן ווערן אַזוי בלינד, ווי מיין ווייב. אַנדערע גייען, ווו זיי ווילן און איך מוז זיך שלעפּן מיט מיין בלינדער ווייב. נו, צרות האָבן מיר דער־ לעבט."

זיי האָבן אַראָפּגענומען די פּעקלעך פון זייערע פלייצעס און זיך אַוועקגעזעצט ביים וועג. די אַלטע האָט דעם שטעקן אַוועק־ געלייגט לעבן זיך. "זי איז מיד פון וועג, זי קרעכצעט. פון איר בלאַס געזיכט האָט געראָטן שוויים. אירע הענט האָבן געציטערט פון שוואַכקייט. זי האָט זיך אָנגעשפּאַרט אויפן פּעקל זאַמלען נייע קרעפטן. זי זאָגט צום מאַן: "ווען מיר וואָלטן דאָ טרעפן אַ פור, ווי גליקלעך איך וואָלט זיין. איך האָב שוין קיין כח ניט, מיינע פיס ווילן מיר ניט פאָלגן."

"ווו זאָל איך דיר נעמען פורן", ענטפערט ער איר. "אַלץ ווילט זיך איר, וואָס נאָך וועט זיך דיר פאַרווועלן, אפשר גאָר דעם טעלערל פון הימל, האַ?"

"איך האָב שוין ניט קיין כח שלעפּן דעם פּעקל, איך בין אַ צעבראָכענער שאַרבן".

"הער, דאָ איז ניט די היים! מיר זיינען אונטערווועגס, ווי עס מאַכט זיך — מוז זיין גוט. וואַרט, די אמתע צרות וועלן נאָך קומען. פאַרצי זיך ניט, מאַדאַם, נעם זיך ניט איבער. פורן ווילט זיך דיר! ווו זאָל איך נעמען געלט? מ'דאַרף זיין צופרידן מיט דעם, וואָס איז דאָ."

"וואָס האָסטו זיך אַזוי פונאַנדערגעשריען, מיין מאַן?", זאָגט זי צו אים. "אַז איך וועל שטאַרבן, וועט דיר זיין בעסער?"

"שפּרינצע, דו וועסט ניט שטאַרבן! האָב קיין מורא ניט, אויף צרות לעבט מען. דו וועסט נאָך לעבן און לעבן."

"ר' ייד וואָס זייט איר אַזוי בייז אויף אייער ווייב!", זאָגט איך צו אים. "זי איז נעבעך אַ קראַנקע, אַ צרהדיקע, זי האָט קיין

כּח ניט צו גיין, אַז זי וואָלט קריגן אַ פור, וואָלט געווען גוט.״

״וואָס ווייסט איר, וואָס פאַראַ צרות איך האָב אויסגעליטן פון איר אין דערהיים״, ענטפערט ער מיר.

״אָבער וואָס דאַרפט איר איר אָנמאַכן נאָך צרות״, זאָג איך צו אים. ״איר זעט דאָך, ס׳איז אַלעמען שלעכט, וואָס קאָן מען זיך העלפן. איר האָט נאָך צו גיין אַ לאַנגע וועג מיט אייערע פעקלעך. איר דאַרפט זיין צופרידן, וואָס אייער ווייב העלפט אייך טראָגן אַ פעקל״. איך האָב זיי געלאָזן זיצנדיק אין בין אַוועק האַסטיק צו מיין פור.

* * *

9.

פּאָקראָי.

מיר האָבן זיך דערשלעפּט צו פּאָקראָי. אין שטעטל זיינען געווען טויזנטער פורן מיט אַרויסגעטריבענע יידן. מ׳האָט ניט געקאָנט דורכגיין די גאַסן. סאיז געווען טומלדיק. אַ סך פּוסגייער זיינען געזעסן מיט זייערע פּעקלעך אין די גאַסן. קליינע קינדער שרייען. ס׳ווערט אַלץ געדיכטער פון פורן, וואָס קומען אָן פון אַלערליי אַרומיקע שטעטלעך.

מיר האָבן געוואָלט צופּאָרן צו אונזער פריינט, כאַפּן אַ הייסע גלאָז טיי, אָפּקאָכן דעם האָן און זיך אויסרוען. ס׳איז דאָך ערב שבועות. איך האָב זיך כמעט געפּילט גליקלעך. אָט דאָ וועלן מיר דערווייל געפינען אונזער היים, האָב איך געטראַכט ביי זיך.

מיר זיינען צוגעפּאָרן צום אנקלס הויז, איך האָב אים ביז איצטער ניט געקאָנט. איך פּרעג אים, צו קאָנען מיר צו אים אַריינפּאָרן.

״וועמען פרעגט איר ר׳ ייד?״ ענטפערט מיר דער אָנקל. ״איר ווילט דאָ אַריינפּאָרן? דאָ איז קיין אָרט ניטאָ, דאָס הויז איז פול מיט פרעמדע מענטשן״.

איך קער זיך אום צו מיין פרוי און זאָג איר: „גיי דו צום אָנקל, אפשר וועסטו מער אויספועלן, ווי איך".

זי איז אַריין אין הויז, דערזעענדיק דעם אָנקל האָט זי געזאָגט: „אָנקל וואָס מאַכט איר? איר דערקאָנט מיר ניט?"

„וואָס טוסטו דאָ? פון וואַנענט קומסטו?", פרעגט ער איר. „איך וווּנדער זיך וואָס אין אַזאַ צייט קומט מען אַהער?"

„ניין אָנקל! מיר זיינען ניט געקומען זוכן ביי אַייך פאַרגעניגנס. מיר זיינען אַנטלאָפן פון די שלאַכטפעלדער, פון די קוילן. מיר זיינען שיער ניט משוגע געוואָרן פון די קלעפ פון די קאַנאָנען און באָמבעס. מיר האָבן באַשלאָסן צו קומען צו אַייך, זיך אַביסל אויסרוען, פאַרבריינגען אַ פּאָר וואָכן".

„וואָס רעדסטו?", ענטפערט דער אָנקל, „ביזט געקומען דאָ זיך אויסרוען? ניין, מיין קינד! דו ביזט געקומען אין אַ שלעכטער צייט. איך בין שוין מער ניט דער בעל הבית פון דעם הויז. מ'האָט אונז אָנגעזאָגט, אַז היינט דינסטאָג דעם 18 מאַי, זעקס אַ זייגער פאַרנאַכט דאַרפן אַלע יידן פאַרלאָזן פּאָקראָי. ווער וויס, וווּ מיר וועלן זיך אויסרוען די נאַכט!" דער אָנקל האָט זיך פונאַנדערגעווויינט.

הערנדיק, אַז זיי מוזן פאַרלאָזן פּאָקראָי זעקס אַזייגער פאַרנאַכט, זיינען מיר געבליבן אין גרויס פאַרצווייפלונג. מיר האָבן זיך פאַרלאָרן. מיר האָבן שוין מער קיין כח ניט זיך אַרומצושלעפן. מיינע פיס זיינען געשוואָלן און אָנגעריבן פון גיין צופוס. מיין פרוי זאָגט צו מיר: „וואָס וועט וווערן פון אונז? וווּ מיר קומען, טרייבט מען אַרויס יידן. מיר וועלן אויסגיין. ווי לאַנג קאָנען מיר זיך אַזוי אַרומשלעפן?"

„הער זיך אַיין", זאָג איך צו איר. „פון וויינען און טראַכטן וועט גאָרנישט נישט אַרויסקומען. די ערשטע זאַך לאָמיר גיין כאַפּן אַ גלאָז טיי. דערווואַרעמען אַ ביסל די נשמה. זע אויך אָפּצוקאָכן

דעם האָן, מיר קאָנען נאָך האָבן די זעלבע מפלה, ווי אין ליגעם. פון אינזער האָן קען זיך אויסלאָזן אַ בוידים, ווי די וועלט זאָגט. מיר זיינען דאָך צווישן יידן. ווי ס׳וועט זיין מיט כל ישראל, אַזוי וועט זיין מיט ר׳ ישראל. וואָס ווילסטו, מיר זאָלן זיך דאָ אַוועק לייגן און שטאַרבן? דו זעסט דאָך, וואָס עס טוט זיך, מ׳דאַרף פון דאַנענט אויך לויפן. אָבער זיך אַוועקזעצן וויינען? וואָס וועט עס העלפן?״

מיר זעצן זיך ברייטלעך ביים טיש און טרינקען טיי. מיר גיסן איין גלאָז נאָך דער אַנדערער. מיר האָבן זיך מחיה געווען; שוין פון עטלעכע טעג, ווי מיר האָבן ניט געהאַט אין מויל אַ ביסל וואַרעמע וואַסער.

איך קוק זיך אַרום אין הויז. ס׳איז אַלץ אין אָרדענונג. מען פאַקט זיך ניט. אַזוי ווי עס וואָלט גאָר קיין גירוש ניט געווען. דער אָנקל גייט פאַרביי קרעכצענדיק. ער איז צוטומלט. ס׳גלייבט זיך אים ניט, אַז ער דאַרף היינט פאַרלאָזן זיין היים.

״אָנקל, וואָס וואַרט איר?״, זאָג איך צו אים. ״פאַקט זיך, די צייט איז קורץ, ס׳איז אין גאַנצן געבליבען עטלעכע שעה״.

״וואָס זאָלן מיר זיך פאַקן״, ענטפערט ער מיר. ״מיר וועלן קומען אין עטלעכע טעג אַרום צוריק״.

״ניין אָנקל, ס׳וועט נעמען צייט. דאָס איז ניט אויף עטלעכע טעג. ס׳וועט נעמען חדשים, יאָרן, ביז מיר יידן וועלן קומען צוריק אין אונזערע היימען; די צרות הויבן זיך נאָך איצטער אָן. ווער וויס, וואָס דער מאָרגעדיקער טאָג וועט ברייגען״.

״וואָס הייסט, ס׳איז דאָך מיין הויז. מיינע עלטערן האָבן דאָ אויסגעלעבט זייערע יאָרן. ווי קאָן דאָס זיין, מ׳זאָל אונז אַרויס־טרייבן. ווו קאָנען מיר זיך אַהין טאָן אויף דער עלטער? אוי! מיר גלייבט זיך ניט, אַז מיר מוזן אַרויסגיין פון אונזער הויז ערב שבועות״.

״אָבער אָנקל, איר האָט נאָך קיין זאַך ניט געזען. מיר קומען פון די שלאַכט־פעלדער. מיר האָבן זיך געוואַלגערט אין גריבער. די קוילן זיינען געפלויגן איבער אונזערע קעפ. די יידן פון אונזער שטעטל זיינען שוין לאַנג אַנטלאָפן, איבערלאָזנדיק אויף הפקר זייערע הייזער און גוטס, מ׳האָט זיך נאָר געראַטעוועט מיטן לעבן״.

״וווּ זייט איר געלאָפן?״, פרעגט ער מיר.

״מיר זיינען געלאָפן אין די דערפער״.

״אַזוי, און די הייזער איבערגעלאָזן אויף הפקר? ווי לאָזט מען דאָס איבער אייגענע הייזער און מען אַנטלויפט. איר וואָלט איבערגעווואַרט די שלעכטע ציים, וואָלט אייך נאָכדעם בעסער גע־וואָרן. און וואָס וועט זיין, אַז מ׳וועט אונז פאַרטרייבן אין ווייטן רוסלאַנד? וועט אונז זיין בעסער? ניין, וועַן מיר דאַרפן פאַרלאָזן אונזערע הייזער, איז שוין אַלץ איינס אויס מיטן לעבן״.

״אָנקל, זייענדיק אויף די שלאַכט־פעלדער, האָבן מיר וועגן הייזער און גוטס ניט געקלערט. ס׳איז קיין צייט ניט געווען צו טראַכטן וועגן די זאַכן. וויפל צרות מיר זיינען אויסגעשטאַנען! אונזער לעבן איז געווען אין גרויס סכנה. אַז מען ראַטעוועט דעם לעבן, איז מען שוין גליקלעך. אַז אַ סנאַריאַד טרעפט ניט, פריַיט מען זיך. זעענדיק ווי בלוט גיסט זיך אויף יעדער טריט, פאַרגעסט מען אָן אַלץ און אפילו אָן זיך אַליין אויך״.

״איר האָט איצט נאָך עטלעכע שעה, פאַקט זיך. וואַרט ניט קיין איין מינוט. דינגט פורן, כאַפט אַרויס אייערע זאַכן. היינט איז דאָס אייערע, מאָרגן וועלן די ליטווישע פויערים צונעמען. זיי וועלן ווערן די בעלי בתים פון אייערע קראָמען און הייזער״.

מיינע ווערטער האָבן געטראָפן צו אים. ער איז אַוועק אין קראָם זאָגן די קינדער, אַז זיי זאָלן זיך נעמען צום פאַקן.

״ס׳איז מערקווירדיק״, זאָג איך צו מיין פרוי, ״ווי זיי פאַר־שטייען ניט די לאַגע. זיי שטייען זיך אין קראָם און מאַכן מסחר.

זיי זעען גאָרניט, וואָס דאָ קומט פאָר".

"מיר האָבן דען פאַרשטאַנען די לאַגע", זאָגט זי צו מיר, "וועלן מיר זיינען געווען אין גרוזד? וועלן מענטשן זיינען דורכגעלאָפן אונזער שטעטל און האָבן געבעטן ברויט, וואָס האָבן מיר דאַן געטראַכט וועגן זיי? מיר האָבן זיי געהאַלטן פאַר פרעסער, וואָס איז איצטער מיט אונז? מיר האָבן געקראָגן אַ הייסע גלאָז טיי — איז אונז גוט. מיר זיינען געווען גליקלעך, וועלן מיר זיינען אַרויס פון אונזער שטעטל גאַנץ.

וועלן דער סנאַריאַד אין וועלדל האָט ניט געטראָפן אין אונזער פורל, האָבן מיר זיך געפרייט. און וועלן די קאַזאַקן האָבן אין מישקוטש ניט דערקאָנט, אַז מיר זיינען יידן — האָבן מיר געדאַנקט גאָט. איצטער פאַרשטייען מיר שוין די לאַגע."

"דו ביזט געראַטן", זאָג איך צו איר. "מיר האָבן דורכגעמאַכט אַזויפיל צרות — זיינען מיר טאַקע גליקלעך!"

* * *

יורגעס האָט אויסגעשפּאַנט דעם פערד און איז אַריין אין הויז. איך האָב אים גאַנץ פריינטלעך באַגעגנט: געבעטן אים זיצן, אים געגעבן טיי און צובייסן.

"יורגעס, דו בינסט מיד?", פרעג איך אים.

"יאָ, עס ווילט זיך שלאָפן", ענטפערט ער מיר. ער גיט אַ גענעץ און זאָגט: "אַי, וואָס יידן עס זיינען דאָ אָנגעפאָרן פון שאַוול און פון אַלע אַרומיקע שטעטלעך! האָט מען דאָס אַלע יידן אַרויסגעטריבן? האַ, וועלן איך וואָלט איצטער געהאַט עטלעכע פורן, וואָלט איך געקאָנט מאַכן אַ סך געלט."

— "דו קאָנסט קויפן נאָך אַ פור מיט אַ פערד", זאָג איך אים

״געלט האָסטו אַ סך״.

— ״די קאַזאַקן האָבן טאַקע געזאָגט, אַז צוליב קוז וועט מען אַלע יידן אַרויסטרייבן. דו האָסט גוט געטאָן, וואָס דו ביזט פריער אַרויסגעפאָרן פון שטעטל. ווער וועט אויך פירן די יידן, וואָס זיי, נען פאַרבליבן אין די דערפער? די קוילן פליען איבערן קאָפּ. מער ניט ווי איך בין געווען אַ נאַר, זיך פאַרדונגען צו אייך, זיך געלאָזן פאָרן אין אַזאַ געפערלעכער וועג. אייער כּוזל איז גרויס.״

— ״ביזט געזעכט, יורגעס, איך האָב גוט געטאָן.״

— ״דו ווייסט, דאָ זעט מען ניט קיין קאַזאַקן, פאַר אייך יידן איז דאָס גוט, איר זעט זיי ניט אין די אויגן.״

״ס׳איז גיט יורגעס״.

״אַי, ווי נעכטן אָוונט, וען מיר האָבן באַגעגנט די קאַזאַקן! וען איך וואָלט זיי ניט פאַרדרייט זייערע קעפּ, ווער וויס, וואָס עס וואָלט מיט אייך געווען? זיי וואָלטן אייך געוויס צוגעהרגט, ווי צו, רייצט זיי זיינען אויף אייך יידן! דו ווייסט, פאַר אַזאַ כּטיקל אַר, בעט דאַרף מען נעכטן גאָלט ניט קיין גאָנצע, איר יידן האָט גענוג גאָלט, איר קאָנט געבן״.

״יורגעס, דו בינסט אַלע מאָל גערעכט, וויפל גאָלט דו נעבסט, איז אַלץ ווייניק. יידן טרייבט מען, יידיש גוטס ויאַלגערט זיך אין די גאַסן און דו האָסט דערפון גאָרנישט. פאַר אַלץ ווילט זיך דיר גאָלט. דו האָסט פאַרווואָרפן אַ גוט וואָרט פאר אונז. קאָן איך זיך מיט דיר ניט אויסצאָלן״.

״וואָס! איך בין דען ניט ווערט? דו פאַרטטייסט גאָר אַליין ניט, אין וואָס פאַר אַ געפאַר איר זייט געווען ביי מיסקיטס. אַז ניט איך, וואָלט איר זיך געוואַלגערט טיטערהייט אייפן פעלד״.

״אפשר ביזטו געזעכט, דו האָסט אונז געראַטעוועט פון טויט, דו ביזט טאַקע ווערט אַ סך גאָלט. אָבער יורגעס, איך האָב ניט — דו

וויסט דאָך אַליין, אַז איך האָב אַלץ איבערגעלאָזן אין שטעטל. מיט וואָס בין איך אַרויסגעפאָרן פון דאָרף — מיט עטלעכע צושניטענע קישנס, וועלכע זיינען איבערגעבליבן פון די קאַזאַקן. איר, ליטווישע, ווילט גאָרניט וויסן פון דער ביטערער לאַגע פון יידן. איר האָט זיך נאָך ניט אָנגעזעטיקט מיט יידישער בלוט. יידישע בלוט גיסט זיך אין די גאַסן. און איר האָט נעבאַך דערפון קיין געלט ניט... היינט איז פאַר אייך געקומען אַ גוטע צייט, א צייט צו מאַכן געלט. יידן טרייבט מען אַרויס. יידן לויפן פון די שלאַכטפעלדער. בייַ אייך איז געבליבן דאָס יידישע גוטס פון די הייזער און קראָמען, און איר זייט נאָך ניט צופרידן. אירווילט פאַר אַלץ געלט".

"ניט אַלע האָבן דאָך געהאָלפן די קאַזאַקן. אַסך קריסטן האָבן אייך אַרייַנגעלאָזן אין די הייזער", זאָגט ער מיר. "ס'זיינען טאַקע דאָ אַסך, וואָס האָבן געהאָלפן ראַבירן. וואָס זיינען אָבער שולדיק די אָרנטלעכע מענטשן?"

"איך זאָג ניט, אַז אַלע ליטווינער זיינען אַזעלכע", ענטפער איך אים. "נאָר מ'קאָן ניט וויסן, וואָס וועט מאָרגן זיין מיט אייך. וען די קאַזאַקן וועלן ניט האָבן קיין יידן, וועלן זיי זיך נעמען צו אייך. איצט וועלן זיי געפינען בייַ אייך גוטע זאַכן, וויל אַלץ, וואָס יידן האָבן געהאַט, איז געבליבן בייַ אייך. אַזוי איז עס, יורגעס".

יורגעס האָט אויסגעהערט מיינע ווערטער. "ביזט געראַטן", זאָגט ער צו מיר. "עס קאָן אַלץ טרעפן אין אַזאַ צייט".

"יורגעס, ווילסטו אפשר פאָרן מיט מיר וווייטער?" פרעג איך אים. "דו זעסט דאָך, מען טרייבט פון דאַנענט אויך".

"ניין, ענטפערט ער מיר, "איך פאָר צוריק אַ היים".

איך האָב אים אָפגעצאָלט פאַר דער פור. ער האָט אַראָפגענומען די זאַכן. "יורגעס, דו בינסט דאָך אַ יושר'דיקער מענטש. איך דיר, גיב אַכטונג אויף אונזער בית־המדרש ער זאָל זיין גאַנץ.

מיר האָבן אים ניט לאַנג אויסגעבויט, אין גאַנצן צוויי יאָר נאָך דער שריפה, ווי שווער ס'איז אונז אָנגעקומען דער בויען. איצטער איז ער געבליבן הפקר, ס'איז ניטאָ ווער עס זאָל אַ קוק טאָן."

יורגעס האָט מיר צוגעזאָגט, אַז ער וועט אַכטונג געבן אויף אונזער בית־המדרש. ער איז אַוועקגעפאָרן אַ היים מיט אַ סך זיל־בערנע רובלס, אַ צופרידענער.

מיר זיינען געבליבן זיצן מיד. די טיי האָט אונז געמאַכט שלעפעריק. אַזוי פיל נעכט ניט געשלאָפן. איך האָב ניט געווסט, אויף וואָס פאַר אַ וועלט איך בין: קאַזאַקן, יורגעס — איז דאָס אפשר גאָר אַ חלום? ווו זיינען מיר איצט? וואָס האָבן מיר דורכ־געמאַכט אין אַזאַ קורצער צייט? נו, און צו קיין סוף זיינען מיר נאָך אַלץ ניט געקומען. ווו וועלן מיר זיך ווייטער שלעפן? טרייס־לען זיך ביינאַכט אויפן פור? ווו נעמט מען כּח דאָס אַלץ אַריבער־צוטראָגן? ווי זיס ס'איז אַ דרעמל צו טאָן... איך בין איינגעשלאָפן, זיצנדיק ביים טיש.

* * *

10.

מען גרייט זיך אין ווע.

די טאַנטע איז געשטאַנען אַ גאנצן טאָג אין קיך און געבאַקט מילכיקע בולקעס און שבועותדיקע קדוש־חלה. די מילכיקע בולקעס האָבן געשמעקט יום טוב־דיק אין דעם גאַנצן הויז, אָבער מען וועט די בולקעס ניט עסן אין הויז.

אַלע שבועות איז מען אויף די גאַנצע נאַכט, מ׳זאָגט תיקון שבועות און תהלים. ס׳איז אַ הייליקייט אין שול, אַ שמחה אין הויז. נאָר דער שבועות איז אַ טרויעריקער, ס׳איז פינסטער אין אַלע ווינקעלעך.

די טאַנטע איז געווען פאַרהאָרעוועט לכבוד שבועות, ווי אַלע יאָר, אָבער איר פנים איז געווען טרויעריק. איך בין אַריין אין קיך. די טאַנטע נעמט אַרויס די חלה פון אויוון און ווישט אָפּ מיט איר פאַרטעך די אַש; מיטן זעלביגן פאַרטעך ווישט זי אויס אירע אויגן, פון וועלכע ס׳גיסן זיך טרערן אויף דער חלה. ״גאָט ווייס״, זאָגט זי, ״ווו מיר וועלן נאָך פאַרוואָגלט ווערן אויף די עלטערע יאָרן! אַזוי פיל יאָרן אָפּגעלעבט דאָ אין הויז, חתונה געמאַכט אונזערע קינ־דער. ווי ביטער ס׳איז אונז צו פאַרלאָזן די היים״.

עס האָט ווייַ געטאָן די האַרץ צו הערן, ווי די טאַנטע שיידט

זיך מיט איר הויז אויף יאָרן. דעם צער פון ווערן אויס בעל־הבית׳סע האָט זי געפילט מער פון אַלעמען אין הויז.

אין קראָם זע איך, אַז אַלץ שטייט אויף אַן אָרט. "וואָס ווואַרט איר!", זאָג איך צו זיי. "פּאַקט זיך! די צייט איז קורץ. היינט איז עס אַייערע, מאָרגן וועלן זיין אַנדערע בעלי בתים. יעדער מינוט איז טייער. כאַפּט וואָס איר קאָנט!"

זיי האָבן מיר געבעטן העלפן פּאַקן. איך האָב קיין כח ניט געהאַט, נאָר מיט די לעצטע קרעפטן דאָך זיי געהאָלפן. וואָס איך האָב געכאַפּט אין האַנט, האָב איך געפּאַקט אין גרויסע זעק.

אויפן גאַס זיינען געווען אָנגעפּאָרענע יידן פון שאַוול און פון אַרומיקע שטעט און שטעטלעך, טויזנטער יידן, רבנים, שוחטים, כלי־קודש, אַ סך דאָקטוירים זיינען אויך געפּאָרן צוזאַמען מיט די היימלאָזע. פון אַ זיכערער קוועלע ווייס איך, אז אין אַ סך שטעט האָט מען געבעטן די יידישע דאָקטוירים פאַרבלייבן. נאָר זיי האָבן זיך אַנטזאָגט „ניין! מיר ווילן מיטגיין מיט אונזערע ברידער — צוזאַמען לעבן, צוזאַמען שטאַרבן".

די יידישע דאָקטוירים האָבן אַרויסגעוויזן די גרעסטע מסירת נפש. זיי האָבן בעסער געוואָלט מיטגיין מיט די היימלאָזע און אויסשטיין די זעלבע צרות. ווען מ׳האָט אַרויסגעטריבן די יידן פון פּאָניעווועזש, האָט די שטאָט־דומע פאַרלאַנגט פון אַ יידישן דאָקטאָר ער זאָל בלייבן אין שטאָט, נאָר ער האָט זיך אַנטזאָגט. די יידישע דאָקטוירים קומט אַ גאָלדערנער בלאַט אין דער געשיכטע פאַר זייער איבערגעבנקייט צו זייערע ברידער, די אָרימע היימלאָזע.

איך האָב געטראָפן אַ דאָקטאָר פון די היימלאָזע יידן. ער האָט מיר דערציילט, אַז ווען מ׳האָט אַרויסגעטריבן די יידן פון זיין שטעטל, זיינען געלעגן אין בעט עטלעכע קראַנקע. מ׳האָט די קראַנקע ניט געטאָרט רירן פון אָרט. ער איז געגאַנגען בעטן ביים קאָמענדאַנט, מ׳זאָל זיי דערלויבן פאַרבלייבן ביז זיי וועט ווערן בעסער

סער. מ׳קאָן זיי פון אָרט ניט רירן. נאָר ס׳האָס ניט געהאָלפן. דער קאָמענדאַנט האָט געזומען שרייען, אַז אַלע יידן מוזן אַרויסגיין. קראַנקע מוזן אַרויסגעפירט ווערן. די שטעטל מוז אָפגאַרייניקט ווערן פון יידן.

מ׳האָט די קראַנקע געלייגט אויף די פורן האַלב געשטאָרבע־נע. נאָר די השגחה האָט אַכטונג געגעבן אויף זיי און זיי האָבן דורכגעמאַכט די וועג.

דער דאָקטאָר האָט מיר דערציילט וועגן אַ פרוי, וואָס איז ג׳ע־לעגן אין בעט אייניגע חדשים מיט רעווומאַטיזם אין די הענט און די פיס. זי האָט זיך ניט געקאָנט רירן פון אָרט. פאָליציי איז אַריין אין הויז און איר געפונען אין בעט נאָך דער צייט. די פרוי האָט זיך געבעטן ביי זיי, מ׳זאָל איר לאָזן ליגן אין בעט ביז איר מאַן וועט ברייגען אַ פור. נאָר ס׳האָט קיין זאַך ניט געהאָלפן, די פאָלי־ציי האָט איר אַרויסגעווארפן פון הויז אין גאַס אַריין. זי האָט זיך געוואַלגערט אויפן גאַס ביז מ׳האָט געקראָגן אַ פור.

״איך בין ניט אָפגעטראָטן פון דער קראנקער״, דערציילט מיר דער דאָקטאָר, ״ביז מיר זיינען אַהער געקומען״. דער דאָקטאָר האָט אויסגעזען שרעקלעך אויסגעמאַטערט פון וועג, ס׳איז אים קיין זאַך ניט צו שווער טאָן פאַר די אַרויסגעטריבענע יידן. די יידישע דאָקטוירים זיינען געווען די געטרייע זין פון יידישן פאָלק. זיי האָבן מער געפילט דעם ווייטאָק, ווי מיר. זיי האָבן מער פאַר־שטאַנען, זיי האָבן ניט געקאָנט צוזען, ווי מען טרעט די יידן מיט די פיס.

* * *

עס האָבן זיך אַריינגעלאָזן פאַרמאַטערטע פוסגייער, גאַנצע פאַמיליעס מיט קליינע קינדער אויף די הענט.

אין סטעטל האָבן זיי זיך אויסגעזעצט אויף די גאַסן זיך אָפרופן. די מוטערס זיינען געגאַנגען זוכן אַ ביסל הייסע וואַסער פאַר זייערע פאַרמאַסערטע קינדער. ס׳איז טומלדיק. מען לויפט, מ׳גייט, מען שרייט. איינער האָט ניט געווסט פון צווייטן. הונדער, טער פורן קומען אָן פון אַלע וועגן. קראַנקע ליגן אויף די פורן און קרעכצען. יעדער מינוט קומט צו אַלץ מער און מער פוסגייער. אַ סך פון די אָנגעפאָרענע יידן, הערנדיק אַז אין פּאָקראָי האָבן יידן אין גאַנצן צו זיין ביז זעקס אַזייגער פאַרנאַכט, זיינען גפאָרן וויטער.

די פּאָקראָיער יידן זיינען אַרומגעגאַנגען צובראָכענע. מען הערט נאָר, ווי זיי גייען אַרום און קרעכצן: ״מ׳דאַרף אַלץ איבער־לאָזן אין גויעשקע הענט.״

ס׳איז שוין פיר אַ זייגער. דער טומל ווערט גרעסער. דער געווייַן שטאַרקער. אָט באַלד דארף מען זיך שיידן מיט אַלץ, וואָס איז טייער און ליב. ביי די קראָמען זיינען געשטאַנען די קריסטן האַלטנדיק די שליסלען, וואָס די יידן האָבן זיי איבערגעגעבן.

איך הער, ווי אַ יידישער קרעמער זאָגט צו אַ קריסט: ״יאָנעס, איך לאָז אַלץ איבער אין דיינע הענט. האָב רחמנות אויף מיר, זע ס׳זאָל זיין אַלץ גאַנץ. ווען איך וועל קומען צוריק — זאָל איך נאָך וואָס עס איז געפינען. איך האָב אָפגעלעבט דאָ מיין גאַנצן לעבן, אויסגעבויט אַ קראָם, יעדער ציגל איז מיר אָנגעקומען שווער, גע־האָרעוועט, אַוועקגעלייגט מיין גאַנצן לעבן אויף דעם. קוק נאָך אויף אַלץ, דו ביזט דאָך אַן אָרנטלעכער מענטש, דו פאַרשטייסט דאָך, אין וואָס פאַר אַ לאַגע מיר געפינען זיך איצט, ווער ווייס, צו איך וועל מאָרגן האָבן אַ שטיקל ברויט און וווּ איך וועל נעכטיגן מיט מיין ווייב אין קינדער״. דער ייד האָט זיך פונאַנדערגעווויינט פאַרן קריסט, ווי אַ קליין קינד האַלטענדיק די הענט אויפן קאָפּ.

די ליטווישע פוי־רים האָבן געהאַט אַ שאַנס. ס׳האָט זיי זיך

קיין מאָל ניט געחלומט, אַז זיי וועלן ווערן די בעלי־בתים פון די יידישע הייזער און קראָמען. אבער יידן האבן זיך ניט געקאנט העלפן.

פינף אַזייגער. ס׳איז שוין באַלד נעילה. די האַרץ קלאַפט ביי יעדערן... ס׳איז אַ געדריקטע שטימונג. עפעס גלייבט זיך ניט, אַז אָט באַלד וועט מען הייסן גיין. אפשר וועט מען ניט טרייבן, ווער וויים?

ס׳איז געקומען די פור, וואָס דער אָנקל האָט פאַר מיר געדונגען. מיינע פעקלעך זיינען פון פריער געווען פאַרפאַקט, האָב איך זיי אַרויפגעלייגט אויפן פור. איך בין פאַרטיק.

אונזערע פריינט האָבן געשלעפט די פעק פון זייער הויז אויף די פורן. איך האָב זיי געהאָלפן. איך זאָג זיי: „איר קאָנט אַרויפלייגן קלענערע פעקלעך אויף מיין פור, ס׳איז דאָ אָרט" דעם אמת זאָגנדיק האָב איך געוואָלט, אַז אויף מיין פור זאָל מען לייגן די קידוש חלה און די מילכיקע בולקעס. כלעבן, ס׳איז היימלעכער, אַז מ׳האָט דאָס אויפן פור. איך ווייל שוין ניט זיין אַזאַ נאַר, ווי פריער, ווען מיר זיינען אַנטלאָפן פון שטעטל נאָר מיט אַ שטיקל שווארצע ברויט און געהונגערט אויפן וועג.

איך האָב געפועלט. דעם פעקל חלה און די מילכיקע בולקעס האָט מען געלייגט אויף מיין פור. איך בין געווען צופרידן, טאַקע מיט לייטן גלייך. אויפן פור איז געווען פון כל טוב: אַן אַפגעקאָכטער האָן, פרישע חלה. מ׳האָט חלילה ניט געדאַרפט הונגערן.

עס האָבן זיך געזומען רירן די פורן, דערהויפט די אָנגעפאָרענע פון די אַרומיקע שטעטלעך. טויזנטער פורן, פוסגייער, גאַנצע פאַמיליעס מיט פעקלעך אויף די פלייצעס און קליינע קינדער אויף די הענט האָבן זיך געזומען באַוועגן. איך האָב געווארט אויף מיינע פריינט. די חלה און די מילכיקס זיינען דאָך אויף מיין פור. ווי וואָלט עס אויסזען איך זאָל פון זיי אַנטלויפן.

איך בלייב שטיין לעבן מיין פור אַ פאַרטראַכטער. מיין קאָפּ שווינדלט פון דעם טומל פון די פורן און דעם געשריי פון די קינ־דער. יידן טרייבט מען ערב שבועות. וואָס פאַר אַ סייערן יום־טוב מיר האָבן פאַר קבלת התורה! וווּ גייען מיר יידן, דאָס גליקלעכסטע פאָלק פון דער וועלט, דאָס הייליקע פאָלק ישראל? גייט מען אפשר אונז געבן אַ נייע תורה? — עפעס מאָדנע געפילן באַהערשן מיר. איך האָב פאַרגעסן אָן אַלץ, אָן די חלה און מילכיקס.

איך קאָן ניט שטיין אויף אַן אָרט. איך לויף אַרום, ווי אַ צומישטער. די שרעקלעכע יאָמערס פאַרטויבן מיר. איך געפין זיך ניט קיין אָרט. וווּ איך שטיי, איז מיר איינגי.

איך בין צוגעגאַנגען צו אַ געמויערטער קראָם. דערבייַ זיינען געשטאַנען פורן. אויף איין פור איז געזעסן אַ פרוי, האַלטענדיק אַ קליין קינד אויפן האַנט. גרעסערע קינדער זיינען געזעסן אויף אַ צווייטער פור. זיי לאָזן ניט אַראָפּ זייערע אויגן פון קראָם. זיי איז ליב צו קוקן נאָך עטלעכע מינוט אויף זייער הויז. דער פאָטער גיט איבער די שליסלען אַ ליטווישן קריסט, בעטנדיק זיך ביי אים, ער זאָל אַכטונג געבן אויף די הויז און קראָם. די פורן רירן זיך פון אָרט. דער ייד גייט נאָך די פורן און ווייַנט מיט ביטערע טרערן.

די קראָמען פאַרמאַכן זיך, ס׳קלאַפן די אַייזנס פון די טירן און פענסטער, אַלץ מיט אַ מאָל — אַלע צוזאַמען פאַרקלאַפט, די יידישע קראָמען און הייזער, אויס יידן אין שטעטל.

וועו די טאַנטע האָט זיך געדאַרפט שיידן מיט איר הויז, איז זי געגאַנגען אין יעדער צימער און געקושט די מזוזות. זי איז גע־קומען צו דעם אַלמער ספרים און אים געעפנט. פון אירע געשרייען און געווייַנען האָבן געדאַרפט שטיינער פלאַצן. דער אָנקל האָט אַרויס־גענומען עטלעכע ספרים פון אַלמער, זיי געקושט און זיך באַגאָסן מיט טרערן.

איך בין געשטאַנען ביי דער טיר אַ פאַרשטיינערטער. "טאַנטע,

זאָג איך צו איר, "לאָזט דאָ ניט אַייער געזונט: איר דארפט עס האָבן. דער וויינען העלפט ניט, ס'איז אַ גזירה פון גאָט, אַ צרות רבים. מיר מוזן האָפן, אַז ס'וועט קומען די צייט, וען מיר וועלן זיך אומקערן צוריק אין אונזערע שטעט און הייזער. אין אַזאַ צייט דאַרפן מיר זיך האלטן ווי מענטשן און זיין מוטיק".

די פורן זיינען שוין אָנגעלאָפן. די קליינע קינדער האָט מען אויסגעזעצט אויף די פורן. דער אָנקל און זיין איידעם פאַרשליסן די קראָם און די הויז.

מיר האָבן געהאָלפן דער טאַנטע אַרויפקריכן אויפן פור, וווּ אירע אייניקלעך זיינען געזעסן. זי האָט געווויינט מיט ביטערע טרערן. "גאָט וויס, האָט זי געזאָגט, צו איך וועל זוכה זיין צו קומען צוריק אין אונזער הויז".

11.

דער קידוש אויפן פור.

עקס אַזייגער. אַלע גלאָקן פון קאַטוילישן קלויסטער האָבן גע־ נומען שטאַרק קלינגען. די גלאָקן האָבן אָנגעזאָגט די יידן, אַז זיי זיינען שוין מער ניט קיין פּאָקראָיער. ס׳האָט זיך אויפגעהויבן אַ יאָמער. אַלע האָבן געווויינט: עס האָט זיך אויסגעדוכט, אַז די היי־ זער, די קראָמען, דער בית־המדרש און אַפילו דער שבועות האָט אויך מיטגעווויינט ...

די גלאָקן האָבן אַזוי שטאַרק געקלונגען, אַז עס האָט זיך גע־ דוכט, אַז זיי העלפן אויך באַווויינען די יידישע צרות, זייער שיק־ זאַל, זייער חורבן. ס׳איז געווען איין געשריי. עס האָט זיך אַלץ אויסגעמישט צוזאַמען. נאָר די גלאָקן האָבן אַלעמען איבערגעשריען. זיי זיינען געווען שטאַרקער פאַר אַלעמען.

רייסנדיקע פּריסטאַווס (שעריפן), פּאָליציאַנטן, זיינען אַרומ־ געלאָפן אין אַלע ווינקעלאַך פון שטעטל נאָכקוקן, צי עס איז חלילה קיין ייד ניט פאַרבליבן. אַ פּריסטאַוו, רייסנדיק און אין ווייסע העמשקעס, שריים אויפן קול: „ס׳איז שוין זעקס אַזייגער!

קיין איין ייד טאָר דאָ ניט פאַרבלייבן. סקאָרעי!! סקאָרעי!!" *) ווי איידל ער האָט געהאַלטן זיין רעכטע האַנט אין דער הויך און גע־שריען.

די זון לאָזט זיך רויטלעך אַראָפּ, ווי זי וואָלט געווען פאַר־שעמט... אפשר האָט זי זיך געשעמט פאַר די אַרויסגעטריבענע, פאַר דעם הייליקן יום טוב. אָדער גאָר פאַר די גלאָקן? ס'איז געווארן פינסטער...

טריט ביי טריט ציען זיך טויזנטער פורן, פוסגייער שלעפן זיך מיט פעקלעך אויף די פלייצעס, מיט קליינע קינדער אויף די הענט אויף די זאַמדיקע וועגן. ס'האָט שוין אַריינגעצויגן אין שבועות. שוואַכע קלאַנגען הערן זיך פון דערווייטן. שטאַרקע קרעכצן טראָגן זיך פון די אַרומיקע פורן, די ווינדן זיינען פריש, עס הערן זיך געווייגען פון פרויען, געשרייען פון קליינע קינדער אין דער פינסטערער נאַכט שבועות!

* * *

מיר זיינען צווישן יידן, ס'איז היימלעכער. קיין קאַזאַקן אויפן וועג זעט מען ניט. אָבער מיד, שלעפעריק, פאַרטראַכט זיצן מיר אויפן פור. ס'איז גוט פינסטער.

איך הער אַ קול שרייט ניט ווייט פון אונז: "וידבר משה" מיט אַזאַ באַגייסטערונג, אַז איך האָב זיך אַ כאַפּ געטאָן, אַראָפּ פון פור און געגאַנגען אין דער ריכטונג, פון וואַנענט דער קול האָט זיך געטראָגן. איך גיי הינטער דער פור. איך פרעג דעם פורמאַן, ווער זיצט דאָס אויפן פור. ער האָט מיר געזאָגט, אַז דאָס איז אַ רב פון אַ קליין שטעטל. ער האָט געזאָגט אתה בחרתנו מיט שטאָלץ

*) גיכער, גיכער.

און מיט ביסערקייט.

ווען ער האָט געענדיקט דאַוונען שמונה עשרה, האָב איך אים געזאָגט: "גוט יום טוב, רבי!"

"גוט יום טוב, גוט יאר, ענטפערט ער מיר.

"רבי, הערנדיק ווי איר זאָגט אַתה בחרתנו בין איך אַראָפּ פון פור, עס איז מיר אַריין טיף אין מיין האַרצן, איך האָב ניט געוואַרט צו הערן אויפן פור אַזאַ באגייסטערטע תפילה".

"וואָס איז דאָס אַנדערש היינט, ווי אַלע מאָל?, ענטפערט ער מיר, "אויפן פור זיינען מיר אַתה בחרתנו׳ניקעס, די זעלבע ווי אין דער היים. אויפן פור דאַוונט זיך נאָך האַרציקער, ווי אין בית המדרש. אָן דער השגחה טוט זיך קיין זאַך ניט, מסתמא דאַרף אַזוי זיין".

די פור ציט זיך לאַנגזאַם. ער זאָגט צו זיין ווייב: "גיב מיר צוויי חלות, איך וועל מאַכן קידוש".

זיין ווייב האָט אַרויסגענומען צוויי חלות פון אַ זעקל, ארויפּגעלייגט אויף אַ קערבל און צוגעדעקט מיט אַ טישטעכל. אין פּלאַץ איז געווען וואַסער, ער האט זיך געוואַשן און אָפּגעווישט זיינע הענט.

ווי נאָר ער האָט אָנגעפאַנגען זאָגן "אשר בחר בנו מכל עם", ווייס איך ניט, פון וואַנענט האָט זיך בײַ אים געפונען אַזאַ קוואַל טערערן. די טערערן האָבן זיך אים געשטעלט אין האַלז, ווען ער האָט אויסגעשריען "זמן מתן תורתנו". ווי טיף זיין וויטאָק איז געווען! וווּ זיינען געגאַנגען די טערערן פון קידוש? געווויס צום כסא הכבוד. פון זיין "שהחיינו" האָבן געמוזט ווײַנען אַפילו די מלאכים. די יידישע גוטע פריינט...

ער האָט אַ כוזית ברויט איינגעטונקט אין צוקער, מקיים געווען קידוש במקום סעודה. מער האָט ער ניט געגעסן. ווער האָט געענטפערט אָמן אויף דעם קידוש? אפשר גאָט אַליין...

"רבי", זאָג איך צו אים, "פאַ־וואָס האָט איר געוויינט אין קידוש? ס'איז דאָך היינט יום טוב. איר זאָגט דאָך אַליין, אַז מיר זינען די זעלבע אתה בחרתנו־ניקעס אויפן פור, ווי אין דער היים."

"ליבע־ פריינט", ענטפערט ער מיר. "איר זייט געוואָרן. ס'איז היינט אַ הייליקער יום טוב, מ'דאַרף אים ניט פאַרשטערן. אָבער מיין האַרץ איז צובראָכן פון די יידישע צרות. איך קאָן זיך ניט אַיינהאַלטן פון וויינען. מיינע אויגן קאָן איך ניט אויפהויבן, איך שעם זיך פאַר די גוים. וואָס וועלן זיי זאָגן אויף דעם? ס'איז חלילה קיין השגחה ניטאָ אויף אונז יידן. מיר זיינען הפקר ביי אַלעמען."

"דאָס יידישע פאָלק האָט שוין דורכגעמאַכט אַזעלכע שווערע צייטן, ניט צום ערשטן מאָל טרייבט מען אַרויס יידן. אונזער גע־שיכטע איז פול מיט גירושים."

"אוי, neyn, ליבער פריינט", ענטפערט ער מ'ר. "דער גירוש איז נאָך ערגער, ווי דער חורבן בית המקדש. וואָר האָט זיך גע־קאָנט פאָרשטעלן, אַז א'ן פיר און צוואַנציק שעה, זאָל מען אַרויס־טרייבן הונדערטער טויזנטער יידן. קראַנקע האָט מען אַרויסגע־וואָרפן פון זייערע הייזער. זיי האָבן זיך געוואַלגערט אויף די גאַסן. neyn, אונז יידן קומט דאָס ניט. וואָס האָט מען פון אונז גע־מאַכט?" ער ווייניט אויפן קול: "אוי גאָט וואָס האָסטו געמאַכט פון דער שיינער, הייליקער נאַכט שבועות. האָסט דען ניט געקאָנט אויסקלייבן אַן אַנדער נאַכט, ניט די נאַכט, מיט וועלכער מיר האָבן אַלע מאָל שטאָלצירט, די נאַכט, וואָס איז הייליק און ליב, די שענסטע נאַכט פון יאָר."

ער האָט געוואָלט האָבן אַ דין תורה מיט גאָט ביים כסא הכבוד. זיין מסירת נפש פאַר יידן איז געווען אַזוי גרויס, אַז ער האָט זיך געוואָלט אויסטענה'ן מיט גאָט אַליין. דער קידוש איז נאָך

מיר איצט איינגעקריצט אין זכרון.

עס הערן זיך פין די אַרומיקע פורן האַרצרייסנדע תפילות־געשרייען "אתה בחרתנו". יידן ווילן פון קיין זאַך ניט וויסן. טרייבט אונז, פירט אונז אויף אינקווויזיציעס, אויף דער אויטאָ דאַ פע, נאָר דאָס אויסדערווויילטע פאָלק זיינען דאָך מיר.

דער מעריב, דער קידוש אויפן פור ווערן געזאָגט מיט אַזוי פיל באַגייסטערונג, אַז ס'דוכט זיך, אַז מען ווערט אַוועקגעטראָגן אין אַן אַנדער וועלט.

* * *

צען אַזייגער ביינאַכט זיינען מיר געקומען אין אַ שטעטל יאַנעסקעל. אין שטעטל האָבן מיר קיין יידן ניט געפונען. מ'האָט זיי שוין פריער אַרויסגעטריבן. מיר זיינען צוגעפאָרן צום בית המדרש. די פענסטער זיינען געווען פאַרקלאַפט מיט ברעטער.

אַ קריסט האָט געהאַלטן די שליסלען פון שול און פון רבס הויז. ער האָט געעפנט דעם רבס הויז. מיר האָבן זיך אַריינגעקליבן מיט די קינדער אַהין, זיך אַביסל דערוואַרעמט. אין הויז האט גע־שמעקט דער ריח פון שבועותדיקער חלה, וואָס די רבצן האָט אויסגעבאַקן אויפן וועג. די גוים האָבן געגעבן די פערד האָבער, און מיר האָבן זיך געמומען צו אונזערע מילכיקע בולקעס און דער קידוש־חלה.

מיר האָבן געמאַכט אַ גלאָז טיי, זיך געלאָזט ווויילגיין. דער קריסט האָט געוואַרט, אַז מיר זאָלן אַרויסגיין. מיר האָבן אים געגעבן אַ מילכיקע בולקע, איז ער געזעסן אַביסל ליינגער. ער איז דאָך פאָרט געווען דער בעל הבית פון הויז.

אונזערע פריינט זיינען געווען צובראָכן, דערהויפט די טאַנטע.

זי איז געזעסן אין אַ ווינקל און געקרעכצט. זי האָט קיין זאַך ניט געגומען אין מויל. אונז איז פּאָרט בעסער געווען. מיר האָבן געגעסן די מילכיקע בולקעס, געשלונגען אייניע נאָך דער אַנדערער, ווי הונגעריקע וועלף.

מיר זעצן זיך צוריק אויפן פור. ס׳איז לייכטער געוואָרן אויפן האַרצן. "נו", זאָג איך צו מיין פרוי, "וואָס האָסטו אַזוי געקלאָגט? צווישן יידן וועלט מען ניט פאַרפאַלן. אַ גלעזל טיי, אַ מילכיקע בולקע, כ׳לעבן אַ מחיה. אַי, ווען מיר וואָלטן דאָס געהאַט אין דאָרף! זעסטו, אונזער גאָט שלאָפט ניט."

מיר האָבן געריידט וועגן דער גליקלעכער נאַכט. איך באַוונדער זיך אַליין. ווי מען וועלט דאָס צוגעווויינט צו אַלץ. ווען מיר האָבן אַ בעסערן ביסן צו עסן, זיינען מיר צופריידן. מיר טוען דאָס זעלבע, וואָס די היימלאָזע, וועלכע זיינען דורכגעפאָרן אונזער שטעטל. מיר זיינען פאַרשטיינערט, טעמפּ, ס׳ליגט נאָר אין קאָפּ עסן און טרינקען. אַלץ איז ביליק; דער לעבן, דער אייגענער כבוד איז גאָרנישט. מען קוקט אויף קיין זאַך ניט, נאָר פון האַנט אין מויל.

די נאַכט איז געווען אַ קאַלטע. די קינדער זיינען אומרואיק פון שלעפן זיך אויף די פורן. מיר זיינען געזעסן און געדרעמלט. איך האָב זיך אָנגעשפּאַרט אויף אַ פעקל. פאַרשיידענע געדאַנקען פליען דורך. עס דוכט זיך, אַז עס קלינגען נאָך די גלאָקן אין פּאָקראָי... דער פּריסטאַוו רייט אויפן פערד מיט די ווייסע העמדלעך, שרייט "סקאָרעי! סקאָרעי." (גיכער!)

מיר שלעפן זיך קיין פּאָסוואָל. די וועג איז שטיינערדיק און אין גריבער. די פור גיט זיך אַ קלאַפּ אָן אַ שטיין און מיר כאַפּן זיך אויף. פון די אַרומיקע פורן הערן זיך געשרייען פון קליינע קינדער, זיי זיינען מיד, צובראָכן.

די לאַגע און דער עלנט פון די קראַנקע זיינען געווען

שרעקלעך. אייניקע האָבן געהאַט פאַר זיך געציילטע מינוטן, מ'האָט געפירט אַ קראַנקע פרוי אין אַ פור. איר מאַן איז נאָכ־געגאַנגען וויינענדיק. "איך וואָלם כאָטש האָבן דעם זכות בריינ־גען איר אין פּאָסווּאָל אַ לעבעדיקע." די נאַכט איז געווען קאַלט, ווינטיק, מען פלעגט יעדער מינוט אָפּשטעלן די פור זען, צי זי לעבט נאָך.

דער מאַן האָט מיר דערציילט: "זי האט דאָ ניט לאַנג געבאָרן אַ קינד און נאָך דעם קראַנק געוואָרן. דאָקטוירים האָבן איר ניט געהייסן רירן פון בעט. וועז מיר האָבן געדאַרפט אַרויס־גיין פון שטעטל, האָב איך זיך געבעטן ביים פריסטאַוו ער זאָל דער־לויבן מיין פרוי בלייבן אין שטעטל ביז זי וועט בעסער ווערן. נאָר עס האָט ניט געהאָלפן. מיר האָבן איר געמוזט לייגן אויפן פור." די האַרץ האָט ווייגעטאָן אויף דער אומגליקלעכער פרוי און איר פינפוואָכיקן קינד.

"אוי, ווי לאַנג די וועג איז", זאָגט ער צו מיר. "ווי לאַנג די נאכט איז. עס ווערט גאָר ניט ליכטיק".

די וועג איז געווען שווער. מען איז צוגעשטאַנען. די מוטערס זיינען צובראָכן, האַלטנדיק די קליינע קינדער אויף די הענט. מיר פאָרן דורך דערפער. הינט בילן. אין די הייזקעס זענען זיך קליינע לעמפלעך. די פויערים זיצן זיך שטיל אין זייערע הייז, קעס. זיי אַרבעטן, קיינער שטערט זיי ניט. מיר האָבן ניט קיין היים, אונזער לעבן איז צובראָכן. ווי גליקלעך זיי זיינען אין די קליינע הייזקעס!

יעדערער האָט געוואַרט אויף דעם טאָג.

12.

אין פּאָסוואָלער בית־המדרש.

פינף אַזייגער אינדערפרי זיינען מיר געקומען אין פּאָסוואָל. דער פּרימאָרגן איז געווען אַ קאַלטער. די זון איז נאָך אין גאַנצן ניט אויפגעגאַנגען. די שטאָט איז געווען אָנגעפאַקט מיט פורן פון היימלאָזע יידן. אַ סך זיינען אַראָפגעקראָכן פון די פורן. מען שטייט פאַרשלאָפן, די הענט אין די קעשענעס, יעדערער האָט אויסגעזען בלאַס, אַייניגעבויגן. אייניקע גיבן אַ געניע מיט אַ קרעכץ צוזאַמען.

"וווּ נעמט מען איצט אַ הייסע גלאָז טיי? מיר וואָלטן דער־ווַאַרעמט די נשמה. עס וואָלט זיין אַ מחיה." דאָס הער איך פון די, וואָס זיינען נאָר איין נאַכט היימלאָז. קינדער האָבן געציטערט פון קעלט. די קראַנקע, וואָס זיינען געלעגן אויף די פורן, האָבן אויס־געזען ווי געשטאָרבענע.

אין פּאָסוואָל האָבן מיר קיין יידן ניט געפונען, זיי האָבן פאַרלאָזן די שטאָט דינסטאג ערב שבועות. מיר זיינען צוגעפאָרן צום בית המדרש. ער איז געווען אָפן, די ספרי־תורות זיינען גע־שטאנען אין ארון־קודש. מיר האָבן זיך אַ לאָז געטאָן אין בית־המדרש.

דערהויפט זיינען געגאַנגען מוטערס מיט קליינע קינדער. מ׳האָט אויסגעשפרייט זאַכן אויף די ֿדילן און געלייגט די קראַנקע. די מוטערס האָבן געמאַכט סרוקן די קינדער און זיי איבערגעביטן די זאַכן. אַ סך האָבן זיך אַוועקגעלאָזט מיט קענדלעך, קריגלעך זוכן אַביסל הייצע וואַסער.

אין די יידישע קראָמען און בעקעריין זיינען געשטאַנען גוים און געלייזט פון די יידישע היימלאָזע. פאַר אַ קענדל וואַסער האָט מען געצאָלט צען קאָפּיקעס. די נייע בעלי בתים האָבן זיך געפילט זייער בעקוועם און צופריդן פון יידישן פּדיון. מיר האָבן זיך געפרייט, אַז ס׳איז דאָ וווּ צו קויפן ברויט און הערינג.

מיר האָבן געקראָגן אַ דערלויבעניש שטיין אין פּאָסווּאָל ביז עלף אַזייגער בייטאָג. אין בית המדרש איז געווען טומלדיק. קליינע קינדער שרייען, קראַנקע ליגן און קרעכצן. פון דער וויטן הער איך, ווי אַ פּאָר פּאָלק קריגט זיך צוליב אַ פּעקל, וואָס איז אַראָפּגעפאַלן פון פור. דער מאַן שרייט: "נו אַ בעל הבית־טע, זי האָט ניט געקאָנט אַכטונג געבן, אַז עס זאָל זיין אַלץ גאַנץ."

"און וווּ ביזטו", זאָגט זי צו אים. "ביי לייטן גיט אַ מאַנסביל אַכטונג, עס זאָלן ניט אַראָפּפאַלן קיין פּעקלעך. ער זיצט ווי אַ פריץ אויפן פור, כראָפּעט און ווייס ניט, וואָס אַרום אים טוט זיך."

"זע, ווי זי האָט זיך צושריען אויפן קולכעלע!", זאָגט ער צו איר. "דאָ איז דאָך ניט אין דער היים."

"אויב ניט אין דער היים, קאָן דיר אַ בראַנד דאָ אויך כאַפן... הלל־קע דער משוגענער", זאָגט זי צו אים. "דיין האַרץ זאָל דיר אויסעסן, ווי דו עסט מיר אויף."

"אָבער ווער שוין פאַרשטומט. זע, ווי זי האָט זיך פונאַנדער־געלאָזן מיט איר מויל. שעמסט זיך גאָרניט פאַר מענטשן."

אין יעדער ווינקל פון בית המדרש איז געווען אַ באַזונדערע

וועלט. בײַ די טישן זיצן עלטערע מענטשן און ווײַנען אויף די צרות. דאָ קומען אַריין יידן מיט הינער זוכן אַ שוחט. עס ווערט אַ געפילדער פון די הינער און הענער.

יידן האָבן זיך געזומען קלייבן מאַכן אַ מנין אין בית־המדרש. ס׳איז דאָך היינט דער ערשטער טאָג שבועות. צווישן די אַרויס־געטריבענע פון שאַוול איז געווען אויך דער שאַולער רב, הגאון ר׳ מאיר אַטלאַס ז״ל. ער איז אויך געקומען דאַוונען אין בית המדרש.

אויפן דיל אין אַ ווינקל איז געלעגן די קראַנקע פרוי מיט איר קינד. אַ דאָקטאָר האָט אויף איר אַכטונג געגעבן. די פרוי האָט זיך געפילט אַ ביסל בעסער, זי איז אַרויס פון געפאַר. אירע קליינע קינדער זיינען געזעסן אַרום איר און זיך געפרייט מיט זייער מאַמען. אַויף איר בלאַסן געזיכט האָט זיך באַוויזן אַ שמייכל. איר מאַן האָט זיך געפילט גליקלעך.

אויף די ביינקלעך זיינען געלעגן מענטשן און געכאַפט אַ דרעמל. אַנדערע שטייען אַרום דער בימה און דאַוונען. די יידן, וואָס זיינען אַריין זוכן אַ שוחט, האָבן אויך מיטגעדאַוונט, האַלטנדיק די הענער אין די הענט. עס הערט זיך, ווי די הענער קרייען אין מיטן דאַוונען. אַ ייד פאַרמאַכט די שנאָבלען בײַ די הענער, זיי זאָלן ניט קרייען. ס׳איז ניט געווען קיין צו יומטובדיקער שבועות.

יעדערער האָט זיך געכאַפט, צו וואָס ער האָט געקאָנט: דאַוונען, טרינקען טיי, ווייל ס׳איז געווען צייט נאָר ב״ז עלף אַזייגער.

אַן עלטערער ייד האָט זיך געשטעלט ביים עמוד און געזאָגט "שוכן עד". דאָ האָבן שוין אַלע געדאַוונט בצבור, יעדערער מיט האַרץ. מ׳האָט אָפגעדאַוונט ביז הלל. אַלע האָבן זיך אָפגעשטעלט. "ניין, היינט איז ניט שבועות! היינט איז תשעה באָב! היינט איז דער דריטער חורבן פון יידישן פאָלק. ניט אין אַזאַ טאָג דאַנקט מען

ג אָט. די שאַנדע פאַר דער וועלט און דער וויטאָג פאַר אונז הונדער, טער טויזנטער אַרויסגעטריבענע איז צו גרויס. היינט דאַרף מען ניט זאָגן הלל. אַפילו גאָט אַליין וויל דאָס פון אונז אויך ניט."

מיר שטייען שטיל מיט אַיינגעבויגענע קעפ. די אויגן זיינען פול מיט טרערן. עס קלאַפט ביי יעדערן די האַרץ. פאַרביטערטע יידן האָבן אַ טענה צו גאָט: נייע רעוואָלוציאָנערן.

ר' מאיר אַטלאַס איז געשטאַנען ביים אָרון־קודש. ער האָט אויך געשוויגן. ער האָט מיטגעפילט מיט דעם צער פון די פאַר־ביטערטע הערצער פון די אַרויסגעטריבענע. אין בית המדרש האָט געהערשט אַ שטילקייט. דער רב האָט אַ קלאַפ געטאָן אין שטענדער, זיין פנים איז געוואָרן ווייס, זיינע הענט האָבן געציטערט. מיט אַ ווייענדיקער שטימע האָט ער זיך געוועندעט צו אונז. "קינדער, קינדער, מאַכט ניט קיין עסק, זאָל דאָס מאָל אונזערע איבערגיין. אַלע מאָל גייט אונזערע איבער. טויזנטער יאָרן גייט אונזערע איבער, דאָס איז דער ווילן פון גאָט. לאָמיר זאָגן הלל."

אַ ביטערער געוויין איז אויסגעבראָכן אין בית המדרש. ווער קאָן זיך פאָרשטעלן די טראַגעדיע, וואָס עס האָט זיך אָפגעשפילט אין שול. אַלע האָבן געווויינט אויפן קול. די וועגט האָבן מיט געשריען, אַפילו דער "הלל" האָט מיטגעקלאָגט אויף די יידישע צרות. דער אוהב ישראל האָט געוואָלט מאַכן שלום צווישן גאָט און זיינע פאַרוואָגלטע יידן. מיר קלינגען נאָך די ווערטער: "זאָל אונזערע איבערגיין."

אונזערע איז טאַקע איבערגאַנגען. מיר האָבן אים געפאָלגט. מיר האָבן געזאָגט הלל מיט צובראָכענע הערצער. דעם היסטאָרישן הלל און דעם שלום־מאַכער צווישן גאָט און די אַרויסגעטריבענע יידן וועל איך געדיינקען מיין גאַנצן לעבן.

„קוילעט די עופות פאַר די אומגליקלעכע", האָט דער רב געהייסן די שוחטים. „גיט די קראַנקע און קינדער אַביסל זופ, זאָלן זיי זיך דערפרישן", האָט ער געזאָגט צו אַנדערע.

דער רב איז געווען צובראָכן פון שלעפן זיך אויף די פורן; אָבער די ליידן פון די אַרויסגעטריבענע, וועלכע האָבן זיך געשלעפט הונגעריקע און פאַרשמאַכטע מיט קליינע קינדער, האָבן אים וויגעטאָן אַ סך מער. ער האָט יעדערן געטרייסט: „גאָט וועט אויף אונז רחמנות האָבן. יידן האָבן געהאַט גענוג אַזעלכע שלעכטע צייטן."

לאַנגזאַם איז דער רב אַוועק צו זיין פורל מיטן טלית אין האַנט. אין בית המדרש האָט זיך געטומלט. יעדערער האָט געפילט, אַז ער האָט איבערגעלעבט אַ היסטאָריש מאָמענט, אַ שבועותדיקן יום הדין.

* * *

אין אַ סך הייזער אין שטעטל זיינען די פענסטער געווען פאַרקלאַפט מיט ברעטער. נאָר אין די יידישע קראָמען זיינען געשטאַנען גוים און געהאַט אַ גוטע לייזונג פון די אָנגעפאָרענע יידן.

עלף אַזייגער זיינען די פאָליציאַנטן שוין אַרומגעריטן צווישן די פורן, אָנזאָגנדיק, אַז מ'זאָל זיך נעמען רירן. דאָ האָט מען געטריבן פראָסט אָן צערעמאָניעס. מ'האָט אונז קיין כבוד ניט אָפגעגעבן. זיי האָבן אין די גלאָקן ניט געקלונגען. מ'האָט נאָר געהייסן גיין.

אין בית המדרש איז אָנגעגאַנגען פֿאָליציי, וועלכע האָט געשריען, מ׳זאָל זיך נעמען רירן. ס׳איז געוואָרן אַ טומל. מ׳האָט געגומען טראָגן די קראַנקע אויף די פורן. מ׳טראָגט די פּעקלעך און די געקוילעטע הינער. פרויען זיינען געגאַנגען און געפליקט די הינער. אין מיטן גאַס. די פּעדערן האָבן זיך צוזייט און צעפלויגן אין אַלעווינקעלאַך. אַנדערע זיינען געגאַנגען קייענדיק ברויט און טרינקענדיק טיי. קינדער שרייען. קראַנקע קרעכצן. פוסגייער גייען מיט קליינע קינדער און טראָגן פּעקלעך אויף די פּלייצעס. די פֿאָליציי שרייט און מאַכט ״מאַמעס״ איינע נאָך דער אַנדערער, פֿאַרוואָס מען זעצט זיך ניט אויף די פורן.

מיר האָבן זיך אַרויפגעזעצט אויף דער פור. די חלה מיט דעם מילכיקס האָבן מיר געהאַט מיט זיך. צייט האָבן מיר געהאַט. נו, האָבן מיר געגעסן חלה מיט האָן. אַפּעטיט האָט ניט אויס־ געפּעלט. איך קען נאָך ביז היינט ניט פאַרגעסן, וואָס פאַר אַן אומרעכט מיר זיינען דאָן באַגאַנגען. די טאַנטע האָט געבאַקט ערב שבועות די חלה און די מילכיקע בולקעס און מיר האָבן דאָס אויפגעגעסן. וואָס האָבן מיר געוואָלט טאָן? מיר זיינען געווען הונגעריק. אונזערע פריינט האָבן ניט געגעסן אַזוי פיל ווי מיר. זייער אַפּעטיט איז געקומען מיט עטלעכע טעג שפּעטער. נאָר קיין מילכיקע בולקעס איז שוין דאָן ניט געווען...

מיר זיינען געפֿאָרן צו וואַבאָלניק. אויפן וועג האָבן מיר קיין פוסגייער ניט געטראָפן. זיי זיינען געווען נאָך ווייט הינטער אונז. די זון האָט געשיינט. ס׳איז געווען וואַרעם. מיר זיינען מקיים ״ושמחת בחגך״ אויפן פור. ווי גאָט האָט אונז געהייסן.

איך טראַכט, אַז מיר וואָלטן געווען גליקלעך, ווען מיר וואָלטן געקראָגן אַ הויז אויסצורוען זיך. ווער ווייס, וואָס דאָרטן

✡ ✡ ✡

13.

וואַבאָלניק

אלע אַרויסגעטריבענע יידן האָבן זיך געצויגן צו וואַבאָלניק און קופישאָק, ווייל אין די שטעט האָבן זיי געמעגט פאַרבלייבן. דער גירוש איז געווען ביז וואַבאָלניק. אַ סך יידן זיינען געפאָרן מיטן שאָסיי צו מיטאַווא־ריגאַ. קומענדיק נעענטער צו וואַבאָלניק, האָבן מיר באַגעגנט טויזנטער פורן.

אין וואַבאָלניק איז געווען שווער אַריינצופאָרן. פורן האָבן זיך געצויגן פון פאָניעוויעזשער זייט און פון די אַרומיקע שטעטלעך. דאָ האָבן זיך באַגעגנט שאַוולער און פאָניעוויעזשער יידן.

מיט גרויס שוועריקייט זיינען מיר אַריינגעקומען אין שטאָט. אַ סך היימלאָזע זיינען געזעסן אויף די גאַסן, זייערע פעק און פעקלעך זיינען געלעגן לעבן זיי. איך בין געגאַנגען זוכן אַ הויז, אָבער איך האָב ניט געפונען. יעדער הויז, יעדער שטאַל איז געווען פאַרנומען פון היימלאָזע. מיט גרויס מאַטערניש האָב איך געקראָגן אַ שטאַל אויף אַראָפצולייגן די זאַכן. נאָר מיר האָבן זיך געפילט

גליקלעך, אַז מיר וועלן האָבן אַ מעגלעכקייט זיך אויסצורוען די נאַכט און דערהויפט פילן זיך אַביסל פרייער. פאָליציי וועט אונז שוין מער ניט טרייבן, ווי גליקלעך מענטשן זיינען, ווען זיי קאָנען זיין ווו זיי ווילן און קיינער טרייבט זיי ניט.

איך האָב אַראָפגענומען די זאַכן, אונזער דירה איז געווען אַ שטאַל, וואָס אין איין זייט זיינען געשטאַנען פערד און אויף דער צווייטער האָבן מיר געהאַט די "דירה". מיר זיינען געווען פון אַלץ צופרידן, אַבי נאָר מען זאָל ניט טרייבן.

האָבנדיק אַן אָרט, ווו צו שלאָפן, האָב איך אָפגעטרייסלט די שטויב פון מיין מאַנטל און הוט, און איך האָב זיך געלאָזט גיין צום וואַבאָלניקער בית המדרש. אין וועג האָב איך באַגעגנט אַ יונגן מאַן פון שאַוול. ער איז אויך געגאַנגען אין בית המדרש זען, הערן וואָס טוט זיך, כאַפן אַ ביסל נייעס פון טאָג. מ'דאַרף ניט פאַרגעסן, אַז דער בית המדרש אין ליטע איז דער צענטער פאַר יידן, איז אַ שמחה — גייט מען אין בית המדרש, און ווען חלילה אַ צרה, לויפט מען אַהין זיך אַראָפריירן פון האַרצן, די נחמה געפינט מען אַלעמאָל אין בית המדרש.

דער בית המדרש איז געפאַקט מיט היימלאָזע יידן. ביים אָרון קודש איז געשטאַנען אַ רב פון אַ קליין שטעטל און געזאָגט אַ דרשה. ער האָט זיך שטאַרק פונאַנדערגעוואַרעמט. אַלע האָבן געווויינט אויפן קול. ער האָט אויפגעעפנט דעם אָרון קודש און געהייסן זאָגן "אשמנו". די היימלאָזע יידן האָבן נאָכגעזאָגט "אשמנו" און געווויינט אויף זייערע צרות. עס קאָן זיין, אַז דער "אשמנו" איז זיי גאָר אין קאָפ ניט געקראָכן.

"איך ווונדער זיך, ווי אַ רב מאַכט זיך נאַריש", זאָגט צו מיר דער יונגערמאַן. "ער שטייט לעבן אָרון קודש און הייסט די צובראָכענע, פאַרפינסטערטע, פאַרמאַטערטע פון די זאַמדיקע ווענ יידן זיי זאָלן זאָגן "אשמנו". מען האָט זיי אומגליקלעך

געמאַכט, אַרויסגעטריבן פון זייערע היימען. דאַרפן זיי נאָך זאָגן אַשמנו? איז זייער תשובה נאָך צו קליין? זיינען דען יידן ערגער פון אַנדערע פעלקער? מען טרייבט אונז, ווייל מיר זיינען שוואַכער, עלנטער פון אַנדערן; מיר האָבן ניט, ווער ס'זאָל זיך פאַר אונז אָננעמען, אָבער ניט ווייל מיר זיינען זינדיק."

"אפשר זיינען מיר טאַקע זינדיק", זאָג איך צו אים. "וועגן מ'טרייבט אונז, זיינען מיר הפקר ביי אַלעמען, שוצלאָז, מסתמא זיינען מיר זינדיק. מיר האָבן זיך אַיינגעבילדעט, אַז מיר זיינען די ערגסטע אויף דער וועלט."

"ניין", ענטפערט ער מיר, "מיר זיינען ניט ערגער פאַר אַנדערע פעלקער. ניט אין אַזאַ צייט דאַרפן יידן זאָגן אשמנו. יידן דאַרף מען טרייסטן. יידן דאַרף מען געבן מוט אין אַזאַ שלעכטער צייט. מ'האָט אונז געמאַכט היימלאָז, מיר זיינען הפקר ביי אַלעמען. ניין, ס'איז ניט ריכטיק. ס'איז שוין צייט, אַז מיר זאָלן זיך האַלטן פאַר מענשטן. מיר דאַרפן אויפהויבן אונזער פּראָטעסט פאַר דער וועלט, אַז מיר זיינען ניט ערגער פון אַנדערע פעלקער. אָבער ניט שרייען, אַז מיר זיינען שולדיק אין אונזערע אייגענע צרות."

"דער יידישער קרעכץ ליגט אין "אשמנו", זאָג איך אים. "דאָס יידישע פאָלק האַלט זיך אַלע מאָל פאַר אַן אשמנו פאָלק, אַ פולע יידן זאָגן אַלע טאָג "אשמנו". מיר זיינען אַזוי צוגעווויינט צו אונזער ביטערער לאַגע."

"ניט אַלע זיינען דער מיינונג", ענטפערט ער מיר. "נעמט אַ ביישפיל פון היינטיקן דאַוונען אין פאָסווּאָל. ווען מיר האָבן ניט געווואָלט זאָגן "הלל", האָט דער שאַוולער רב אונז געזאָגט: "קינדער, קינדער, זאָל דאָס מאָל אונזערע איבערגיין, לאָמיר זאָגן הלל." ער האָט פאַרשטאַנען, אַז די אומגליקלעכע היימלאָזע דאַרפן קיין אשמנו ניט זאָגן. יידן דאַרף מען צוגעבן מוט, זיי זאָלן האָבן

כח אַריבערצוטראָגן די צרות".

אין מיטן דער דרשה איז אַריינגעקומען אַ ייד אין בית המדרש און אויסגערופן: "גייט צו דער לויה. מ'האָט געבראַכט עטלעכע פורן געשטאָרבענע יידן, וואָס מ'האָט געפונען אויף די וועגן און פעלדער." אין בית המדרש האָט אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכער געוויין. דער רב האָט די דרשה ניט געענדיקט. אַ סך זיינען אַוועק צו דער לויה.

איך בין אויך געגאַנגען. איך קלער, וער ווייס וער די געשטאָרבענע זיינען? אויפן מאַרק־פלאַץ זיינען געווען אויסגע־שטעלט עטלעכע פורן, צוגעדעקטע מיט קאָלדרעס און ראָגאָזשעס. אפשר זיינען עס די פליטים פון שאַוול — פּאָקראָי־וועג וואָס מיר האָבן באַגעגנט גייענדיק. איך האָב טאַקע קיין טעות ניט געהאַט. איך בין געגאַנגען פון פור צו פור און געעפנט די קאָלדרעס און ראָגאָזשעס. אויף די פורן ליגן אַלטע לייט און קליינע קינדער. אין איין פור האָב איך דערקאָנט די קליינע שרה'לע, וואָס איז ge־שטאָרבן אויפן וועג. אין אַ צווייטער פור האָב איך דערקאָנט דעם שאַולער יידן, וואָס איז אין וועג געשטאַנען לעבן אַ בוים אָנגעטאָן אין טלית און תפילין און געשריען אויפן קול "ראה נא בעניני". די טאָרבע מיטן טלית איז געלעגן לעבן אים. זיינע פיס זיינען געווען אַרומגעבונדן מיט טיכער.

די האַרץ האָט מיר געווייטאָקט אויף דעם יידן. אין קאָפּ האָבן נאָך געקלונגען די ווערטער, וואָס ער האָט מיר געזאָגט אויפן וועג. דער טויט האָט אים באַפרייט פון זיינע צרות, איצטער וועט ער שוין מער נישט ליידן, ניט מאַטערן זיך אויפן וועג.

שטיל און לאַנגזאַם האָבן זיך געצויגן די פורן מיט די מתים צום בית עלמן. אַ סך היימלאָזע זיינען נאכגעגאַנגען. אַנדערע האבן געראַטן צווישן זיך. "זיי איז בעסער ווי אונז, זיי שלאפן רואיק. קיי־נער וועט זיי מער ניט טרייבן. אבער פאַר אונז הויבן זיך ערשט

אָן די צרות...״

מיר גייען צוריק פון דער לויה, ווי שטומע. איך קאָן ניט פאַרשטיין אונזער גלייכגילטיקייט צו אַלץ. מיר זיינען אַזוי טעמפּ, אַז אַפילו קרעכצן האָבן זיך ביי אונז אויסגענומען. קיין טרער האָבן מיר ניט פאַרגאָסן אויף די געשטאָרבענע, עס שרעקט אונז שוין קיין זאַך ניט. ווי שטייגערנע מענטשן מיט אַייזערנע הערצער גייען מיר אַרום, וואָס איז מיט אונז געוואָרן? דער מענטשלעכער געפיל איז אָפּגעטויט געוואָרן.

* * *

הונדערטער פורן ציען זיך צו דער שטאָט. אַ יונגערמאַן פרעגט מיר: ״ווייסט איר אפשר, ווו קאָן מען דאָ קריגן אַ דאָקטאָר? מיין פאָטער איז זייער שוואַך.״ דער יונגערמאַן וויל דורכפאָרן וואָס גיכער דעם וועג, כדי אַריינצוקומען אין שטאָט מיט זיין קראַנקן פאָטער. אָבער ס׳איז שווער, די פורן שטייען אין וועג.

די אָנגעפאָרענע היימלאָזע האָבן אַראָפּגעלייגט זייערע זאַכן אין מיטן גאַס און אַוועקגעזעצט אויף דעם זייערע קליינע קינדער. די ליפּן פון די קינדער זיינען געווען פאַרטריקנט פון דעם שטויב אויף די וועגן. אַנדערע קינדער האָבן קיין כוח ניט געהאַט צו וויינען פון שוואַכקייט. מוטערס לויפן מיט קריגלעך, קענדלעך זוכן וואַרעמע וואַסער.

אָנגעשפּאַרט דעם קאָפּ אויף אַ פעקל איז געזעסן אַן אַלטע פרוי מיט אַ סידור אין האַנט און געדאַוונט מנחה. קראַנקע ליגן אויף די פורן און דאָקטוירים גיבן זיי מעדיצין.

ס׳איז שוין פאַרנאַכט. מען איז מיד פון טאָג. אַ סך היימלאָזע זיינען געפאָרן וווייטער צו קופישאָק. אַנדערע זיינען אַרויסגעפאָרן

פון שטעטל אין פונאַנדערגעלייגט פייער.

איך בין געגאַנגען אין בית המדרש דאַוונען מעריב. דאָרטן זיינען געווען היימלאָזע מיט קינדער, פעקלעך. עס שטייען מענטשן אין רעדלעך. יעדערער דערציילט זיינע איבערלעבונגען. אייניקע מאַכן פלענער, ווו צו פאָרן ווייטער. קיינער ווייס ניט, וואָס וועט בריינגען דער מאָרגענדיקער טאָג. מען איז געווען אינגאַנצן צעטומלט. יעדער מינוט קומען אָן אַלץ נייע היימלאָזע. מען טראָגט די אויסגעמאַטערטע קינדער אין בית המדרש. נאָכן דאַוונען זיינען זיך אַלע צוגאַנגען, ווער אין אַ הויז, ווער אין אַ שטאַל און ווער אויפן גאַס.

איך בין געקומען פון בית המדרש אין שטאַל. קידוש־חלה האָבן מיר נאָך געהאַט, האָב איך אָנגעצונדן אַ ליכטל, אַרויסגע־טראָגן די חלה אויפן גאַס און געמאַכט קידוש. הייסע וואַסער האָבן מיר געהאַט און געמאַכט טיי. ס׳איז פאָרט בעסער, ווי די פאַר־גאַנגענע נאַכט, ווען מיר האָבן זיך געשלעפט אויפן פור.

מיר האָבן זיך אַוועקגעלייגט שלאָפן אָנגעטאָן אין די קליידער. עס בייסט... אָבער מיר זיינען פאַרמאַטערט. מיר שלאָפן איין ווי שטיינער.

ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפט אינדערפרי, האָב איך ניט געפילט מיינע גלידער. איך קוק זיך אַרום, ווו מיר זיינען. איך טראַכט, ווי גוט עס איז, אַז מען שלאָפט. אפשר איז דער אייביקער שלאָף נאָך בעסער, קיינע יסורים פילט מען דאַן ניט.

איך בין געגאַנגען אין בית המדרש דאַוונען. אין וואַבאָלניק האָט מען געדאַוונט, ווי אַלע שבועות, ווייל די היימלאָזע רעווא־לוציאָנערן האָבן קיין דעות ניט געזאָגט, צו מען זאָל זאָגן "הלל" אָדער ניט. די מאַכט איז געווען ביי די וואַבאָלניקער יידן. מ׳האָט געזאָגט הלל, געלייענט רות, קיין זאַך ניט דורכגעלאָזן.

בייטאָג האָבן זיך אַריינגעלאָזן היימלאָזע פוסגייער און קינדער מיט פּעקלעך אויף די פּלייצעס. קוקן אויף די היימלאָזע איז געווען שוידערלעך. זיי פלעגן נעכטיקן אויף פעלדער און אין וועלדער. אַ סך פאַמיליעס האָבן פשוט געהונגערט. די קליינע קינדער האָבן ניט געהאַט קיין שטיקל ברויט. גאַנצע גרופּעס היימלאָזע האָבן זיך אַריינגעלאָזן הונגעריקע ווי די וועלף. די מוטערס האָבן געטראָגן די קליינע קינדער. וועלכע האָבן די קעפּלעך ניט געקאָנט האַלטן פון שוואַכקייט.

מען האָט אַרויסגעטריבן הונדערטער טויזנטער יידן אין פיר און צוואַנציק שעה צייט. ווער עס האָט געהאַט מיט וואָס. האָט געדונגען פורן. מ׳האָט זיך געענוג אָנגעליטן אויף די פורן. אָבער ס׳איז פאָרט גרינגער געווען. נאָר פאַר די. וואָס האָבן ניט געהאַט די מעגלעכקייט צו דינגען פורן. איז געווען ביז גאָר ביטער איידער זיי זיינען געקומען צו אַ שטאָט. די קאָמיטעטן פון פעטראָגראַד האָבן געאיילט מיט הילף פאַר די היימלאָזע. אָבער ס׳איז געווען ווי אַ טראָפן אין ים.

קיינער האָט זיך ניט געריכט. אַז אין אַזאַ קורצער צייט זאָל מען אַרויסטרייבן אַזוי פיל יידן. ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש האָט ניט געגעבן קיין צייט די יידן: זאָל דאָס יידישע גוטס זיין הפקר. זאָל עס אַריינפאַלן צו די קאַזאַקן און צו די ליטווישע פויערים אין די ענט.

* * *

אויף די היימלאָזע יידן האָט מען געקוקט פון אויבן אַראָפּ. אין וואַבאָלניק זיינען געווען גאַנץ פיינע מענטשן. וועלכע האָבן

פֿאַרשטאַנען די ביטערע לאַגע פון די היימלאָזע יידן. אָבער ס׳זיינען געווען אויך אַזעלכע, וואָס האָבן געוואָלט מאַכן געלט פון די היימלאָזע. אויפן היימלאָזן יידן פלעגט מען זאָגן "אַ רחמנות" נאָר ביזן עסן און שלאָפן. ביי די היימלאָזע פלעגט מען נעמען טייערער, ווי ביי אַנדערע. אַנדערע ווידער האָבן געשריען, אַז די היימלאָזע מאַכן אָן אַ יקרות.

אַ היימלאָזע אָרעמע פרוי איז אַריין אין אַ קראָם בעטן אַ גלאָז הערינג־ראָסל פאַר אירע קליינע קינדער. דער קרעמער איז געווען אַ גאַנץ רייכער ייד׳ נאָר פון אַ היימלאָזן דאַרף מען מאַכן געלט – האָט ער געוואָלט מ׳זאָל אים דערפאַר באַצאָלן. וועגן דעם סקאַנדאַל האָט מען דערנאָך געלייענט אין די יידישע צייטונגען.

אין אַ צווייטן פאַל איז אַ פרוי פון אונזער שטעטל אַריין אין אַ קראָם עפעס קויפן. דער קרעמער האָט גראָד געהאַלטן אַ פּאָר שיך אין האַנט און האָט דאָס ערגעץ פאַרשטעקט. ער האָט געזוכט די שיך און ניט געפונען. קיין אַנדער געדאַנק איז ביי אים ניט געווען, ווי דער, אַז די פרוי האָט צוגעגנבט די שיך. ער האָט געשריען אויף דער פרוי: "גנבטע, גיט מיר אָפּ די שיך. היימלאָזע גנבים, מ׳קאָן פון זיי ניט אויסהאַלטן, עס וואָלט שוין זיין צייט מ׳זאָל פון זיי פּטור ווערן." מ׳האָט די היימלאָזע פרוי רעווידירט, די שיך האָט מען ביי איר ניט געפונען.

אַ ביסל שפּעטער האָט דער קרעמער זיך דערמאָנט, ווו ער האָט אַוועקגעלייגט די שיך. די פרוי האָט דאָס מיר דערציילט ווייניקער ווי אַ קליין קינד. "אַז מען איז היימלאָז", זאָגט זי צו מיר, "איז מען שוין קיין מענטש ניט, נידעריק ביי אַלעמען." איך מוז צוגעבן, אַז די פרוי איז געווען פון די אָנשטענדיקע בעלי בתים פון אונזער שטעטל. אַ סך צדקה און גמילות חסדים זיינען

אַרויס פון איר הויז.

ניט אַלע האָבן געוואָלט פאַרשטיין די ביטערע לאַגע פון די היימלאָזע. אַנדערע האָבן געקוקט אויף די היימלאָזע ווי אויף זינדיקע מענטשן. דערהויפט האָבן געליטן די אָרעמע מענטשן. זיצנדיק אין די בתי מדרשים, זיינען זיי געווען ביי אַלעמען גרויס אין די אויגן. אַ סך פלעגן שרייען: "אַלץ האָבן זיי פאַר־נומען, ניסאָ ווו אַריינצוגיין דאַווענען."

14.

קופישאָק.

דער שבועות איז אַוועק. איך האָב אַיינגעזען, אַז וואַבאָלניק איז ניט קיין אָרט צו בלייבן. ערשטנס, איז עס ווייט פון אַ באַן, און צווייטנס, וואַבאָלניקער יידן האָבן געוואָלט, אַז די היימלאָזע זאָלן בעסער פאָרן ווייטער.

איך האָב געדונגען אַ פור, אַרויפגעזעצט מיין פאַמיליע מיט די פעקלעך און זיך געלאָזן פאָרן צו קופישאָק. אויפן וועג האָבן מיר באַגעגענט אַ סך היימלאָזע, וואָס זיינען געפאָרן פון וואַבאָלניק.

קופישאָק איז אַ גרעסערע שטאָט מיט אַ באַן־סטאַציע. ווער ווייס, וואָס ס'קאָן זיך מאַכן, ס'קען זיין, אַז מען וועט נאָך דאַרפן אַנטלויפן. ס'איז דאַן בעסער ווען מען זיצט, וווּ ס'איז דאָ אַ באַן.

אין קופישאָק בין איך געגאַנגען די ערשטע זאַך זוכן אַ דירה. קריגן אַ הויז איז געווען שווער, ווייל אין שטאָט איז שוין געווען איבער פינף טויזנט היימלאָזע. מיט גרויס שוועריקייט האָב איך געקראָגן אַ דירה אין אַ קליינעם הייזל, וווּ ס'זיינען שוין געזעסן

צוויי פאַמיליעס. לינן אין אַ שטאַל האָט זיך ניט געוואָלט. די בעל הבית'טע האָט מיט אונז אָפגערעט, אַז מיר קאָנען עסן אויפן טיש, אָבער שלאָפן אויף ד'רערד.

איך האָב אויף דעם אַיינגעשטימט. אין אַ הויז איז פאָרט בעסער, ווי אין אַ שטאַל. אונזער דירה האָט ניט געהאַט מיט וואָס זיך צו באַרימען. מיר האָבן געשלאָפן אויף ד'רערד. די דילן זיינען געווען צובראָכן, מייז פלעגן טאַנצן איבער אונז. ניט איין מאָל האָב אַך געפונען מייז אין מיינע שיך. אומעטום איז געווען פול וואַנצן. לייז האָבן אויך ניט געפעלט. דער אייזיקער פערגעניגן פון די היימלאָוע איז געווען גיין אין באָד און "פרודענען" די זאַכן לעבן "קראָסנע". היימלאָוע האָבן זיך געפילט נליקלעך: נאָך אַזוי פיל קראַצענעס האָט מען געקראָגן אַ בעזים מיט א הייסע באָד. אפילו די "אַריסטאָקראַטישע" היימלאָוע האָט אויך שטאַרק געביסן אונטערן ווייסן קאָלנער... זיי פלעגן אויך גיין אין באָד גאַנץ אָפט.

אין שטאָט איז געווען אַ קאָמיטעט פאַר די היימלאָוע. אַלע טאָג פלעגן אַראָפקומען נייע רעדנער. רבנים פלעגן זאָגן דרשות אָבער "אָשמנו"... צייט האָט יעדערער געהאַט. פלעגט מען קומען הערן. זיי האָבן געווענקט מוט. האָפענונג. געטרייסט. אַז מיר וועלן זיך אינגיכן אומקערן צוריק אין אונזערע היימען; יידן וועלן נאָך איבערלעבן אַלע זייערע שונאים, זיי וועלן האָבן דעם זכות צו זען דעם חורבן פון רוסלאַנד און די מפלה פון צאַר און פון ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש.

די היימלאָוע האָבן געליטן פון די בעלי בתים. אַלע טאָג האָבן די לעצטע אָנגעזאָגט, אַז זייווילן מער דירה געלט. די היימלאָוע פלעגן לויפן צום קופישקער רב, הרה"ג פייוועלזאָן ז"ל. ער האָט זיך אַלע מאָל אַיינגעשטעלט פאַר די היימלאָוע, אַלע טאָג פלעגט דער רב זאָגן מוסר די בעלי בתים פאַר העכערן דירה געלט. "ס'איז אַ רציחה", פלעגט ער זאָגן, "העכערן אין אַזאַ צייט דירה

געלט די אומגליקלעכע יידן ·מיר ווייסן דאָך אַליין ניט, וואָס ס׳וועט בריינגען דער מאָרגענדיקער טאָג, מיר קאָנען אויך זיין היימלאָז אין גיכן.״

ס׳זיינען געווען יידן, וואָס האָבן פיינט געהאַט דעם היימ־לאָזן, זיי פלעגן שרייען, אַז די היימלאָזע מאַכן אָן אַ יקרות, אַ ייד מיט אַ גרויסער געלער באָרד פלעגט זיך אַרומקריגן מיט די היימלאָזע. ווען ער פלעגט קויפן פיש און צאָלן מיט אַ קאָ־פיקע טייערער, פלעגט ער זיין אויסער זיך. ״סטייטש״, פלעגט ער שרייען, ״זעט וואָס פאַר אַ טייערקייט די ״לאָזע״ האָבן אָנגעמאַכט אויף פיש, זאָלן די לאָזע קויפן, זיי זיינען געניג רייך.״ ער האָט ניט פאַרגונען אַרויסזאָגן דעם גאַנצן וואָרט ״היימלאָזע״, נאָר ״די לאָזע ! די לאָזע !״

אין קופישאָק איז אויך געווען אַ נאַנץ פיינע גרופע מענטשן, וואָס האָבן אַסך געטאָן פאַר די היימלאָזע. זיי האָבן גאַנץ גוט פאַרשטאַנען, אַז זיי אַליין האָבן אויך געציילטע טעג.

אַזוי האָט זיך געלעבט די אַרויסגעטריבענע יידן. יעדערער האָט געהאָפט, אפשר וועט מען אונז לאָזן פאָרן צוריק אין אונזערע שטעטלעך, יעדערער האָט געוואַרט אויף דעם מאָרגענדיקן טאָג : אפשר וועט בעסער ווערן. אָבער יעדען טאָג פלעגן אָנקומען נייע היימלאָזע.

* * *

איינמאָל האָט מען געבראַכט אַ זעקסיאָריקן קינד פון די היימלאָזע. מ׳האָט אים געפונען בלאָנזשענדיק אין וואַלד, ווו ער איז געווען איבער צוויי וואָכן. ער האָט זיך דערנערט מיט גראָז. דאָס

קינד האָט אויסגעזען שרעקלעך, ווי אַ קליינע חיה'לע, עס האָט ניט געקאָנט ריידן.

די אומגליקלעכע פאַמיליעס האָבן זיך געוואַלגערט אין די פעלדער און וועלדער הונגעריקע. די קינדער פלעגן גיין זוכן, וואָס צו עסן. דאָס קינד איז געגאַנגען אַלץ טיפער אין וואַלד, און די וועג צוריק צו זיינע עלטערן האָט עס ניט געפונען. ליטווישע פויערים זיינען געפאָרן אין וואַלד נאָך האָלץ, האָבן זיי אים געפונען זיצענדיק אויף אַ בוים. די קריסטן האָבן דערקאָנט, אַז עס איז אַ יידיש קינד, האָבן זיי אים געבראַכט אין קופישאָק.

מ'האָט דאָס קינד איבערגעגעבן דער פרוי ד"ר ראַבינאָוויטש. מ'האָט אַלץ געטאָן פאַרן קינד, מ'האָט געזומען אַיינגעווייַנען אים צו נעמען שפייז אויף אַ מענטשלעכן אופן, ווירקן, אַז עס זאָל צוריק אָנהויבן ריידן.

די לאַגע פון די היימלאָזע פוסגייער איז געווען שוידערלעך. טראָגנדיק די קליינע קינדער אויף די הענט, האָבן זיי אויסגעזען ווי אויסגעטריקנטע ביינער. זיי האָבן געלעבט מיט נסים. אַנדערש ניט ווי גאָט האָט זיי אַראָפגעשיקט שפייז פון הימל, די טרוקענע ביינער זאָלן זיך כאָטש קאָנען האַלטן. אין שטאָט זיינען זיי געבליבן אין די בתי מדרשים, עסן האָט זיי ניט געפעלט.

די פעטראָגראַדער קאָמיטעטן האָבן אסך געהאָלפן די היימלאָזע. זייערע פּאָרשטייער פלעגן קומען גאַנץ אָפט אין קופישאָק. ווען זיי האָבן דערזען דאָס קינד, האָבן זיי געווויינט אויפן קול, "אוי די יידישע צרות האָבן ניט קיין סוף", האָבן זיי געזאָגט, "ווי שרעקלעך ס'איז דער חורבן פון די יידישע היימלאָזע. מ'האָט זיי צוזייט און צושפרייט אין די פעלדער און אין די וועלדער. מיר האָבן אויסגעטרונקען דעם ביטערן כוס ביזן דעק."

די דעלעגאַטן זיינען געווען מער צובראָכן, ווי די היימלאָזע, זיי האָבן געפילט דעם גרויסן וויסטאָק. "אַזוי צו פאַרניכטן אַ

פאָלק", האָבן זיי געזאָגט. "ווען מען טרייבט אַרויס מענטשן, וואָס זיצן אויף ערד, האָבן זיי אַ האָפענונג, אַז ווען זיי וועלן קומען צוריק, וועלן זיי זיך וויידער נעמען צו דער ערד. אָבער ניט אַזוי איז מיט יידן. זייער קראָם אָדער אַן אַנדער שטיקל פרנסה האָט מען צוראַ־ בירט. וואָס קען איצט זיין מיט די יידישע היימלאָזע? זיי האָבן קיין באָדן ניט אונטער זייערע פיס." די באַפולמעכטיקטע פלעגן אַוועקפאָרן נידערגעשלאָגענע.

* * *

ס'זיינען אַוועק וואָכן. היימלאָזע האָבן געטראַכט, וואָס וועט זיין. די דירות זיינען ניט קיין גוטע. עטלעכע פאַמיליעס האָבן זיך געוואַלגערט אין אַ קליין הייזל. דאָס אייניציקע, וואָס די שטאָט האָט געטאָן פאַר די היימלאָזע, איז געווען הייצן די באָד איין טאָג אין וואָך און פון די אָרעמע היימלאָזע ניט נעמען קיין געלט.

די בתי מדרשים זיינען געווען פאַרנומען פון די היימלאָזע. אין דער גרויסער שול זיינען געווען אַלערליי היימלאָזע, קראַנקע און קאַליקעס. צווישן די קראַנקע איז געווען אַן עלטערער ייד, אַ הוסטער. אין רעכטען דאַוונען פלעגט ער זיך פאַרהוסטן מיט אַזאַ קוויטש, אז עס פלעגט פאַרהילכן די גאַנצע שול. די אויגן פלעגט ער אויסגלאָצן, און ווען די בעלי בתים האָבן אויף אים געקוקט מיט רחמנות, פלעגט ער נעמען אַ רויטע טיכל און זיך אַוועקלאָזן מיטן קוויטשיקן הוסט קלייבן נדבות... וועגן אים האָבן אייניקע געזאָגט, אַז אים איז בעסער, וויי אַנדערע, ווייל זיין הוסט האָט זיך אים פיין באַ־ צאָלט. און טאַקע, דער הוסטער האָט געמאַכט די קאָפיקע אין קו־ פישאָק. אַנדערע האָבן ניט געהאַט אַזעלכע פייאיקייטן, ווי דער הוסטער...

היימלאָזע בעלי בתים האָבן געשיקט קריסטן אין זייערע שטעטלאַך ברייִנגען פון דאָרטן אַ ביסל זאַכן אָדער סחורה פֿון זייערע קראָמען און היימען, נאָר די פורן פלעגן קומען ליידיקע. מיין אָנקל האָט געשיקט אַ ליטווישן פויער ברייִנגען אַ ביסל סחורה, אָבער דער קריסט האָט נאָר געבראַכט פיר אייזערנע טעפּ לעך. אַנדערע פלעגן קריגן ליידיקע קעסטלעך, עטלעכע זעקלעך, אָדער אַן אַלטן צילענדער הוט. די ליטווישע פויערים האָבן געראַכטן, אַז די יידישע הייזער און קראָמען זיינען שוין זייערע. די וואָס זיינען געזעסן אין די יידישע קראָמען, האָבן אויספֿאַרקויפט די סחורה און אַרויסגעלייגט די געלט אין זייערע קעשענעס. ס׳איז ניט געוואָרן קיין דין און קיין משפט. יידישע קולות, געווייגען זיינען ניט אַריין אין די אויערן פון די רוסישע פּירער.

אַזוי האָבן זיך געצויגן טעג און וואָכן. מ׳האָט געוואַרט אויף בעסערס, נאָר קיינע אויסזיכטן אויף דעם זיינען ניט געווען. די ריי־כערע יידן האָבן אַיינגעזען, אַז צום פֿאָרן צוריק אַ היים איז נאָך גאַנץ ווייט, האָט מען אָנגעהויבן זיך פֿאַנאַנדערצופֿאָרן אין די וויטערע גובערניעס: מינסק, ויטעבסק און מאָהילעוו.

* * *

אין אַ געוויסן טאָג זיינען געקומען אין שטאָט צווי דעלע־גאַטן פון פּעטראָגראַד. מ׳האָט געוווסט אַלע היימלאָזע אין שול. מיר האָבן געוואַרט, אַז מסתּמא האָבן זיי געבראַכט פּאַר אונז גוטע נייס. ביי יעדערן זיינען געווען אָגנעשטרייגט די נערוון, מ׳האָט אָנגעשטעלט נאָז און אויערן הערן, וואָס מען וועט אונז דאָ דער־ציילן.

איינער פון די דעלעגאַטן מיט אַ שטרויענער הוט אויפן קאָפּ האָט אויסגערופן מיט אַ ציטערדיקער שטימע: „ברידער יידן! ברידער היימלאָזע! דער רוסישער גענעראַלשטאַב וויל אַרויסשיקן צו אַייך פּאַפּירן, איר זאָלט זיך אונטערשרייבן, אַז מ'האָט אַייך ניט געטריבן, נאָר איר זייט אַליין געלאָפן, איך דאַרף מיט אַייך אַפולע ניט רעדן. איר ווייסט אַליין גאַנץ גוט, וואָס מ'האָט מיט אַייך געטאָן. מ'האט אַייך אַרויסגעטריבן אין פּיר און צוואַנציק שעה צייט, כדי אַייער גוטס זאָל בלייבן הפקר. איר און אַייערע קינדער זאָלן אויסשטאַרבן אין די פעלדער און וועלדער פון הונגער און נויט. הונדערטער טויזנטער יידן האָט מען געמאַכט היימלאָז, אָן אַ דאַך און אָן אַ ביסן ברויט פאַר די קליינע קינדער. מ'האָט קיין רחמנות ניט געהאַט אויף די קראַנקע, וואָס זיינען געלעגן אין די בעטן. מ'האָט זיי אַרויסגעוואָרפן פון די הייזער און זיי האָבן זיך געוואַלגערט אין די גאַסן. אָבער גאָטס השגחה איז געווען אויף אונז. ער האָט אונז אַיינגעהיט און ער וועט אונז ווייטער אַיינהיטן."

„צענדליקער טויזנטער פון אונזערע קינדער ליגן אין די טראַנשייען. זיי גיסן זייער בלוט פאַר רוסלאַנד, אָבער זייערע עלטערן האָט מען אַרויסגעטריבן אויף די זאַמדיקע וועגן. פאָטערס און מוטערס און קליינע קינדער זיינען צושטאָרבן. זייערע קערפערס האָבן זיך געוואַלגערט אויף די פעלדער.

„די גאַנצע וועלט האָט פּראָטעסטירט קעגן די שוידערלעכע אַכזריות. די בלוט פון אונזערע געשטאָרבענע אויף די פעלדער שרייט פון דער ערד, רופט צו נקמה. לאָמיר ווייזן, אַז מיר זיינען אויך מענטשן און ווילן ניט קושן דעם בייטש. די צייט וועט קומען, וען זיי וועלן באַצאָלן פאַר אַלץ. מיר האָבן איבערגעלעבט אַ סך אַזעלכע שלעכטע צייטן. מיר ווייסן, אַז יעדערער, וואָס האָט געגאָסן יידיש בלוט, האָט זיין געצאָלט באַקומען.

„ברידער! מיר דאַרפן אונזער מוט ניט פארלירן, ווייל גאָט

איז מיט אונז, די געראטעוועט איז מיט אונז! די וועלט איז מיט אונז! דער שאַנדפלעק וועט אייביק בלייבן אויף זייערע קעפ. די יידישע צרות וועלן אויספֿלעכטן אַ בייטש, וועלכער וועט באַשטראָפן אונזערע שונאים. מיר לעבן איבער אַ היסטאָרישן מאָמענט. זאָלן מיר בלייבן רייניע מאַרטירער פאַר דער געשיכטע. ברידער! קיינער זאָל זיך ניט אונטערשרייבן אויף די שענדלעכע פאַפירן."

מיר האָבן אַלע אויסגעשריען מיט איין קול: "ניין! מיר וועלן זיך ניט אונטערשרייבן. בייַ אַלעמען האָבן זיך געעפנט די וווּנדן: אַלע האָבן זיך פאַנאַנדערגעווויינט, ווי קליינע קינדער.

יעדערער האָט געווויינט אויף זיינע צרות זעענדיק, אַז די האָפֿענונג אויף אַ בעסערער צייט איז נאָך גאַנץ ווייט. אונזערע צרות זיינען אַזוי גרויס, אַז מיר האָבן קיין כח ניט זיך אויפצוהויבן, ווי מען וואָלט אונז צוגעבונדען מיט אַייזערנע קייטן.

אין עטלעכע טעג אַרום איז די פּאָליציי אַרומגעאַנגען מיט פאַפירן אין די הענט צו די היימלאָזע. זי האָט געפאָדערט, אַז מ׳זאָל זיך אונטערשרייבן, נאָר קיינער האָט עס ניט געטאָן.

אין אַוואָך אַרום איז אָנגעקומען אַ פאַראָרדענונג, אַז די אַרויסגעטריבענע יידן האָבן ניט קיין רעכט צו פֿאָרן אין די נאָענטע גובערניעס. זיי קאָנען נאָר פֿאָרן אין סיביר אָדער פענזאַ. נאָר די יידן, וואָס זיינען אַליין געלאָפן פון די שלאַכט־פעלדער, האָבן דאָס רעכט צו פֿאָרן, וווּ זיי ווילן, דאָס הייסט אין די נאָענטע גובערניעס, מיטן אויסנאַם פון פעטראָגראַד און מאָסקווע. ווי אַזוי האָט מען אָבער געקאָנט וויסן, וועלכע יידן זיינען אַנטלאָפענע און וועלכע אַרויסגעטריבענע? פּאָליציי האָט אויסגעקלעפט מעלדונגען, אַז די, וואָס האָבן פעסער פון ראַסיינער און טעלזער קרייזן, האָבן דאָס רעכט צו פֿאָרן, וווּ זיי ווילן. דער מאָטיוו איז געווען אַזאַ: די דייטשן האָבן פאַרנומען די קרייזן און זיינען דאָרטן פאַרבליבן.

פון דאָרטן האָבן די רוסן ניט געקאָנט אַרויסטרייבן די יידן. די, וואָס האָבן געהאַט דאָרטיקע פּעסער, האָבן זיך געריכט פאַר אַנט־לאָפענע. קיין צופיל פּעסער זיינען פון די צוויי קרייזן ניט געווען.

איך האָב געהאַט אַ שטיקל גליק. מיין פּאַס איז געווען פון ראַסיין, ווו פּאָרט מען? אין די גרויסע שטעט, ווי מאָסקווע, טאָר מען ניט, נאָר אין די נאָענטע שטעט, ווו ס׳זיינען די זעלבע צרות, ווי אין די שטעטלעך. מיר האָבן ווייטער ניט געוואָלט פּאָרן, ווייל מיר האָבן געהאָפט, אַז מיר וועלן אפשר קאָנען זיך צוריקקערן אַהיים.

* * *

15.

אַ יידישער סאָלדאַט ווײל האָבן אַ טלית־קטן.

מיר זיינען געזעסן אין קופישאָק ביז דעם דעם 23־טן יולי 1915. די צייט האָט זיך אין גאַנצן געביטן. די רוסן האָבן געהאַט מפלות איינע נאָך דער אַנדערער. די דייטשן האָבן געטריבן די רוסן פון שטעטל צו שטעטל, אַפילו ווו קיין יידן זיינען שוין מער ניט געווען. די דייטשן האָבן געמאַכט אַן אָנגריף ביז וואַבאָל־ניק, ווו ס׳איז פאָרגעקומען אַ שלאַכט. דאָס גאַנצע שטעטל האָט אָפּגעברענט. יידן זיינען געלאָפן פון וואַבאָלניק צו קופישאָק, נעענטער צו דווינסק.

די שלאַכטן זיינען שוין פאָרגעקומען אַרום קופישאָק. מיר האָבן געגומען פילן, אַז קופישאָק וועט האָבן דעם גורל פון אונזער שטעטל. עס האָט געהערשט אַ געדריקטע שטימונג. מ׳האָט אויפגעהערט צו רעדן וועגן קאָמיטעטן, דעלעגאַטן, רעדנערס. מען איז אַרומגעגאַנגען פאַרפינסטערטע, קלערנדיק, ווו זאָל מען פאָרן, ווו זאָל מען לויפן. דער טומל אַרום איז געוואָרן גרעסער.

די רוסן האָבן געצויגן פעלד־טעלעפאָנען דורך דער שטאָט. צענדליקער רוסישע אָבאָזן לויפן דורך קופישאָק צו דווינסק. עס האָבן זיך באַוויזן דייטשע אַראָפלאַנען. די שיסעריי פון קאַנאָנען איז געווארן שטאַרקער און שטאַרקער. נייע היימלאָזע האָבן אָנגעהויבן אָנצוקומען.

ס׳האָבן זיך באַוויזן אין קופישאָק קאַזאַקן. אַ טויט שרעק און אַ פאַניק איז געווארן אין שטאָט. יעדערער האָט זיך פאַרלאָרן. די קרעמער האָבן זיך גענומען פאַקן און שיקן זייערע סחורות אין דווינסק. מ׳האָט נאָר געזען, ווי פורן מיט קאַסטנס און פעק ציען זיך צום וואָקזאַל. יעדערער האָט געריבנט, אַז ווען די פעק מיט די סחורות וועלן זיין אויפן וואָקזאַל, וועט מען זיין זיכערער.

מיר האָבן זיך אויך איינגעפאַקט, און איך בין אַוועק צום וואָקזאַל קויפן בילעטן. דער טומל אויפן וואָקזאַל איז געווען גרויס. סאָלדאַטן זיינען געלעגן אין טראַנשייען אַרום וואָקזאַל און אַרום דער אייזנבאַן־ליניע. מען בריינגט פאַרוווונדעטע פון אַלע זייטן. בלוט גיסט זיך, ווי וואַסער. באַרמהערציקע שוועסטער שטייען ביים וואָקזאַל און בינדן איבער די פאַרוווונדעטע מיט באַנדאַזשן.

וואַגאָנען פון רויטן קרייץ, וווּ מ׳פלעגט אַרייינטראָגן די שווער פאַרוווונדעטע, זיינען געשטאַנען ניט ווייט פון וואָקזאַל. איך האָב זיך קוים דורכגעשפאַרט צום וואָקזאַל. הונדערטער פורן זיינען געשטאַנען אַרום, אָנגעפאַקט מיט סחורות, וועלכע מען וויל אַוועקשיקן קיין רוסלאַנד. סאָלדאַטן האָבן אויסגעפאַקט דעם פראָוויאַנט פון פראַכט־וואַגאָנען אויף די אָבאָזן און געפאָרן פון וואָקזאַל. הונדערטער מענטשן זיינען געשטאַנען בייַ די בילעטן־קאַסעס אין רייען. אַנדערע וויידער האָבן געוואָלט אָפגעבן פעק אויף באַגאַזש.

דער קאָמענדאַנט איז אַרויס און אַ געשריי געטאָן, אַז קיינע

בילעטן וועט כּען דעם טאָג ניט אַרויסגעבן און אַז ציווילי־מענטשן מוזן גלייך פאַרלאָזן דעם וואָקזאַל. כּיר האָבן זיך אומגעקערט צוריק אין שטאָט. אויף די גאַסן איז געווען טומלדיק. מענטשן זיינען אַרומגעגאַנגען אין טויט־שרעק. יעדער מאָל, ווען עס פלעגט זיך הערן אַ קלאַפּ פון אַ קאַנאָן. האָבן זיי זיך געטרייסלט. אין בין שוין געווען צוגעוויינט צו די קלעפּ.

אויפן גאַס זיינען געלעגן דערשאָסענע פערד און צעבראָכענע פורן פון אָבאָזן. דער טומל איז געוואָרן נאָך גרעסער. פון וואַבאָל. ניקער זייט זיינען אָנגעקומען היימלאָוע מיט פּעקלעך אויף די פּליי־צעס. ליטוויסע פּויערים זיינען אָנגעפּאָרן כּיט זייערע קינדער און סקרינעס אויף די פורן. זיי זיינען אַנטלאָפן פון די דערפער. ווו ס׳איז פאַרגעקומען אַ סיסערייי. צווישן דייטשע סאָלדאַטן האָט כּען געבראַכט געפאַנגענע.

די פּאַניק ווערט גרעסער. כּאָזאַקן רייטן איבער די גאַסן. מענטשן לויפן אַרום, ווי אָן זינען. ס׳איז אַ שווערער געמיט בייַ יעדערן. די נאַכט האָט פאַרגרעסערט די שרעק. די סיסערייי ווערט שטאַרקער. אָבאָזן לויפן דורך דער גאַכט. איך פלעג אַלעמאָל קלערן. אַז לעבן אַן אייזנבאַן־ליניע איז זיכערער, וויל ווען עס ווערט שלעכט. כאַפּט כּען זיך אַרויף אויפן באַן און מען אַנטלויפט. אָבער דאָ איז געווען נאָך ערגער, ווי אין אונזער שטעטל, וויל אַרום וואָקזאַל זיינען געשטאַנען סאָלדאַטן – און אויף אַנדערע וועגן האָט מען ניט געקאָנט לויפן.

* * *

אין דער פרי איז אַריין אין הויז אַ יידישער סאָלדאַט פון די אָבאָזן. ער איז געווען אַ יונגער מענטש פון אַ יאָר זעקס און

צוואַנציק. זיין פנים איז געווען אָפּגעברענט פון זון. ער האָט אויסגעזען פאַרהאַרטעוועט פון דעם לעבן אויף די שלאַכט־פעלדער.

דערזעענדיק אין הויז יידן, איז אים פריילעכער געוואָרן אויפן האַרצן. ער זאָגט: "ס'איז שוין באַלד אַכט וואָכן, ווי איך האָב קיין יידן ניט באַגעגנט." איך האָב אים געגעבן אַ בריטן "שלום עליכם" און געבעטן זיצן.

"איר ווייסט, וואָס איך ווייל פון אייך", זאָגט ער צו מיר. "איך ווייל האָבן אַ טלית־קטן. אָן דעם קאָן מען אויפן פראָנט ניט אויסקומען."

"איך קאָן אייך געבן מיט פערגעניגן א טלית קטן און אַ פּאָר תפילין", זאָג איך צו אים.

"ניין, קיין תפילין דאַרף איך ניט. איך ווייל האָבן נאָר אַ טלית קטן. ווייל מ'קאָן ניט אויסרעכענען, וואָס עס קאָן טרעפן אויף די שלאַכט־פעלדער, ווען עס פאַלט אַ באָמבע און מ'ווערט דערהרגעט. ס'איז גוט, אַז מען טראָגט אַ טלית קטן. מען באַגראָבט די יידישע סאָלדאַטן באַזונדער, ווען מען געפינט אַ טלית קטן אויף אַ געהרגטן סאָלדאַט."

"איך וועל אייך געבן אַ טלית קטן, איר זאָלט זוכה זיין צו קומען אַהיים, און ניט דאַרפן דאָס אויסנוצן פאַר אַ סימן."

"אָ, אונז איז שוין גאַנץ גלייך: דאָס לעבן צי דער טויט. דאָס לעבן איז נמאָס געוואָרן, וואַלגערנדיק זיך אויף די שלאַכט־פעלדער. נאָכן טויט אָבער ווילט זיך ליגן צווישן יידן."

"איך בין געווען אין אַ שטעטל גרוזד אין יוני מאָנאַט. דאָרטן זיינען פאָרגעקומען גרויסע שלאַכטן. גאַנצע פעלדער זיינען געווען באַדעקט מיט געהרגעטע. ווען מ'האָט אונז נאָכן שלאַכט געשיקט באַגראָבן די טויטע סאָלדאַטן, פלעגן מיר אונטערזוכן צו זיי

האָבן אויף זיך טלית־קטנס. די. וואָס האָבן געהאַט טלית־קטנס. פלעגן כיר באַגראָבן באַזונדער.״

״אַזוי. זייט איר געיוען אין גרוזד? איך בין אַליין פין גרוזד. וואָס הערט זיך דאָרטן? קיין יידן האָט איר דאָרטן געוויס נים געפונען?״

״ניין. קיין יידן האָבן כיר דאָרטן נים באַגעגנט. אַ סך יידי. שע הייזער זיינען געווען פאַרכאַכט. אין אַנדערע זיינען געזעסן ליטוויש פויערים. נאָר די קראָכען זיינען געווען אָפן און די גוים זיינען דאָרטן געשטאַנען און פאַרקויפט. די קראָמען זיינען געווען לידיק. ווייל ס׳זיינען נים געווען קיין סוחרים. וואָס זאָלן ציבריין. גען נייע סחורה. קיין גרויס נחת האָבן די גוים נים געהאַט פון די סאָלדאַטן און קאָזאַקן. די גוים פלעגן זאָגן. אַז זיי האָבן נים גע. וווסט. ווי גוט זיי איז געווען איידער כ׳האָט אַרויסגעטריבן די יידן. וועז עס פלעגט זיך כאַכן אַ צרה – האָט כען אַלץ אַרויפגעוואָרפן אויף יידן. אַז די קאָזאַקן האָבן געוואָלט ראַבירן – האָבן זיי זיך גענומען צו יידן. אָבער איצט. אַז קיין יידן זיינען ניטאָ. נעמט כען זיך צו די גוים. כען פאָדערט ביי זיי דאָס יידישע גוטס. וואָס זיי האָבן ביי זיך באַהאַלטן.

״פאַר דער קלענסטער זאַך פלעגט כען די גוים גלייך אַרויס. שיקן אין די ווייטע גובערניעס פון רוסלאַנד.

״אין גרוזד זיינען פאַרגעקומען גרויסע שלאַכטן. די דייטשן פלעגן אַריין און אַרויסגיין. אונזערע סאָלדאַטן האָבן זיך באַזעצט אין די יידישע הייזער. זיי פלעגן דאָרטן קאָכן און באַקן. פאַרן אַרויסגיין פלעגן זיי אָנלייגן שטרוי און פאַרברענען די הייזער. וועז די קאָזאַקן האָבן נאָר געפונען זאַכן. וואָס האָבן געהערט צו יידן. פלעגן זיי עס צוברעכען און פאַרברענען.״

״האָט דאָס קיינער נים אַכטונג געגעבן. אַז מ׳זאָל די הייזער נים ברענען?״ פרעג איך אים.

"ניין", ענטפערט ער מיר. "די סאָלדאַטן האָבן געקאָנט טאָן, וואָס זיי האָבן געוואָלט. מ'האָט געבראַכט דערפאַר, שטעטלעך; וואָס מ'האָט געקאָנט, האָט מען חרוב געמאַכט, כדי עס זאָל ניט בלייבן פאַר די דייטשן."

"האָט איר לאַנג פאַרבראַכט אין אונזער שטעטל?", פרעג איך אים.

"ענדע יוני האָבן מיר פאַרלאָזן יענע געגנט", ענטפערט ער מיר. "דעם 24־טן יוני איז פאָרגעקומען אַ גרויסע שלאַכט הינטער דעם שטעטל. נאָך דער שלאַכט האָט מען אונז געשיקט באַגראָבן די געהרגעטע סאָלדאַטן. צווישן זיי האָבן מיר געפונען זעכצן יידישע, וואָס האָבן געטראָגן טלית קטנ'ס. מיר האָבן געמאַכט אַ באַזונדערן קבר פאַר די יידן, זיי געלייגט אַלעמען צוזאַמען. מיר האָבן אַריינגעשטעלט עטלעכע ברעטלעך, געמאַכט אַ מגן דוד פאַר אַ צייכן. מיר זיינען געווען צוועלף יידישע סאָלדאַטן. ווער ס'האָט געהאַט אַ סידור'ל, חאָט געזאָגט אַ פאָר קאַפּיטלעך תהלים, ביי אייניקע האָט אַראָפגערונען אַ טרער. דעם זעלבן טאָג האָבן די דייטשן ווייטער געמאַכט אַ אָנגריף אויף דאָס שטעטל. די רוסן האָבן געמוזט אָפּטרעטן. נאָר אונזערע געפאַלענע חברים האָבן מיר איבערגעלאָזן לעבן אַייער שטעטל.

"וועמען איר וועט קומען צוריק אין אַייער שטעטל, זאָלט איר זען דעם קבר אַרומצאַמען און שטעלן אַ מצבה. דער קבר איז ניט ווייט פון שטעטל, אויף סימקונער וועג."

"ווער ווייס, צו מיר וועלן זיך ווען אומקערן אין אונזער שטעטל", זאָג איך צו אים.

פון דעם געוויסן, וואָס ער האָט מיר אָפּגעגעבן פון אונזער שטעטל, האָט מיר ווי געטאָן דאָס האַרץ. דאָס אייניציקע, וואָס מיר קאָנען געפינען אין שטעטל, אָדער אַרום שטעטל — זיינען נייע קברים פון יידישע סאָלדאַטן. איך האָב שווער אפגעזיפצט.

"וואָס זייט איר אַזוי אומעטיג און וואָס זיפצט איר אַזוי", זאָגט צו מיר דער סאָלדאַט. "אַז איר וועט לעבן, וועט איר קומען צוריק אַ היים און לעבן ווי פריער. זיך אַוועקזעצן זאָרגן וועגן מאָרגענדיקן טאָג איז ניטאָ וואָס. ביי מיר איז דער בעסטער וווּנטש צו האָבן אַ טלית־קטן, אָבער דער לעבן איז ביי מיר גאָר ניט ווערט."

"פון וועלכער גובערניע זייט איר?" פרעג איך אים.

"פון מאָהילעווער", ענטפערט ער מיר. "איך בין פון לופּטלאָוו לעבן מאָהילעווי, אויף דער אַנדער זייט דניעפּער. איר, אַלס היימלאָזער, קענט אַמאָל אַהין אַוועקגעשיקט ווערן. איר קאָנט נאָך אַמאָל אָפּגעבן א גערוס מיינע עלטערן. מיינע עלטערן ווייסן פון מיר גאָר ניט, צו איך לעב אָדער ניט. איך בין שוין פינף יאָר פון דער היים, איך האָב פריִער געדינט פיר יאָר און נאָכדעם איז אויסגעבראָכן די מלחמה. פאַר דער צייט בין איך געווארן אָפּגעפּרעמדט פון אַלעמען."

"פאַר וואָס שרייבט איר ניט אַייערע עלטערן", פרעג איך אים. "איר וואָלט זיי דאָך גליקלעך געמאַכט, ווען זיי וואָלטן הערן פון אייך, אַז איר לעבט. דאָס איז ניט גוט פון אַייער זייט."

"איך וואַלגער זיך אַרום, וווּ אַ טאָג און וווּ אַ נאַכט. איך האָב באַשלאָסן, אַז קיין בריוו וועל איך ניט שיקן צו מיינע עלטערן. וועל איך לעבן און זיין גאָנץ — האָף איך צו קומען אַהיים. און אויב ניט, איז אויך פאַרפאַלן. קיין פערדרוס וועל איך דערפון ניט האָבן. גאַנצע טעג און נעכט שלעפּן מיר זיך אַרום. דאָס לעבן איז דערעסן. מען שיקט אונז נאָר אַרום באַגראָבן די געהרגעטע סאָלדאַטן אויף די שלאַכט־פעלדער. וואָס פאַר אַ ווערט האָט אַזאַ לעבן, גאָרנישט מיט גאָרנישט!!

"אַנדערע סאָלדאַטן מאַכן גאָנץ אָפט קליינגעלט אויף זיי שאָקלען אויס די קעשענעס פון די געהרגעטע סאָלדאַטן. אַ מאָל

געפינט מען אַ רובל, אַ מעסערל אָדער פּאַפּיראָסן. אויך די שלאַכט־פעלדער קומט דאָס גאַנץ גוט צוניץ. אַנדערע ציען אַראָפּ שטיוול און טוען זיי אָן. איך האָב דאָס קיין מאָל ניט געטאָן."

ער האָט מיר געגעבן דעם אַדרעס פון זיינע עלטערן אין לופּעלאָוו. דעם סאָלדאַט האָט מען גערופן שמעון גרינצווייג. מיר איז אויסגעקומען מאָדנע: אַ סאָלדאַט גיט מיר אַן אַדרעס פון זיינע עלטערן. דאָך האָב איך צוגענומען דעם אַדרעס. איך זאָג אים: "איר וואָלט שרייבן צו אייערע עלטערן, וואָלט זיין בעסער איידער צו געבן מיר זייער אַדרעס."

"מ'קאָן קיין זאַך ניט אויסרעכענען", זאָגט ער צו מיר. "אַמאָל קאָנט איר זיי טרעפן און אָפּגעבן פון מיר אַ גערוס."

איך האָב אים געגעבן אַ טלית־קטן און אים געוווּנטשן, אַז מיט דעם טלית קטן זאָל ער קומען אַהיים צו זיינע עלטערן.

ווי גליקלעך דער סאָלדאַט איז געווען, אַז ער האָט געקראָגן אַן אַרבע כנפות. ווען ער וועט געהרגעט ווערן—זאָל מען אים לייגן צוזאַמען מיט יידן. דאָס איז געווען זיין הייליקער וווּנטש! ער איז אַוועק אַ צופּרידענער. ער איז שוין זיכער, אַז ער וועט זיין צווישן יידן... ווי גלייכגילטיק ער איז געווען. לעבן און טויט איז אים אַלץ איינס.

* * *

איך בין אַוועק צום וואָקזאַל אַרויסנעמען בילעטן צו פּאָרן ווייטער. איך האָב באַוויזן מיינע פּאַפּירן אַלס אַנטלאָפענער, אַ יחסן. מיט גרויס מאַטערניש האָב איך אַרויסגעקראָגן בילעטן

הונדערטער מענטשן זיינען געשטאַנען אין די רייען לעבן וואָק־
זאַל. אַ סך האָבן קיין בילעטן ניט געקראָגן. פאַרוווּנדעטע האָט
מען גענפירט פון אלע זייטן. אַרום דעם וואָקזאַל איז געוואָרן אַ
גאַנצער שפיטאָל.

ווען איך האָב באַקומען די בילעטן, האָב איך שוין געהאַט אַ
האָפענונג, אַז איך וועל פאָרט קאָנען זיך אַרויסכאַפן פון קופישאָק.
איך בין אַוועק צום קופישקער רב פייוועלזאָן ז״ל נעמען אָפשייד
און באַדאַנקען אים פאַר דאָס גוטס. וואָס ער האָט געטאָן פאַר
אונז היימלאָזע.

אין שטאָט איז טומלדיק. אויף די גאַסן דרייען זיך אַרום
נייע היימלאָזע, אָנגעלאָפענע פון די שטעטלעך און דערפער פון
אַרום. פון דער שיסעריי ווערט מען פאַרטויבט. קאָזאַקן לויפן
אַרום איבער דער שטאָט. ווען יידן דערזעען זיי, פאַלט אויף זיי
אָן אַ טויט־שרעק.

אַריינקומענדיק צום רב זע איך, אַז ער גייט אַרום א צע־
שראָקענער. ער איז נאָך ניט געווויינט צו הערן די שיסעריי פון די
קאַנאָנען.

״רבי״, זאָג איך צו אים, ״איך האָב שוין בילעטן, אפשר וועל
איך קאָנען זיך אַרויסכאַפן פון דאַנענט.״

״ס׳איז גאַנץ גוט, איר קאָנט פאָרן ווייטער״, ענטפערט ער
מיר. ״וואַר ווייס, וואָס דאָ וועט זיין? מיר לעבן אין גרויס
סכנה. איך בין צעבראָכן פון דער שיסעריי. איך ווייס ניט, וואָס
איך זאָל אָנהויבן צו טאָן?״

׳איר דאַרפט אַרויספאָרן פון שטאָט״, זאָג איך אים. ״מ׳קאָן
ניט וויסן, וואָס עס קאָן דאָ פאָרקומען. די שלאַכט־פעלדער זיינען
שוין דאָ אַרום. איך האָב שוין אַמאָל אַריבערגעלעבט אַזעלכע
צרות.״

״אָבער וווּ פאָרט מען איצט? אין אַזאַ טומל?״, ענטפערט ער מיר.

„רבי, יעדער מינוט איז טייער, לויפט פון שטאָט וואָס פריער. נאָכדעם וועט זיין צו שפּעט."

דער רב האָט מיר באַגלייט. מיר זיינען געשטאַנען און געקוקט אויפן הימל, ווו די דייטשישע אַרטאָפלאַנען זיינען אַרומגעפלויגן איבערן שטאָט.

מיר האָבן זיך געזעגנט. ער האָט מיר געווונטשן זיך צוריק אומקערן אַהיים.

איך האָב אינגעפאַקט מיינע זאַכן אויף אַ פור און געפאָרן צום וואָקזאַל. ס׳איז אָבער געווען אומעגלעך צוצופאָרן נעענטער צו דער פלאַטפאָרם, ווייל הונדערטער פורן זיינען געשטאַנען אַרום וואָקזאַל. אַלע זיינען פאַרטויבט פון דער שיסעריי. מען בריינגט פאַרוווּנדעטע אויף גוישקע פורלעך.

מיר זיינען אָפגעשטאַנען מיט אונזער פור ביז אין אָוונט. ס׳איז אוממעגלעך אַרויפצוקומען אויף דער פלאַטפאָרם. דער פורמאַן זאָגט צו מיר: „איך קאָן דאָ מער ניט שטיין און ווארטן. ס׳איז די רעכטע צייט צו כאַפּן אַ רובל, אַלע פירן פעק צום וואָקזאַל."

„אָבער וואָס זאָל איך טאָן?", זאָג איך אים. „איך מוז דאָך קומען צו דער פלאַטפאָרם, און דאָרטן אויסלאָדן די זאַכן."

איך בין צוגעגאַנגען נעענטער. קאָזאַקן זיינען געשטאַנען אַרום וואָקזאַל, מ׳האָט קיינעם ניט אַרויפגעלאָזן אויף דער פלאַטפאָרם. איך בעט אייניעם פון די עלטערע קאָזאַקן ער זאָל לאָזן בריינגען מיינע זאַכן אויפן וואָקזאַל. איך ווייז אים די בילעטן און מיינע פאַפירן. ער קוקט דורך די פאַפירן און הייסט מיר גיין פון פלאַטפאָרם. „ביינאַכט וועט מען קיינעם ניט אַרויפלאָזן אויפן באַן." אַביסל שפּעטער האָבן די קאָזאַקן פאַרטריבן אַלע

פורן, וואָס זיינען געשטאַנען אַרום וואָקזאַל.

מיר האָבן געמוזט אָפטרעטן. דער פורמאַן שרייט: "נעמט אַראָפּ די זאַכן, ווי לאַנג וועל איך זיך אַרומדרייען מיט אייך."

"אפשר ווייסט איר, וווּ עס זיינען נאָענט יידן, מיר זאָלן קענען איבערנעכטיקן די נאַכט", פרעג איך אים. "און מאָרגן גאַנץ פרי וועלן מיר פאָרן צום וואָקזאַל."

דער פורמאַן האָט אונז צוגעפירט צו אַ קליינער הייזקע און געוויזן מיר אַ יידן. איך בין צוגעגאַנגען צום יידן און אים דערציילט וועגן אונזער לאַגע. "טוט מיר אַ טובה, לאָזט מיר דאָ אַראָפּלייגן מיינע פעקלעך און איבערנעכטיקן."

"איך וועל פרעגן מיין ווייב", ענטפערט ער מיר.

דער יידישער איז אַריין אין הייזל פרעגן זיין ווייב, צי ער זאָל אַרייננלאָזן אַ הימלאָזן איבערנעכטיקן.

"וואָס? אַריינלאָזן הימלאָזע, פאַרלייזיקן די הויז", זאָגט זי צו אים. "ס'איז ניטאָ דאָ וווּ צו נעכטיקן. זאָלן זיי גיין ווייטער."

"אָבער מ'דאַרף דאָך אַ יידן אַריינלאָזן נעכטיקן אין הויז", זאָגט ער צו איר. "אַ הימלאָזער איז דען קיין יידישע? וואָס? זיי זיינען דאָך מיט קליינע קינדער."

"שווייג סמאַרקאַטש", זאָגט זי צום מאַן. "וואָס האָבן זיי זיך אָנגעטשעפּעט אָן אונזער הויז. אַן אָנשיקעניש אויף מיר: פון אַלעמען דאַרף איך ליידן. זאָג זיי, טויגעניכטס, זיי זאָלן גיין אַנדערשוווּ, איך האָב פאַר זיי קיין אָרט ניט."

"האָט רחמנות, לאָזט אונז איבערנעכטיקן די נאַכט", בעט איך זיך ביי איר. "פינף אַ זייגער אינדערפרי פאָרן מיר צום וואָקזאַל. מ'האָט אונז אַראָפּגעטריבן איצט פון וואָקזאַל, וווּ זאָלן מיר זיך אַהינטאָן? האָט רחמנות!"

„שטעלט אַוועק די זאַכן, וואָס זאָלן מיר טאָן", ענטפערט ער, מיר.

וועג זיין ווייב האָט דערהערט, אַז איר מאַן הייסט אַראָפלייגן די זאַכן, איז זי אַריין אין הייזל און פאַרריגלט די טיר. זי האָט געשריען דורכן פענסטער: „דו זאָלסט ניט וואַגן זיי אַריינפירן אין הויז, איך וועל דיר שפּאַלטן דיין קאָפּ, דו גרויסער פערד, לאַפּוטע איינער."

„ליבער יידן, זאָגט ער צו מיר. „איר זעט דאָך אַליין, מיין ווייב לאָזט ניט. אויב איר ווילט, שטעלט אַראָפּ די זאַכן אין שטאַל."

„נו, זאָל זיין אין שטאַל", זאָג איך צו אים. „אַ היימלאָזער איז צו אַלץ געווינט געוואָרן."

מיר האָבן אַראָפּגענומען די פּעקלעך פון פור און אַריינגעשטעלט אין שטאַל. די קינדער האָבן מיר אַוועקגעלייגט אויף די פּעקלעך אין אַווינקל פון שטאַל. איך מיט מיין פרוי זיינען אַרומגעגאַנגען די גאַנצע נאַכט. רוסישע סאָלדאַטן זיינען געגאַנגען פון וואַבאָלניקער וועג. מיר האָבן זיך דורכגערעדט מיט יידישע סאָלדאַטן. זיי האָבן אונז דערציילט, אַז די דייטשן זיינען שוין ניט ווייט פון שטאָט.

די נאַכט האָט זיך געצויגן לאַנג. מיר האָבן זיך אַרומגעדרייט אין דער פינסטערניש שלעפּעריק. מיר זיינען געזעסן לעבן שטאַל און געדרעמלט, יעדער מאָל פלעגן מיר זיך אַ כאַפּ טאָן פון דער שיסערייַ. דאָס לעבן איז גאָר נישט ווערט...

16.

דער ייִנגל צו דוינסק.

פּינף אַזייגער אין דערפרי איז געקומען דער פירמאַן פּירן אונז צום וואָקזאַל. מידע, צובראָכענע האָבן מיר אַרויסגעטראָגן די קינדער פון שטאַל. די פּעקלעך זיינען געווען איינגעריכט אין פּער. דיסע מיסט. מיט עקל און פּאַראַכטונג האָבן מיר פּאַרלאָזן דאָס הייזל.

אויפן וועג צום וואָקזאַל האָט מען געפירט פּאַרוונדעטע. לעבן אונזער פור האָט אַ ליטווישער פויער געפירט אַ שווער פּאַרוונדעטן סאָלדאַט אין אַ קליינער פורל. די פּיס פון סאָלדאַס האָבן זיך געשלעפּט אויף דר׳ערד. די גאַנצע פורל איז געווען נאַס פון בלוט. וואָס איז גערונען איבער די רעדער. דער אָרעמער יונגער סאָלדאַס האָט זיך געוואָרפן פון וויטאָק. ער האָט ביי אונז געבעטן אַ ביסל קאַלטע וואַסער. מיר האָבן אים געגעבן פון

אונזער פלעשל. אָבער ער האָט ניט געקאָנט אַראָפּשלינגען.

קומענדיק נעענטער צום וואָקזאַל — איז דער סאָלדאַט גע־שטאָרבן אויפן פורל. דער גוי פֿאָרט ווייטער. די פיס פון סאָלדאַט שלעפן זיך איבער דער ערד. איך גיי צו צום גוי: "שטעל זיך אָפּ, דער סאָלדאַט איז טויט, מאַך צורעכט זיינע פיס זיי זאָלן זיך ניט שלעפן איבער דר'ערד", זאָג איך צו אים.

דער גוי האָט אָפּגעשטעלט די פורל ער האָט אַרויסגענומען אַ שטריקל פון פורל, פאַרבונדן די פיס און זיי צוגעבונדן העכער צו דער דראַבינע.

מיר זיינען געקומען צום וואָקזאַל. מענטשן לויפן נעמען בילעטן. עס ציען זיך פורן מיט פּעק, פורן מיט פאַרוווונדעטע. דער גוי האָט געפירט דעם טויטן סאָלדאַט צו דעם שפּיטאָל, וואָס איז געווען לעבן וואָקזאַל. מיינע אויגן האָבן נאָך אַלץ נאָכגעקוקט די פורל מיט דעם טויטן סאָלדאַט, וועמעס פיס ס'האָבן זיך געבאָמבלט, היינגענדיק אויף דער דראַבינע...

האָבנדיק בילעטן, האָבן מיר גלייך געזומען טראָגן אונזערע פעקלעך אויף דער פלאַטפאָרם. סאָלדאַטן פרעגן מיר, צי איך האָב בילעטן און בעטן מיר ווייזן די פאַפירן. איך זאָג זיי, אַז איך האָב בילעטן און איך בין אַן אַנטלאָפענער. איך הער קיינעם ניט. איך שלעפ די פעקלעך און וויל זיך אריינכאַפן אין אַ וואַגאָן. מ'האָט מיר אָנגעוויזן אַ פראַכט־וואַגאָן, וווּ כערד זיינען געשטאַנען. מיר האָבן זיך געפילט גליקלעך, דאָס מיר האָבן ווו אַוועקצולייגן די פעקלעך און מיר וועלן זיך ניט דאַרפן וואַלגערן אויפן פּעלד.

אויפן באַן איז געוואָרן אַ געדראַנג. מען שטופט זיך, יידן, קריסטן, אַלץ היימלאָזע. מען שלעפט פּעק אין די פראַכט־וואַגאָנעס. יעדערער וויל פאַרכאַפן אַן אָרט. מיר האָבן געבראַכט

"קיפיאַטאָק"*), געטרונקען טיי און צוגעביסן. אונז איז געווען אַ ביסל גרינגער אויפן האַרצן. מיר האָבן זיך געפילט יחסנדיק בייַ זיך זעענדיק, ווי הונדערטער מענטשן האָט מען ניט געגעבן קיין בילעטן און מיר האָבן זיך פּאָרט אַריינגעכאַפט אין וואַגאָן.

אויף דער פלאַטפאָרם איז געווען אָנגעלייגט פּראָוויאַנט פאַר דער אַרמיי: מעל, ברויט, האָבער. סאָלדאַטן האָבן דאָס געפּאַקט אויף די אַבאָזן. טויזנטער פּעק זיינען געלעגן אויף דער פלאַטפאָרמע. סחורה, וואָס מ'האָט געבראַכט פון שטאָט אויף אַוועקצושיקן אין דווינסק. דער קופישקער רב פייוועלזאָן האָט געבראַכט א פור זאַכן און קאַסטנס מיט ספרים. ער איז אָבער געקומען צו שפּעט. מ'האָט דאָס ניט געקאָנט אַריינטראָגן אין די וואַגאָנעס. אַראָ, פלאַנען זיינען געפלויגן אַרום וואָקזאַל. מיר זיינען אַריין אין די וואַגאָנעס און געקוקט אויפן הימל, צי עס פאַלן ניט קיין באָמבעס פון אויבן.

אין גאַנצן זיינען געשטאַנען אויף דער אייזנבאַן-ליניע דריי צוגן. צוויי פאַר ציווילע מענטשן און איינער פאַרן רויטן קרייץ. אויפן וואָקזאַל און אַרום האָט מען אָנגעקלעפּט מעלדונגען אין נאָמען פון קאָמענדאַנט, אַז אינגאַנצן וועלן דעם טאָג אָפגיין צוויי צוגן. די, וואָס האָבן בילעטן, זאָלן זיך אַריינקלייבן אין די וואַגאָנעס, און די, וואָס האָבן ניט — מוזן גלייך פאַרלאָזן דעם וואָקזאַל, ס'איז געווארן אַ פּאַניק. מען לויפט אין די וואַגאָנעס. אַנדערע ווידער לויפן פון וואָקזאַל אין שטאָט. טויזנטער פּעק קאַסטנס זיינען געלעגן אַרום וואָקזאַל הפקר.

קיין ציווילן מענטשן אַרום וואָקזאַל האָט כּמעט שוין מער ניט געזען.

---

*) הייסע וואסער.

מ׳האָט געגומען טראָגן די פאַרוווונדעטע סאָלדאַטן אויפן צוג פון רויטן קרייץ, און דער צוג איז אָפגעגאַנגען פריער. אונזערער האָט געדאַרפט אָפגיין נאָך אים. אַ דריטער צוג איז געבליבן צום אַנטלויפן, ווען די דייטשן וועלן אָנקומען. יעדער מינוט האָבן מיר געווארט, אַז אונזער צוג זאָל זיך נעמען רירן. די נערוון זיינען געווען אָנגעשטריינגט. די רוסישע סאָלדאַטן טרעטן אָפ אַלץ ווייטער פון וואָקזאַל. מען ווארט יעדער מינוט די דייטשן זאָלן אַריינקומען.

מיר זיינען געזעסן אין די פראַכט־וואַגאָנעס צושראָקענע. דייטשישע אַראָפלאַנען פליען אַרום איבער דער וועג, וואָס גייט צו דווינסק. דאָרטן האָבן זיך געצויגן די רוסישע אַבאָזן. אַראָפלאַ־נען האָבן געצילט מיט באָמבעס אויף די אַבאָזן. פון דער ווייטן זעט זיך אַ גרויסער שטויב, וואָס גייט אין הימל אַריין. די שטימונג איז אַ געדריקטע, ווען עס פליט פאַרבײ אַן אַראָפלאַן, דוכט זיך אונז, אַז אָט פאַלט אַראָפ אַ באָמבע אויף אונזער צוג. מיין פרוי זאָגט צו מיר: „גאָט וויס, צי מיר וועלן אַוועקפאָרן פון קופישאָק לעבע־דיקע.“ אַנדערע ריידן צווישן זיך, אַז עס וואָלט געווען בעסער, ווען מיר וואָלטן ניט געווען אין צוג. דאָ איז די געפאַר גרעסער, ווי אין שטאָט, ווייל עס קאָן אַריינפליען אַ באָמבע ניט געבעטע־נערהייט...

איך בין געזעסן אין אַ ווינקל, זיך אָנגעשפאַרט אויף אַ פעקל, פאַרמאַטערט פון ניט שלאָפן און פון דעם טומל פון טאָג. מענטשן זיצן אין טויטשרעק. אַנדערע קריסטן שטייען אויף די קני, צלמען זיך און שרייען: „גאָט, קוק אָן אויף אונז.“ אַלע האָבן זיך צוזאַמענגעזעצט אייניער לעבן דעם אַנדערן. יעדער אויפרייס פון אַ באָמבע רופט אַרויס אַ געשריי און אַ געוויין אין וואַגאָן. יעדער מינוט דוכט זיך, אַז אָט באַלד פאַלט אַריין אַ באָמבע אין וואַגאָן.

נאָך פיל מאַטערניש און שרעק האָט אונזער צוג זיך געגנו־
מען רירן. אַלע האבן געדאַנקט גאָט, אַז מען איז זוכה געווען
אַוועקצופאָרן לעבעדיקערהייט. אָפּפארנדיק עטלעכע וויאָרסט פון
שטאָט, האָבן מיר דערהערט פון ווייטן אַזאַ קראַך, אַז די לופט
האָט אויפגעציטערט. מיר האָבן זיך נאָכדעם דערווּוסט, אַז דער
אויפרייס איז פאָרגעקומען אויפן קופישקער וואקזאַל. וועו די רוסן
האָבן דערזען, אַז די דייטשן קומען נעענטער צום שטאָט — האָבן
זיי אויפגעריסן דעם וואָקזאַל מיט דינאַמיט, כדי דער פראָוויאַנט,
וואָס איז געלעגן אויף דער פלאַטפאָרם, זאָל ניט אַרײַנפאַלן אין די
דייטשישע הענט. אַלץ, וואָס איז געווען אויפן וואָקזאַל, איז פאַר־
ברענט און פאַרניכט געוואָרן. פון די טויזנטער פעק און קאַסטנס,
וואָס די שטאָט האָט אָנגעפירט אַהין, כדי אַוועקצושיקן אין רוס,
לאַנד, זיינען געבליבן בערגלעך אַש. דעם רב פייוולזאָנס זאַכן און
ספרים זיינען אויך פאַרברענט געוואָרן, ער האָט זיך קוים מיטן
לעבן אַרויפגעכאַפט אויף דעם לעצטן צוג, וואָס איז אָפּגעגאַנגען
פון קופישאָק צו דווינסק.

* * *

פון ווייטן האָבן מיר געזען, ווי די רוסישע אַבאָזן ציען זיך
צו דווינסק. אַ רוסישער אַרטאָפלאַן איז געלעגן אַ צובראָכענער
אויפן פעלד. צובראָכענע אַבאָזן און געהרגעטע פערד האָבן זיך
געוואַלגערט. מענטשן ליגן צושפרייט, ווי קופעס מיסט אויף די
פעלדער. די ערד זעט אויס, ווי נאָך אַן ערדציטערניש.
רויך און זיילן שטויב הויבן זיך אין די וואָלקנס.

די דייטשן האָבן דורכגעבראָכן דעם פראָנט. זיי זיינען אַוועק הינטער קופישאָק אַרום צוואַנציק ווירָסט. אויף דער וועג, וואָס גייט צו דווינסק, האָבן זיי אָנגעמאַכט אַ חורבן. זיי האָבן פאַרנו־ מען הונדערטער אַבאָזן, ס׳איז פאָרגעקומען אַ גרויסע שיסעריי צווישן רוסן און דייטשן. פון ווייטן האָט זיך געזען, ווי דערפער ברענען. אַלץ איז פאַרניכטעט געוואָרן. קיינער וועט דיר ניט זאָגן, פאַרוואָס לעבסטו און פאַרוואָס וואַלגערן זיך געהרגעטע אויף די פעלדער.

קיינעם אינטערעסירט דאָס ניט, עס דאַרף אַזוי זיין. קאַנאָ־ נען שיסן, באָמבעס פאַלן, דערפער ברענען. מענטשן שניידט מען ווי שטרוי. מען מאַכט חרוב שטעט און שטעטלעך, מען פאַרניכטעט דערפער. אַלץ, אויף וואָס דער מענטש האָט געהאָרעוועט אַזוי פיל הונדערטער יאָרן, ווערט אָפגעווישט. ס׳איז ניטאָ קיין יושר, ניטאָ קיין רחמנות. אַלץ, אַלץ מוז פאַרניכטעט ווערן, און אויף אַלץ מוז קומען אַ סוף.

מיר פאָרן פאַרביי שלאַכט־פעלדער. מ׳האָט אַביסל גרינגער אָפגעאַטעמט. אין קאָפּ שווינדלט פון אונזער אַנטלויפן פון קופישאָק, פון די קרעכצן פון די פאַרוווונדעטע, פון דעם געשטאָרבענעם סאָלדאַט אויפן פורל מיט די צוגעבונדענע פיס, פון אויפרייס אויפן וואָקזאַל, בערגלעך אַש, גריבער פון דינאַמיט...

קיינעם פאַלט גאָר ניט איין, וואָס טוט זיך דאָ, וואָס איז גע־ וואָרן מיט דער מענטשהייט. טויט, וויפל דו קאָנסט! פאַרניכטעסט אַלץ, וואָס דו זעסט. פאַר דעם וועט מען דיר אָנהיינגען גאָלדערנע מעדאַלן, וואָס מערער מענטשן דו וועסט צושיסן, אַלץ שענער וועסטו זיין, וואָס מער שטעט און שטעטלעך דו וועסט פאַרניכטן, אַלץ געהויבענער וועסטו זיין. וועט אַמאָל זיין טייער דעם מענטשנס קאָפּ? וועט אַמאָל זיין רחמנות אויף דעם מענטשנס הא־ רעוואַניע? ניין, קיין מאָל ניט! די מענטשן, וואָס האָבן פאַרגאָסן

אַזוי פיל בלוט, די מענטשן, וואָס האָבן חרוב געמאַכט שטעט און שטעטלעך, אָפגעווישט דערפער, איבערגעלאָזן טויזנטער קברים, אָט די מענטשן וועט מען אָפגעבן אַ גאָלדענעם בלאַט אין דער גע־ שיכטע. גרויסע פאָטן וועלן באַזינגען די גרויסע, שיינע, נאָבעלע פאָלקס־העלדן.

מיט קליינע קינדער וועט מען לערנען וועגן דער גרויס־ קייט פון די, וואָס האָבן חרוב געמאַכט די וועלט. זיי וועלן בלייבן פאַרהיליקט אין דער געשיכטע. זיי זיינען העלדן!

נעענטער צו דווינסק האָבן מיר געזען צוגן מיט סאָלדאַטן, וועלכע זיינען געפאָרן צוריק צו קופישאָק. רוסישע אַראפלאַנען האָט מען געפירט אין פראַכט־וואַגאָנעס נעענטער צו די שלאַכט־ פעלדער. אַבאָזן זיינען געלאָפן צו דווינסק.

אויף דער סטאַנציע קאַלקון האָט מען צוגעגרייט טויזנטער סאָלדאַטן צו די קומענדיקע שלאַכטן. זיי זיינען געזעסן אין די פראַכט־וואַגאָנעס, געזונגען און געטאַנצט. זיי זיינען געווען ריין אָנגעטאָן, ווייל מ׳האָט זיי פריער געפירט אין באָד. אינגיכן איז אָנגעקומען אַ צוג מיט פאַרוווּנדעטע. אַ צווייטער צוג איז אָנגע־ קומען מיט צעבראָכענע אַבאָזן, צושמעטערטע אַראפלאַנען, אויפ־ געריסענע קאַנאָנען, ביקסן און פולעמיאָטן.*) קיין איין גאַנצע זאַך האט מען ניט געזען.

היימלאָזע זיצן אין באַראַקעס. אַ סך פראַכט־וואַגאָנעס זיינען אָנגעשטאָפט מיט היימלאָזע. מיר זיצן אויך אין די פראַכט־וואַ־ גאָנעס. די אומאָרדענונג איז אין לשער. ס׳איז ניטאָ וועמען צו

*) קיילנווארפערס.

בעטן מ׳זאָל אונז פירן ווייטער צו דווינסק. אַ גאַנצן טאָג זיינען מיר געשטאַנען צווישן די פאַרוווּנדעטע סאָלדאַטן און צווישן די סאָלדאַטן, וואָס מען האָט געגרייט אויפן פראָנט. איך בין אַרומגעגאַנגען צווישן די פראַכט־וואַגאָנעס. איינמאָל גיי איך זען, ווי די סאָלדאַטן זינגען און טאַנצן — אַן אַנדערש מאָל פאר־ווּעלט זיך מיר צוגיין צו דעם צוג, ווו די פאַרווּנדעטע ליגן. דאָ האָבן זיך געהערט נאָר קרעכצן און געשרייען פון ווייטאָק.

אַ יידישער סאָלדאַט מיט אַ פאַרבאַנדאַזשירטער קאָפּ איז אַרויסגעגאַנגען פון ווּאַגאָן. ער רעדט מיט מיר יידיש. ״די סאָל־דאַטן זיינען פריילעך: יונגע קינדער, זיי האָבן נאָך קיין זאַך ניט געזען. זיי האָבן נאָך ניט געקראָגן קיין בולקעלע... אַז זיי ווּעלן קומען אויפן פראָנט, ווּעלן זיי מער ניט זינגען.״

איך פרעג אים, ווו ער איז פאַרווּנדעט געוואָרן.

״אַרום קופישאָק״, ענטפערט ער מיר. ״די דייטשן האָבן גע־נומען אַ סך רוסישע אַבאָזן און געפאַנגענע. מיר זיינען אָפּגעטראָטן איבער דער גאַנצער ליניע פון יענעם געגנט. אויב זיי ווּעלן מאַכן אַזוינע אָנגריפן, ווּעלן זיי אינגיכן זיין אין דווינסק. פון וואַנענט קומט איר?״

״פון שאַוולער אויעזד (קרייז)״, ענטפער איך אים. ״מיר זיינען פון די אַרויסגעטריבענע יידן. מיר שלעפּן זיך פון שטעטל.״

״ס׳איז בעסער, וואָס מ׳האָט אייך אַרויסגעטריבן״, זאָגט ער צו מיר. ״איר וואָלט אַלץ איינס אַנטלאָפן פון אַייערע שטעטלעך. מער ווי קברים האָבן מיר ניט איבערגעלאָזן. ס׳איז אַ פלאָקן ניט געבליבן פון די שטעטלעך און דערפער.״ איך האָב זיך געוואָלט דורכריידן מיט אים, נאָר דער צוג מיט די פאַרווּנדעטע האָט זיך גענומען רירן און איז אוועק צו דווינסק.

17.

פֿיר וואָכן אין פּראַכט־וואַגאָנעס.

מיט גרויס מאַטערניש האָט מען אונז צוגעפֿירט ביז דווינסקער וואָקזאַל. אַ סך מענטשן זיינען צוגעגאַנגען פּרעגן פון וועלכן אָרט מיר קומען. דערהויפּט האָבן זיך נאָכגעפֿרעגט אָפּיצירן און סאָלדאַטן וועגן דעם. וואָס עס הערט זיך אויף די שלאַכט־פֿעלדער און ווי ווייט די דייטשן זיינען שוין אַריינגעדרונגען. ווען איך האָב זיי דערציילט, אַז די דייטשן זיינען שוין אין קופישאָק, האָבן זיי געפֿרעגט צווישן זיך, אַז די דייטשן וועלן אין גיכן קומען אין דווינסק.

די שטימונג איז אַ געדריקטע. דווינסק האָט זיך געגרייט. מ׳האָט נאָר געזען סאָלדאַטן. טויזנטער מענטשן האָבן געאַרבעט אַרום דער פּעסטונג. מ׳האָט זיך געריכט אויף „געסט״.

נאָך אַ צווייטאָגיקן וואַלגערן זיך אין דווינסק אין די פּראַכט־וואַגאָנעס, האָט מען צוניפֿגענומען 65 פּראַכט־וואַגאָנעס מיט

היימלאָזע, אין יעדער וואַגאָן זיינען געווען 25 מענטשן. קיין באַ־
שטימטער אָרט, וווּ מ׳זאָל שיקן די היימלאָזע, איז ניט געווען אָנ־
געמערקט. מ׳האָט נאָר געוואָלט עס זאָל זיין אַ פרייער אָרט פאַר
אַנדערע צוגן. צענדליקער צוגן מיט הונדערטער וואַגאָנעס היימלאָזע
זיינען געשטאַנען אויף דער אייזנבאַן־ליניע נוצלאָז. אַזוי איז געווען
אויף אַלע גרויסע סטאַנציעס. די רוסן האָבן שפעטער אַליין איינ־
געזען דעם גרויסן טעות, וועלכן זיי זיינען באַגאַנגען אַרויסטרייבנ־
דיק די יידן פון די מלחמה־געגנדן. אויף יעדן טריט האָבן זיך
אַרומגעדרייט היימלאָזע. יעדער אָרט אויף די וואָקזאַלן איז געווען
פאַרנומען פון זיי. די היימלאָזע האָבן אַלעמען דערעסן, אַפילו זיך
אַליין אויך.

דער צוג האָט זיך געמומען רירן. מיר האָבן געהערט, אַז
מיר פאָרן אין פסקאָווי. פסקאָוו איז ניט וויים פון פעטראָגראַד. מיר
האָבן זיך געפילט אַביסל פריילעכער. וועו מיר וועלן קומען אין
פסקאָווי, וועלן מיר זיין גליקלעך. ס׳איז אַ רוסישע שטאָט, קיין
צופיל יידן איז דאָרטן ניטאָ. מ׳קאָן נאָך אַמאָל דאָרטן מאַכן אַ
לעבן.

וועו מיר זיינען צוגעפאָרן צו אַ סטאַנציע, האָט מען דעם
לאָקאָמאָטיוו אָפגעטשעפעט און אונז געלאָזן שטיין. מיר זיינען
אָפגעשטאַנען צוויי טעג הונגעריקע, צעבראָכענע. עס האָט ניט
געהאָלפן דער בעטן ביי דעם נאַטשאַלניק פון סטאַנציע ער זאָל אונז
פירן אין פסקאָווי. ״איך האָב וויכטיקערע זאַכן צו טאָן, ווי קלערן
וועגן אייך״, האָט ער אונז געענטפערט. מ׳האָט ווייטער צוגעטשע־
פעט אַ לאָקאָמאָטיוו, אונז אָפגעפירט אייניגע סטאַנציעס, אָפגע־
טשעפעט דעם לאָקאָמאָטיוו, און מיר שטייען ווייטער. ס׳איז ניט
געווען צו וועמען צו רעדן, שרייען. די היימלאָזע זיינען געווען די
לעצטע. מען פלעגט פאַרגעסן וועגן די היימלאָזע. מיר זיינען
ווייטער געלאָפן צום נאַטשאַלניק פון סטאַנציע, געשריען,

געווינט, אַז מיר זיינען מיט קליינע קינדער, אַז מיר האָבן שוין קיין כוח ניט זיך אַרומצושלעפּן. מיר פלעגן אַזוי "אויסווינען" אַ סטאַנציע און דערנאָך ווידער בלייבן שטיין.

אויף די גרעסערע סטאַנציעס, וווּ מיר פלעגן זיך אָפּשטעלן, פלעגן קומען יידן און מיטבריינגען ברויט, מילך און פוטער. ס'איז זיי קיין זאַך ניט שווער געווען פאַר די היימלאָזע. דאָס א־ז געווען זייער חוב, וואָס זיי דאַרפן טאָן פאַר אייגענע ברידער, ווען מיר פלעגן זיי דערציילן, וואָס מיר שטייען דאָ אויס, ווען די צרות, וואָס מיר האָבן אויפן באַן, פלעגן זיי שטיין און ווינען.

פרויען פלעגן אַריינגיין אין די וואַגאָנעס, זיך צוקוקן צו די קליינע קינדער און בריינגען פאַר זיי דאָס, וואָס זיי פעלט. ווען אונזער צוג פלעגט דאַרפן אָפּגיין, פלעגן זיי מיט טרערן אין די אויגן זאָגן צו אונז: "אונזערע אומגליקלעכע ברידער! גאָט זאָל אויף אייך רחמנות האָבן און בריינגען אייך צוריק אין אייערע היימען."

די מסירת נפש, וואָס די יידן האָבן פאַר אונז היימלאָזע אַרויסגעוויזן, האָט קיין גרענעץ ניט געהאַט. ווען היימלאָזע זיינען דורכגעפאָרן, האָבן שוין יידן געוואַרט אויף דער סטאַנציע ניט מיט ליידיקע הענט. עס פלעגט סרעפן גאַנץ אָפט, אַז, ווען אונזער צוג איז דורכגעפאָרן אין מיטן דערנאַכט, פלעגן זיי אויפעפענען די וואַגאָנעס, אַריינטראָגן עסן און שטילערהייט אַוועקגיין, כדי אונז ניט אויפוועקן פון שלאָף.

מיר פלעגן צווישן זיך ריידן, וואָס פאַר אַ פאָלק יידן זיינען, פון אונזערע צרות האָבן געווייטאָקט אַלע יידן. די שאַנדע פון אַרויסטרייבן האָבן זיי געפילט גלייך מיט אונז, און אַפילו מער פאַר אונז, ביי אונז איז שוין געווען פאַרטעמפט דער געפיל.

אין יענער צייט האָט דער מינסקער ענערגאַל־גובערנאַטאָר

אַרויסגעגעבן אַן אויפרוף צו דער קריסטלעכער באַפעלקערונג זי זאָל זאָרגן פאַר קריסטלעכע היימלאָזע, אַזוי ווי יידן זאָרגן פאַר זייערע ברידער. דער גובערנאַטאָר האָט די יידן צופיל ניט געליבט אוּן דאָך האָט ער געשריבן אין אויפרוף, אַז דאָס אויסדערווויילטע פאָלק איז נאָר ישראל. דאָס, וואָס יידן טוען פאַר זייערע ברידער, וועט זיין אַ גאָלדערנער בלאַט אין דער וועלט-געשיכטע. קיין פאָלק אין דער וועלט קען זיך ניט גלייכן צו דעם פאָלק לויט זיין מסירת נפש. פון דער אָרדענונג אוּן פינקטלעכקייט, מיט וועלכע זיי אַרבעטן פאַר זייערע היימלאָזע ברידער, דאַרף יעדערער נעמען אַ מוסטער.

פיל קריסטן האָבן זיך ניט געקאָנט אָפּוווּנדערן פון דעם, וואָס יידן האָבן אַרויסגעוויזן אַזוי פיל מסירת נפש פאַר די היימלאָזע. אַ סך יידן האָבן פאַרנאַכלעסיקט זייערע געשעפטן אוּן זיך אַריינגעטאָן בלב ונפש אין דער אַרבעט פאַר די היימלאָזע.

* * *

מיר האָבן זיך דערשלעפט ביז פסקאָוו. יעדערער האָט צוגעגעבונדן די פעקלעך, רעכענענדיק, אַז אָט באַלד וועט מען אַראָפּשטייגן אין פסקאָוו, וווּ מען וועט אונז אויפנעמען ווי גוטע געסט. איינער פון די היימלאָזע יידן זאָגט: "עס זעט אויס צו זיין אַ גאַנץ פיינע שטאָט. ווי איך קום נאָר אַהער אַריין, עפּן איך גלייך אַ קראָם."

אַ צווייטער: "אין די רוסישע שטעט קאָן מען בעסער מאַכן אַ לעבן, ווי אין די ליטווישע שטעטלעך." מיר האָבן געמיינט, אַז

אָט באַלד קומט פאַר אונז די ישועה.

אונזער צוג האָט זיך אָפגעשטעלט אויפן וואָקזאַל. פון דער ווייטן זעען מיר, ווי פּאָליציי מיט אַ פּריסטאַוו קומען צו אונזער צוג. מיר האָבן גאָר געווארט אויף פורן, מ'זאָל אַראָפנעמען אונזע, רע פעק מיט די זאַכן, און דאָ קומט גאָר אַ פּריסטאַוו מיט פּאָליציי. ווען דער פּריסטאַוו איז צוגעגאַנגען צו אונזערע וואַגאָנעס, האָט ער אַרויסגענומען אַ פּאַראָדענונג פון פּסקאָווער גובערנאַטאָר, אַז קיין היימלאָזער טאָר ניט אַראָפּשטייגן כּון די וואַגאָנעס. ער האָט גלייך ארומגעשטעלט אונזער צוג מיט פּאָליציי און איז אוועק.

אין פּסקאָוו האָט מען אונז לאַנג ניט געהאַלטן. מיר האָבן זיך געפילט נידערשלאָגן. מיר שלעפן זיך אַרום, און קיין האָפענונג איז ניסאָ אויף צו געפינען אַ היים. עטלעכע יידן פון דער שוחט פון פסקאָוו זיינען געקומען צו אונז, מיר האָבן זיך דורכגערעט. זיי האָבן אָפּגעזיפצט, אונז געטרייסט, געוווּנטשן מיר זאָלן זוכה זיין צו קומען צוריק אין אונזערע היימען און זיינען אַוועקגע, גאַנגען.

אָבער ווו וועלן מיר איצטער פאָרן? ס'איז שוין מער ווי אַ וואָך ווי מיר וואַלגערן זיך אין די סראַכט-וואַגאָנעס, פינף און צוואַנ, ציק מענטשן אין אַ וואַגאָן, אָנגעפאַקט ווי הערינג. די קינדער זיי, נען שוואַך, עלטערע מענטשן ליגן אויף די האַרטע בייַנק און קרעכצען, די לייז עסן אונז אויף. אפילו אויף ברויט קריכן אויך אַרום לייז. אין קופישאָק האָבן מיר געהאַט אַ באָד צו "פרוערענען" די זאַכן, איצט זיינען מיר פאַרשפאַרט ערגער ווי בהמות.

אין אונזער וואַגאַן איז געווען אַן עלטערע פּאָר־פּאָלק: דער מאַן מיטן נאָמען חיים־יאָסע איז געווען אַ בלעכער פון אַ קליין שטעטל אין ליטע. זיין וויב האָט מען געפון חנה־לאה. חיים־יאָסע איז געווען אַ ייד אין די זעכציקער יאָרן, אַ קורצזיכטיקער, מיט לאַנגע ברעמען און אַ געדיכטער וווייסער באָרד. זיין ברוסט איז געווען באַוואַקסן מיט האָר, ער איז שטענדיק געווען בייז אויף אַלעמען, דערהויפּט אויפן פּריסטאָוו פון זיין שטעטל, וואָס האָט אים אַרויסגעטריבן.

וועג חיים־יאָסע איז אַרויסגעפאָרן פון שטעטל, האָט ער זיין הייזל פאַרקלאַפּט מיט ברעטער. זיינע געצייג האָט ער אַרייngעלייגט אין אַ קאַסטן, האָפּנדיק, אַז וועט ער וועט זיך צוריקקערן אַהיים, וועט ער זיין וויבער אַ בעל הבית מיט אַלעמען גלייך. וואָס האָט ער געזאָלט טאָן? מען טרייבט, מוז מען גיין. נאָר איין זאַך האָט חיים־יאָסען פאַרדראָסן און נעמלעך, אַז ער האָט געפאָלגט זיין וויב און איבערגעלאָזן זיין ציג ביי זיין שכן קאָזלאָווסקין. חיים יאָסע האָט אים ניט פאַרגונען אַזאַ טייערע ציג. קאָזלאָווסקי פלעגט שטענדיק אַריינקריכן אין זיין גאָרטן און גנבענען, וואָס ער האָט דאָרטן געפונען. דערהויפּט די אוגערקעס נאָך איידער חיים יאָסע פלעגט מאַכן שהחיינו. אויפן הויף האָט מען קיין זאַך ניט געקאָנט אַוועקשטעלן: עס פלעגט פאַרפאַלן ווערן אונטער די הענט.

און ווער ווייס, צו קאָזלאָווסקי דער גנב, וועט ניט אַריין־קריכן אין הויז און אַלץ אַרויסשלעפן? חיים־יאָסע האָט געהאַט טענות צו זיין וויב, פאַרוואָס זי האָט צוגעראַדט איבערצולאָזן די ציג ביי קאָזלאָווסקין.

אין פראַכט־וואַגאָן איז געווען געגוג צייט. זאָגן תהילים איז ביי חיים־יאָסען געווען דער גאַנצער פאַרגעניגן, אין תהילים פלעגט ער געפינען אַ שטיקל נחמה פון זיינע צרות. "ס'איז פּאָרט גרינ־גער" — פלעגט ער זאָגן — "וועג איך זאָג אָפּ עטלעכע קאַ־

פּיטלעך תהלים.״ אָבער וועָן ער פּלעגט זיך נעמען אַרומקריגן מיט זיין ווייב, איז עס שוין ניט געווען דער זעלביקער חיים יאָסע דער תהלים־זאָגער.

״חנה לאה! חנה לאה!״ פּלעגט ער נעמען שרייען. ״איך האָב דיר פּריער געזאָגט, אַז די ציג האָט מען געדאַרפט פּאַרקויפן. ניט איבערלאָזן קאָזלאָווסקין! מיר וואָלטן בעסער געהאַט די געלט אויפן וועג.״

״וער האָט עס געקאָנט וויסן, אַז מ׳וועט אונז אַרויסטרייבן אויף אַזאַ לאַנגע צייט״, האָט זי אים געענטפערט. ״איך האָב געזאָגט לעוועט די ציג. איך האָב איר אַליין אויסגעהאָדעוועט. אירע מילך איז דאָך היילע שמאַנט, ווי פּאַרקויפט מען דאָס אַזאַ ציג?״

״נו, פּאָפּקע״, זאָגט ער צו איר, ״דו וועסט קריגן צוריק פון קאָזלאָווסקי די ציג? אַזוי לעבן זאָלט איר: דו, קאָזלאָווסקי, ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש און דער פּריסטאָו, ווי קאָזלאָווסקי, דער גנב, וועט אָפּגעבן צוריק די ציג!״

״נאָר דו איינער״, ענטפערט זי. ״משוגענער, וואָס האָסטו זיך אַזוי צושריין? שעמסט זיך גאָר ניט פּאַר מענטשן. דאָ איז דאָך ניט אין דער היים!״

״זי רופט מיר משוגענער, איך שריי!״, רופט ער זיך אָפּ. ״מיין האַרץ טוט מיר ווייַ. איך האָב אָפּגעלעבט אַזוי פיל יאָרן אין מיין אייגענעם הייזל. געאַנגען דריי מאָל אַ טאָג אין בית המדרש דאַוונען. פּרייטאָג נאָך האַלבן טאָג פלעג איך אַוועקגיין אין באָד מיטן בעזים אין האַנט. איי וואָס פּאַר אַ פערגעניגן איך האָב געהאַט! שבת פּאַר נאַכט פלעגט מען מיר בעטן זאָגן תהלים: ״גייט, ר׳ חיים יאָסע, אויפן בימה זאָגן אַ שטיקעלע תהלים. וואָס פּאַר אַ נחת איך האָב געהאַט! ווי גוט מיר איז דאָן געווען. ווער איז געווען גלייך צו מיר! אָבער וואָס איז איצט געוואָרן פון מיר? איך

בין פאַרלייזיקט. די ווערים עסן מיר אויף. ווי לאַנג וועל איך זיך אַזוי מאַטערן. איך האָב שוין קיין כּוח ניט אַריבערצוטראָגן די צרות."

"חיים יאָסע, וואָס ווילט איר האָבן פון אייער ווייב", זאָג איך צו אים. "זי איז ניט שולדיק, אַז מ'האָט אייך אַרויסגעטריבן. מיר זיינען אַלע אומגליקלעך, מיר קאָנען זיך ניט העלפן."

"אין אַרויסטרייבן זאָג איך ניט, אַז זי איז שולדיק", ענטפערט ער. מיר, "אָבער אַ בהמה, אַ יידענע האָט קיין שכל ניט געהאַט. נעמט און לאָזט איבער אַזאַ ציג בייַ אַ גוי, אַ גנב!"

חיים־יאָסע האָט זיך געפילט אומגליקלעך. ער האָט זיך געקראַצט מער פאַר אַלעמען. וועמען מיר פלענען זיצן און עסן, פלעגט חיים־יאָסע אָפשפילענען די העמד און זיך לויזן.

"חיים יאָסע, חיים יאָסע", פלעגט שרייען חנה לאה, "הער זיך אויף צו לויזן, מענטשן עסן דאָך."

"שווייג דו...!", ענטפערט ער. "זי גייט מיר זאָגן דעות. אַז דיר וואָלטן אַזוי עסן די ווערים, ווי מיר, וואָלסטו שווייגן."

"ווער איז דען שולדיק", ענטפערט זי. "אָט פאָרן נאָך מענטשן מיט קליינע קינדער און זיי זיינען ניט אַזוי משוגע ווי דו."

לייז זיינען אַרומגעקראָכן אין אַלעווינקעלאַך. אַ שטיקל ברויט האָט מען ניט געקאָנט אַוועקלייגן. עס פלעגן אַרומקריכן לייז אויף אַלע זאַכן. אפילו דאָס אָפּבריען מיט זודיקע וואַסער האָט אויך ניט געהאָלפן. חיים יאָסע איז גאָר ניט געווען אַזוי שלעכט, זיין האַרץ איז געווען פאַרביטערט, ער האָט ניט געקאָנט אַריבערטראָגן די צרות. וועמען זיין קערפער איז געוואָרן צובראָכן, איז זיין נשמה אויך צובראָכן געוואָרן. ער האט ניט געהאַט קיין בייטערן קוק, ער האָט געלעבט מיטן טאָג: דאַוונען, אַרבעטן, גיין אין באָד און שבת פאַרנאַכט זאגן תהלים אין שול. וועמען ער האָט דאָס ניט גע־

האַט, האָט אים געפעלט זיין לעבן. ער פלעגט אויסלאָזן זיין ביטע, רע האַרץ צו זיין וויב חנה לאה.

אָבער ניט אַזוי איז געווען ר' משה פרידמאַן, אויך אַ שכן אין אונזער וואַגאָן. קיין וויב האָט ער ניט געהאַט. ער איז געווען אַן עלנטער. ר' משה האָט אויסגעזען שיין. זיין וויסע זילבערנע באָרד האָט אים צוגעגעבן אַ סך חן. ער איז געווען אין די זיבעציקער יאָרן, אַ געלאַסענער מענטש, אַ תלמיד חכם און אַן אויפגעקלערטער. אין זיינע פעקלעך זיינען געווען אַ סך ספרים, דערהויפט פלעגט ער אָפט אַרייננקוקן אין "מורה נבוכים". זיין זילבערנע באָרד פלעגט ער אַלץ גלעטן מיטן האַנט. ער פלעגט זיך פאַרטיפן אין אַ ספר שהנלאַנג. און ווען ער פלעגט געפינען עפעס אַ גוטע זאַך, פלעגן זיינע אויגן נעמען גלאַנצן פון שמחה. אַ שמייכל פון זיין טיפער נשמה פלעגט זיך באַווייזן אויף זיין פנים. אים האָט אויך געפיסן, אָבער זיין נשמה איז ניט צובראָכן געווארן. ער פלעגט זאָגן: "אונזערע נביאים איז דען בעסער געווען? ירמיהו הנביא איז געלעגן אין גרוב און זיינע גלידער זיינען געווען צו פוילט. וואָס קאָן מען טאָן, ס'איז דאָך אַ צרת רבים."

ער פלעגט זיך גאַנץ אָפט דורכריידן מיט חיים-יאָסעלן. "אויך וועמען בייזערט איר זיך, אויף אַייער וויב? וואָס איז זי נעבעך שולדיק, אַז מ'האָט אַייך אַרויסגעטריבן. וועלן איר ווילט זיך אויסשרייען, שרייט איר אויף אַייער וויב. ניין, ר' חיים-יאָסע, ס'איז ניט ריכטיק. איר זייט דאָך אַ פרומער ייד. איר גלויבט דאָך, אַז ס'איז אַזוי באַשערט, און אַז איר האָט איבערגעלאָזן אַייער ציג בייַ קאָזלאָווסקי, איז דאָס מיסתּ:א אויך באַשערט. איר וועט קומען צוריק אין אַייער שטעטל, וועט איר האָבן אַן אַנדער ציג."

"אָבער ר' משה", זאָגט צו אים חיים יאָסע געלאַסן, "איך וויס, אַז וואָס איר זאָגט איז ריכטיק, אָבער איך קאָן שוין מער ניט אַריבערטראָגן. איך האָב אָפגעלעבט אַזוי פיל יאָרן אין מיין שטעטל

אין אַן אייגענער הויז, געווען אַ בעל הבית מיט לייטן גלייך. געגעבן צדקה, פון קיין זאַך ניט אָפגעשטאַנען. וואָס איז איצט פון מיר געוואָרן? אַ בלינדער אָרעמאַן, וואָס גייט אַרום איבער די הייזער בעטן א שטיקל ברויט. איך בין פאַרנודזעט. גאָט ווייס, צו איך וועל צוריקקומען אַהיים." חיים יאָסע האָט זיך פונאַנדערגעווויינט אויפן קול.

18.

סטאַנציע דנאָ.

אַזוי איז געגאַנגען דאָס לעבן אין די וואַגאָנעס. יעדערער האָט זיך געקראַצט שטילערהייט אין זיין ווינקל. די האָפענונג צו געפינען פאַר אונז אַ היים איז געווען שוואַך, ניט נאָר אונזער צוג אַליין האָט זיך אַרומגעשלעפט פון איין אָרט אויף דעם צווייטן. צענדליקער צוגן פלעגן פאָרן פון איין סטאַנציע צו דער צווייטער מיט פאַרמאַטערטע און פאַרלייזיקטע הייזלאָזע.

אויף די גרעסערע סטאַנציעס זיינען געווען אויסגעשטעלט צוגן מיט הייזלאָזע. גאַנץ אָפט פלעגן מיר זיך מיט זיי דורכריידן, זיי האָבן אונז דערציילט וועגן די זעלבע צרות, וואָס זיי האָבן אי־ בערגעלעבט. מען שיקט זיי פון איין אָרט צום צווייטן און מ׳לאָזט זיי ניט אַראָפּ.

פון פסקאָוו זיינען מיר געקומען צו סטאנציע "דנאָ". מ׳האָט אונזער צוג אָפּגעפירט צווישן וויאָרסט פון דער סטאַנציע

אָפּגעטשעפּעט דעם לאָקאָמאָטיוו, און מיר זיינען געבליבן שטיין אויף דריי טעג. 65 פּראַכט־וואַגאָנעס מיט היימלאָזע יידן און קליינע קינדער זיינען געשטאַנען ווייט פון דער סטאַנציע. אַביסל הייסע וואַסער איז געווען שווער צו קריגן. דער עלנט פון קליינע קינדער און קראַנקע איז געווען גרויס. מיר זיינען געווען פאַרשמאַכט, פאַרפינסטערט. הונגעריקע האָבן מיר זיך אַרומגעדרייט אין די פעלדער, ווו דער צוג איז געשטאַנען. מיר האָבן דאָרטן פאַרבראַכט שבת מיט די זעלבע צובראָכענע הערצער, ווי אין די וואָכעדיקע טעג.

מיר זיינען לאַנגזאַם אונטערגעגאַנגען. מיר האָבן זיך אַרום־געשלעפּט ווי שאָטנס, ווי אויסגעטריקנטע ביינער. מען פירט אַרום שאָטנס אין פראַכט־וואַגאָנעס. מיר זיינען איבעריקע אויף דער וועלט, ווער נויטיקט זיך אין אונז? אַפילו מיר אַליין אויך ניט... צו וואָס דאַרף מען אונז, די שלימזלדיקע אויף דער וועלט?

שבת אין דערפרי האָבן מיר זיך צונויפגעקליבן און געמאַכט אַ מנין אין אַן אויסגעלייקטן וואַגאָן פון קאַלך. צופיל מענטשן האָבן דאָרטן ניט געקאָנט אַריינקריכן. אַ סך זיינען געשטאַנען אַרום וואַגאָן. נאָר דער חזן מיטן גבאי זיינען געווען אין וואַגאָן... דער גבאי פון דער נייער שול איז געווען ר' משה פרידמאַן. ער האָט געהאַט די דעה, וועמען מכבד צו זיין מיטן דאַוונען.

"גייט, ר' חיים־יאָסע, דאַוונען", זאָגט צו אים ר' משה. "מיר וועלן הערן, וואָס איר קאָנט. איר זייט דאָך פון די אַלטע חזנים אין דער היים."

חיים־יאָסע האָט זיך לאַנג ניט געלאָזט בעטן. אויף זיין געזיכט האָט זיך באַוויזן אַ שמייכל. ער האָט זיך אויפגעהערט צו קראַצן. ער האָט געדאַוונט האַרציק. אַ סך האָבן אים מיטגעהאָלפן. חיים־יאָסע איז געווען אַ צופרידענער, ער האָט זיך אַ ביסל

אויסגעדאַוונט, איז אים לייכטער געוואָרן אויפן האַרצן.

שבת פאַרנאַכט האָבן מיר זיך געקליבן אין אונזער נייער שולכל דאַוונען מנחה. דער גבאַי האָט מכבד געווען איין יידן מיט דאוונען מנחה. פאָרט אַ געוועזענער גבאַי פון דערהיים, ער האָט איינגעטיילט יעדערן נאָך זיין כבוד, קיין פאַראיבל האָט קיינער ניט געהאַט.

"ר' חיים-יאָסע", זאָגט צו אים ר' משה, "איר ווייסט, וואָס מיר ווילן פון אייך? זאָגט פאַר אונז תהלים. ס'איז דאָך שבת פאַר-נאַכט, מיט וואָס זיינען מיר ערגער פון די בעלי-בתים פון אַייער שטעטל, דאָ זיינען בעלי-בתים פון אַ סך שטעטלאַך, אייערע חזנות האָבן מיר שוין געהערט. זייט אַזוי גוט און זאָגט פאַר אונז תהלים."

"ר' משה, אַז איר בעט", ענטפערט חיים-יאָסע, "מוז מען אַייך פאָלגן. איר זייט דאָך דער גבאַי פון אונזער נייער שול."

חיים-יאָסע האָט אָנגעפאַנגען זאָגן תהלים פון "אשרי תמימי דרך". זיין קול האָט זיך פאַרשפרייט איבערן פעלד, ער האָט געירט יעדערנס האַרץ. פון אַלע וואַגאָנעס איז מען געקומען הערן חיים-יאָסעס תהלים. טערען האָבן זיך געגאָסן ביי אַלעמען, דערהויפט ביי די עלטערע יידן און פרויען. ער האָט געמומען זאָגן "ראה עניינו וחלצנו" – זע מיין עלנטקייט. וויפל טערען דער אַלטער פאַרביטערטער היימלאָזער האָט פאַרגאָסן! אַפילו דער אויפגע-קלערטער ר' משה האָט אויך מיטגעווויינט מיט אים. וען ער האָט געזאָגט "אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי" – פון וואַנענט וועט קומען מיין הילף", איז דאָס שוין ניט געווען דער פריערדיקער חיים-יאָסע, וואָס האָט זיך אַרומגעקריגט מיט זיין ווייב. ווי אַ נביא איז ער געשטאַנען און באַקלאָגט די יידישע צרות. ס'איז פאַר אונז גע-

שטאַנען אַ ריינע נשמה, אַ שבת׳דיקע הייליקייט מיט וואָכעדיקע צרות און יסורים.

די תּהלים קלינגען מיר נאָך איצט אין די אויערן. עס האָט זיך געדוכט, אַז תּהלים און חיים־יאָסע זיינען נאָר באַשאַפן געוואָרן פאַר אונז, פאַרלייזיקטע, צובראָכענע היימלאָזע.

מיר האָבן פאַרבראַכט דעם שבת אין תּפילות. קיין ביסל הייסע וואַסער האָבן מיר אין מויל ניט געהאַט. דער שבת איז אַוועק, ס׳איז געוואָרן פינסטער. מיר האָבן זיך אומגעקערט צוריק צו דער וועלט.

* * *

נאָך דריי טעג וואַלגערן זיך לעבן דער סטאַנציע "דנא" האָט מען אונז געזאָגט, אַז אונזער צוג וועט גיין קיין ויטעבסק. ער האָט זיך טאַקע גערירט פון אָרט. מיר האָבן אָבער געהאַט די זעלבע צרות, ווי פריער. מיר קומען צו אַ סטאַנציע, טשעפעט מען אָפּ דעם לאָקאָמאָטיוו און מיר שטייען ווייטער. מיט גרויס מאַטערניש זיינען מיר אָנגעקומען צום ויטעבסקער וואָקזאַל. אונזערע אויגן האָבן געקוקט מיט שרעק. מסתמא וועט זיין אַזוי, ווי אין פּסקאָוו. און ס׳איז טאַקע אָנגעקומען אַ פאַראַדענונג, אַז אין ויטעבסק לאָזט מען אויך ניט אַראָפּ קיין היימלאָזע. מיר מוזן פאָרן ווייטער.

אויפן ויטעבסקער וואָקזאַל איז דער טומל געווען נאָך גרעסער, ווי אויף אַנדערע וואָקזאַלן. טויזנטער היימלאָזע זיינען געלעגן אין באַראַקעס, האָבן אויסגעפילט די פראַכט־וואַגאָנעס. צענדליקער פראַכט־צוגן מיט פּראָוויאַנט גרייט מען אָפּצושיקן אויף די שלאַכט־פעלדער. באַנען מיט סאָלדאַטן שטייען גרייט אַוועקצוגיין אויפן

פראָנט, מוזיק שפילט, סאָלדאַטן טאַנצן און זינגען, אויף דער פלאַטפאָרם קומען אָן באַנען מיט פאַרוווונדעטע. ציווילע מענטשן העלפן זיי אַרויסטראָגן פון די וואַגאָנעס. צווישן די פאַרבאַנדזשירטע איז דאָ אַ סך טויטע. פאַר זיי זיינן דאָ באַזונדערע פורן, וווּ מען לייגט זיי אַרויף און מען פירט זיי אַוועק. די לייכט פאַרווונדעטע העלפט מען אַרויסגיין פון די וואַגאָנעס.

סאָלדאַטן זינגען, מוזיק שפילט און פאַרווונדעטע קרעכצן. מען שיקט צוגן מיט סאָלדאַטן, געזונטע שיינע מענטשן, די בליאונג פון לאַנד, די צירונג פון פאָלק, און מען בריינגט צוריק—פאַרווונדעטע, טויטע און קאַליקעס, אָן הענט און פיס...

די, וועלכע מען שיקט צום פראָנט, טאַנצן, זינגען, זיי קלערן ניט וועגן דעם מאָרגנדיקן טאָג. איך האָב פאַרגעסן וועגן זיך, ווען איך האָב זיך צוגעקוקט צו אַזעלכע סצענעס. וועט דערצו נעמען ווען עס איז אַ סוף? מענטשן טאַנצן לעבן זייערע קברים, מוזיק שפילט איבער צובראָכענע הענט און פיס? וועט מען אַמאָל כאָטש פאַרשטיין וואָס די וועלט מלחמה האָט אָנגעמאַכט? ניין, דער מענטש בעת דער מלחמה איז ניט קיין מענטש, ער איז ערגער פון דער ווילדסטער חיה. איין זאַך איז קלאָר: זינג, טאַנץ, זיי פריילעך און ווער געהרגעט. דער חבר, וואָס גייט מיט דיר צוזאַמען, סרייסלט אויס דיינע קעשענעס, געפינט אַמאָל אַ רובל, אַ מעסערל, אַ טיכל, אָדער עטלעכע פאפיראָסן, לאָזט ער דיר ליגן מיט אויסגעלייגטע קעשענעס און גייט ווייטער.

עטלעכע טעג זיינען מיר געווען אויפן וויטעבסקער וואָקזאל. אין מיין זכרון איז אייגעקריצט געוואָרן דער געזאַנג, דאָס טאַנצן פון די סאָלדאַטן און די קרעכצן פון די פארוווונדעטע. מ'האָט אויס, געטראָגן פון אַ וואַגאָן אַ סאָלדאַט מיט אָפגעהאַקטע הענט. ער האָט געהערט דעם געזאַנג פון די סאָלדאַטן. "מיט זעקס וואָכן צוריק", זאָגט דער סאָלדאַט, "האָב איך אויך געטאַנצט אויף דעם וואָקזאל.

איך בין אויך געווען פריילעך. וואָס איז איצטער געוואָרן פון מיר? א קאַליקע, וואָס וועט זיך דאַרפן אָפמאַטערן דעם גאַנצן לעבן. ווען דער סנאַריאַד וואָלט מיר דערהרגעט, וואָלט געווען פאַר מיר אַ סך בעסער. טראָגט מיר אַוועק פון דאַנענט, איך קאָן ניט הערן זייערע נאַרישע געזאַנגען."

הערנדיק די רייד פון דעם פאַרוווּנדעטן און זעענדיק דעם קריפּל, האָבן אַ סך ציווילע מענטשן געווויינט. פיל האָבן זיך דערמאָנט אָן זייערע אייגענע קינדער, וואָס זיינען אויף די שלאַכט־פעלדער. צווויי צוגן שטייען ניט ווייט איינער פון צווייטן. מען זינגט און מען קרעכצעט.

די עלטערע מענטשן זיינען געלעגן אין אונזער צוג אויף האַרטע ביינק. מיר יינגערע זיינען אַרומגעגאַנגען אַרום די פאַרוווּנדעטע, געהאָלפן אַרויסטראָגן זיי פון די וואַגאָנעס, דערווייל נעזען און געהערט וואָס עס טוט זיך.

וויטעבסק איז דאָן געווען אַ גרויסער מיליטערישער צענטר: פון דעם וואָקזאַל פלעגט מען אַרויסשיקן סאָלדאַטן און פּראָוויאַנט אויף די שלאַכט־פעלדער, אַהין פלעגט מען בריינגען צוריק פון די מלחמה־פּלעצער פאַרוווּנדעטע. פון דאַנענט האָט מען זיי דערנאָך געשיקט טיפער אין רוסלאַנד.

* * *

מהאָט צוגעטשעפעט אַ לאָקאָמאָטיוו צו אונזערע וואַגאָנעס, און מיר פּאָרן ווייטער קיין אָרשע. מ'פירט אונז אָפּ ביז אַ סטאַנציע, און מיר בלייבן שטיין. יידן האָבן געבראַכט ברויט, מילך, זיי פלעגן

קוקן אויף אונז און ווייענען. מיר זיינען געווען פאַרשוואַרצט. הויט
און ביינער. מיר האָבן אַליין ניט פאַרשטאַנען, וואָס מיט אונ
טוט זיך.

אין די וואַגאָנעס האָט מען זיך אָנגעהויבן וואָס אַ טאָג אַל
מערער אויסלייגן אויף די האַרטע בענק. מענטשן זיינען געלעג
און געקרעכצעט. די ברויט איז געלעגן ניט געירט. מ׳האָט אויפ
געהערט צו עסן. חיים־יאָסע איז געלעגן אויפן האַרטן באַנק או
געקרעכצעט. ער האָט פאַרגעסן אָן זיין היים, אָן זיין ציג און אָ
קאָזלאָווסקין, אַפילו די תהלים האָט ער שוין מער ניט דערמאָנט
חנה־לאה זאָגט צו אים:

״חיים־יאָסע, וואָס איז מיט דיר געווארן? וואָס האָסטו זי
אַזוי אָפגעלאָזן? שטאַרק זיך, זיי אַ מענטש. אפשר וועט גא
אויף אונז רחמנות האָבן און מיר וועלן קאָנען פאָרן אין גיכ
אַהיים. אונזערע קינדער אין אַמעריקע וועלן אונז ניט פאַר
לאָזן.״

״אוי, ניין, חנה־לאה״, ענטפערט חיים־יאָסע. ״איך ווייס ניט
איך ווייס ניט, צי איך וועל זיך אומקערן צוריק אַהיים. מיין האַר
זאָגט מיר, אַז איך וועל אין גיכן שטאַרבן, און ניט אין אונזע
היים. איך פיל, אַז איך גיי אויס.״ זיין פנים איז געווען רויט, ע
האָט געהאַט פיבער. ער האָט נאָר געטרונקען וואַסער.

חנה־לאה שרייט, 'ווייזט אויפן קול: ״חיים־יאָסע, לאָ
זיך ניט אָפּ, איך בין אַזוי עלנט. וו וועל איך אַהינק
מען?״

אויפן אָרשער וואָקזאַל האָבן מיר געלאָזט וויסן, אַז א
אונזערע וואַגאָנעס געפינען זיך קראַנקע, מ׳זאָל אַרויסשיקן
דאָקטאָר. קודם כל האָט מען אונזער באַן אָפּגעפירט אָן אַ זיי
מורא האָבנדיק סאָמער האָט זיך צו אונז אַריינגעכאַפּט כאָלער

אָדער וועלכע עס איז אַנדערע קלעפיקע קראַנקייט. ס׳איז אָנגעקומען אַ דאָקטאָר. ער האָט באַקוקט די קראַנקע זייער פאָרזיכטיק. ער האָט געפרעגט, צי מיר ברעכן, אַ סימפטאָם פון כאָלערע. ער האָט אַ קוק געטאָן אויף די ברויט, איבער וועלכע ס׳זיינען אַרומגעקראָכן ליידז, און עס גלייך געהייסן אַרויסטראָגן און פאַרברענען. אָבער קראַנקע אויף כאָלערע האָט ער ניט געפונען. מיר האָבן געדאַנקט גאָט, אַז ס׳איז ניט די שרעקלעכע קראַנקהייט.

דער דאָקטאָר האָט געגעבן די קראַנקע מעדיצין. מ׳האָט געגאָסן אין אַלע וואַגאָנעס קאַרבאָל. דער דאָקטער האָט ערקלערט, אַז די קראַנקייט קומט צוליב דער אומריינקייט און פון צופיל מענטשן, וואָס זיינען אָנגעשטאָפט אין איין וואַגאָן. חיים־יאָסען האָט ער אָנערקענט פאַר אַ שווערן חולה.

מיר האָבן געהאָפט, אַז מען וועט אונז אַראָפלאָזן אין אָרשאַ. אָבער וועגן דעם איז קיין רייד ניט געווען. אַ צוג היימלאָזע, קראַנקע, פאַרלייזיקטע וועט מען ניט אַראָפלאָזן אין שטאָט. מיר קאָנען נאָך אָנטראָגן אַן עפידעמיע. פאָליציי האָט מען אַוועקגעשטעלט לעבן אונזער צוג, מיר זאָלן זיך ניט אַריינכאַפן אין שטאָט און זיך ניט אַרומדרייען צווישן די איינוואוינער.

מיר זיינען געזעסן אין די וואַגאָנעס. זודיקע וואַסער האָבן מיר געקראָגן אויפן וואָקזאַל. מיר האָבן געטרונקען טיי און גערויט די ליידז. מיר האָבן זיך שוין ניט געשעמט אייַנער פאַרן צווייטן. אַלט און יונג, אָרעם און רייך האָבן זיך געלויזט. דערהויפט ביינאַכט איז אונז געווען שלעכט. מיר פלעגן זיך צוקראַצן די לייבער ביז בלוט. נאָך אַ צווייַ טעג שטיין אין אָרשאַ, האָט דער דאָקטאָר געגעבן אַ דערלויבעניש צו פאָרן ווייטער.

מיר פאָרן צו מאָהילעוו. עס גיסט עמערוויז. די כוחות גייען אויס. קיין ביסל זופ האָבן מיר שוין וואָכן־לאַנג אין

די אויגן ניט געזען. מיר זיצן אין די פראַכט־וואַגאָנעס או
טראַכטן, וועט קומען דער סוף. וועלן מיר נאָך דערלעב
אַריינצוגיין אין אַ הויז, זיין, ווי אַלע מענטשן, אָדער אונזער גור
איז אַזאַ, אַז מיר וועלן דאַרפן אויסגיין מיט אוזערע קליינע קינד
אין די פאַרשטונקענע, פאַרלייזיקטע וואַגאָנעס?

מיר שלעפן זיך שוין באַלד פיר וואָכן, וווּ מיר קומען
לאָזט מען אונז ניט אַראָפּ: אונזער שולד איז דאָס, וואָ
מיר זיינען הייַמלאָזע, וואָס אַ טאָג ווייטער אַלץ מער קראַנק
זיינען אויסגעלייגט אויף די האַרטע ברעטער. מיר האָבן אויפגע
הערט צו עסן. די ברוים ווערט פאַרשימלט. אויף יעדער סטאַנצי
פלעגן קומען דאָקטוירים זען, וואָס די קראַנקע מאַכן. פון קאַרבאָ
און רפואות אין די וואַגאָנעס זיינען מיר אַרומגעגאַנגען ו
פאַרשפורטע. מיר האָבן ניט געוווסט, אויף וואָס פאַר אַ וועלט מ
זיינען.

איין מאָל, וועלן מיר זיינען געקומען צו אַ סטאַנציע, א
אַרויפגעקומען אַ דאָקטאָר זען, וואָס די קראַנקע מאַכן. זיין נאַמ
איז געווען איוואַנאָוו, אַ רוסישער מענטש, אַן אינטעלעגענטנ
מיט אַ ריינער האַרץ. ער איז דורכגעגאַנגען אַלע וואַגאָנעס, ס
האָט יעדערן אויסגעפרעגט פון וועלכער גובערניע ער קומ
איוואַנאָוו האָט אַ קוק געטאָן אויף אונז, ווי פאַרפינסטערט, פא
נודיעט מיר זיינען. ער האָט אונז געפרעגט, ווי לאַנג מ
פאָרן אַזוי. מיר האָבן אים דערציילט וועגן אונזער ביסער
לאַגע.

וועלן דער דאָקטאָר האָט דערהערט, אַז מיר זיינען שוין באַ
פיר וואָכן אין די וואַגאָנעס, האָט אים דאָס שטאַרק פאַראינטער
סירט. זיין האַרץ האָט אים ווייגעטאָן, קוקנדיק אויף אונז. א
זיינע אויגן האָבן זיך געשטעלט טרערן, זעענדיק, ווי אויף

ביינק זיצן שאָטנס און קראַנקע וואַלגערן זיך אויף האַרטע ברעטער.

„וואָס טוט זיך מיט אונז?" האָט ער אַ געשריי געטאָן. „מענטשן מאַטערן זיך אין אַזעלכע שמוציקע וואַגאָנעס און קיינעם אינטערעסירט דאָס ניט. וווּ זיינען אונזערע קעפּ? מיר קענען נאָר שיקן אונזערע קינדער אויף די שלאַכט־פעלדער און זיי דער־הרגענען אָדער מאַכן פאַר קאַליקעס, וועגן די עלנטע היימלאָזע טראַכט מען ניט." ער האָט גלייך אַוועקגעשיקט אַ טעלעגראַמע אין מאָהילעוו: „עס פאָרן אַרום היימלאָזע פיר וואָכן אין פראַכט־וואַגאָנעס. אַלטע און יונגע ליגן קראַנק אויף די האַרטע ברעטער. מען מוז די היימלאָזע לאָזן זיך אויסרוען. אויב מ'וועט זיי ניט אַראָפלאָזן, וועלן זיי אומקומען אין די וואַגאָנעס. ראַטעווט הונדערטער מענטשן, אַלטע און קראַנקע. אַלע וואַגאָנעס מוז מען דעזינפעצירן."

ס'איז אָנגעקומען אַן ענטפער, אַז די היימלאָזע וועט מען אַראָפלאָזן אין מאָהילעוו. ס'איז געווארן אַביסל היימלעכער. דאָס האָבן מיר געהאַט צו פאַרדאַנקען דעם רוסישן דאָקטאָר איוואַנאָוו. אין אים איז געווען אַ פונק מענטשלעכקייט.

* * *

19.

מאָהילעוו.

אין מאָהילעוו האָט שטאַרק געריגנט. מ׳האָט אונז ניט צוגעפירט צום וואָקזאַל נאָר אָן אַ זייט, וווּ ס׳זיינען געשטאַנען וואַגאָנעס מיט קאַלך און האָלץ. מיר האָבן געוואַרט ביז אַ קאָמיסיע דאָקטוירים וועט קומען. יעדערער איז געווען פאַרזאָרגט מיט דעם, וואָס די דאָקטוירים וועלן בײַ אונז אויסגעפינען? מיר האָבן זיך אַליין ניט געגלויבט, אַז מיר וועלן וועלן וועלן אַזוי אַראָפגעפאַלן.

אַביסל שפעטער זיינען אָנגעקומען דאָקטוירים מיטן פּאָליצמייסטער. מיר זיינען געזעסן אין שרעק, נידערשלאָגענע. מיר האָבן אויסגעזען גאַל, ווי אין קעלערס געלעגן. זייער פּאָרזיכטיק זיינען די דאָקטוירים דורכגעאַנגען די וואַגאָנעס, באַטראַכט די קראַנקע. זיי האָבן פעסטגעשטעלט, אַז קיין קלעפיקע קראַנקהייט האָבן די פּלטים ניט, נאָר זיי זיינען אויסגעמאַטערט און פאַרנודזעט פון וואַלגערן זיך אין די פּראַכט־וואַגאָנעס.

מ׳האָט אונז געגעבן אַ דערלויבעניש אַריינצוגיין אין שטאָט. די קראַנקע, צווישן זיי אויך חיים־יאָסעלן, האָט מען געהייסן אַוועקפירן אין שפּיטאָל. מיר האָבן זיך געפרייט, אַנדערע האָבן געווויינט פון שמחה, אז מען לאָזט אונז אַראָפּ אין שטאָט.

אונזער צוג האָט מען צוגעפירט צו אַ פּלאַטפאָרם, ווו עס האָבן געוואַרט אויף אונז מאָהילעווער יידן. מיר האָבן זיך גענומען רירן פון די פּראַכט־וואַגאָנעס. אונזערע קליידער האָבן געשטונקען מיט קאַרבאָל. מיר האָבן זיך אַרויסגעשלעפּט פון די וואַגאָנעס, ווי ליימענע מענטשן. מיר האָבן קיין כּוח נית געהאַט צו גיין. וועז די מאָהילעווער יידן האָבן אונז דערזען, האָבן זיי גערעדט צווישן זיך: „ווי אומגליקלעך מ׳האָט געמאַכט אונזערע יידן.״

קודם כּל האָבן זיי איינגעאָרדנט די קראַנקע אין שפּיטאָל. דער פּאָליציימייסטער האָט אַרויסגעגעבן אַ פּאַראָדענונג מ׳זאָל זיי אַהין אַריינענעמען. חיים־יאָסעי האָט מען אַרויסגעטראָגן פון וואַגאָן. ער איז געלעגן ווי אַ שטיין. חנה־לאה איז געשטאַנען, געבראָכן די הענט און געווויינט. „גאָט וויים, וואָס עס וועט זיין מיט אים. ווו וועל איך אַהינקומען?״

מאָהילעווער יידן האָבן געפּאַקט אין פורן אונזערע פּעקלעך. זיי האָבן אונז ניט געלאָזט צו קיין זאַך זיך צורירן. מיר האָבן אַליין ניט פּאַרשטאַנען אונזער לאַגע. זיי האָבן אונז געהייסן גיין מיט זיי. די קליינע קינדער האָבן זיי געטראָגן אויף די הענט. הונדערטער היימלאָזע זיינען געגאַנגען. די גאַס איז געווען פּאַר־נומען מיט שאָטנס. מיר האָבן אויסגעזען, ווי אַנטלאָפּענע פון אַ בית־עולם. דער רעגן האָט אונז באַגלייט, מיר זיינען אויסגעווייקט געוואָרן. ר׳ משה פּרידמאַן און חנה־לאה זיינען געגאַנגען מיט אונז צוזאַמען, פּאָרט אָפּגעווען אין איין דירה פיר וואָכן...

חנה־לאה איז געגאַנגען ווייַנענדיק. „וועי וויים, וואָס עס

וועט זיין מיט חיים־יאָסעלן? ער איז אַזוי קראַנק, מיין האַרץ איז מיר צובראָכן, איך קאָן ניט רוען, איך וואָלט בעסער מיטגעגאַנגען מיט אים אין שפיטאָל."

"זייט אַ מענטש", זאָג איך צו איר. "ניט אים אַליין האָט מען אַוועקגעפירט אין שפיטאָל, אַ סך מענטשן פון אונזערע וואַגאָנעס האָט מען געפירט צוזאַמען מיט חיים־יאָסעלן אַהין. וועלן ער וועט גענוג וועלן ער קומען צו אייך. מ'דאַרף זיך אַליין און אַנדערע לאָזן לעבן. מיר וועלן קומען ערגעץ אין אַ הויז, וועלן מיר באַקומען אַ ביסל זופּ אין מויל. מיר זיינען דאָך אויך קראַנק. הערט אויף צו קרעכצן, עס וועט זיין אַלץ גוט. מיר האָבן זיך גענוג אָנגעקרעכצעט אין די פראַכט־וואַגאָנעס."

מ'האָט אונז צוטיילט אין גרופעס און פונאַנדערגעפירט אין די בתי־מדרשים. מיר האָבן זיך געפילט אַ ביסל פרישער, דורכגייענדיק די גאַסן.

מ'האָט אונז אַריינגעפירט אין אַ שיינער שול. מיר האָבן גלייך אַראָפגעווארפן די נאַסע קליידער. אונז האָט זיך געדאַכט, אַז מיר זיינען אויף אַ נייער וועלט. מיר האָבן אָפגעאָטעמט פרייער. אַ סך מאָהילעווער יידן האָבן אויף אונז געוואַרט. עס זיינען אָנגעקומען יידישע דאָקטוירים און יעדערן אונטערזוכט. אַנדערע האָט מען געגעבן רפואות. פרויען האָבן געבראַכט העמדער, קליידער און געגעבן פאַר די, וואָס האָבן זיך גענויטיקט.

"וווּ קריגט מען אַ ביסל זופּ?" האָבן מיר געפרעגט. "מיר האָבן שוין קיין זופּ ניט פאַרזוכט פיר וואָכן." זיי האָבן אונז אָנגעוויזן די ביליקע קיך פאַר היימלאָזע. ווער עס האט געוואָלט האָט געצאָלט, און ווער ניט, האָט געקראָגן אומזיסט. מיין פרוי איז אַוועק אין דער ביליקער קיך און געקויפט אַ גרויסן טאָפּ גרויפן פאַר צען קאָפּיקעס. וועלן מיר האָבן דערזען די זופּ, האָבן אונזערע אויגן געגומען גלאַנצן פאַר פרייד. מיר האָבן געגעסן די זופּ

און האָבן געפילט אַלערליי טעמים. איך האָב נאָך עד היום דעם טעם ניט פאַרגעסן. ר' משה פרידמאַן און חנה־לאה האָבן אויך געגעסן מיט אונז. אין איין מינוט האָבן מיר אויסגעליידיקט דעם טאָפּ גרויפן. מיין פרוי האָט זיך געשעמט צו גיין אַ צווייטן מאָל אין דער ביליקער קיך. מיר האָבן עס פאָרגעלייגט חנה־לאהן זי האָט זיך לאַנג ניט געלאָזט בעטן, און אין אַ קורצער צייט אַרום האָבן מיר אויסגעליידיקט דעם צווייטן טאָפּ זופּ. ווי גליקלעך מיר זיינען געווען, די גליקלעכסטע מינוטן אין אונזער לעבן. וועלן אַ מענטש קריגט דאָס, וואָס אים פעלט, איז ער גליקלעך. אָבער וועלן אַ מענטש האָט אַלץ, האָט ער ניט קיין גליקלעכע מינוטן אין לעבן.

אונזערע נאַסע קליידער האָבן מיר אויפגעהאַנגען אויף די שיינע פאָלירטע טישן און ביינק. טראָפנס וואַסער האָבן אַראָפּ־גערונען אויפן דיל. דער ריח פון די קליידער, שוויים אויסגעמישט מיט קאַרבאָל, האָט זיך געהערט פון דערווייטן. דער בית־המדרש האָט אויסגעזען ווי אַ באַראַק און אַ שפיטאָל. מיר האָבן זיך אויס־געלייגט אויפן דיל, אָבער פאָרט בעסער, ווי אין די פאַרשטונקענע פראַכט־וואַגאָנעס.

* * *

אינדערפרי האָט מען געלאָזט וויסן, אַז די היימלאָזע, וואָס זיינען נעכטן אָנגעקומען, וועט מען פירן אין באָד. ווער קאָן זיך דאָס פאָרשטעלן די שמחה, וואָס ביי אונז איז געוואָרן. "אַ באָד! אַ באָד!" האָבן זיך געהערט קולות פון אַלע זייטן. מער ניט ווי חנח־לאה איז געווען אומעטיק. "אוי! וועלן חיים־יאָסע וואָלט איצט געווען", זאָגט זי, "ווי גליקלעך ער וואָלט זיך געפילט. צו די צרות איז ער געווען געזונט, און איצט, אַז עס קומט צום לעבן... ליגט ער גאָר אין שפיטאָל קראַנק."

„זאָרגט ניט חנה לאה, זאָגט צו איר מיין פרוי, לאָמיר גיין אין בּאָד, מיר וועלן זיך אויסוואַשן, צרות זיינען ניט אויף אייביק, וועלן אייער מאַן וועט געזונט ווערן, וועט ער ווייטער גיין אין בּאָד און וועט זיין צוריק מיט לייטן גלייך."

מיר זיינען אַוועק אין בּאָד, יונג און אַלט, מ'האָט אונז דער, לאַנגט בעזימער. „הין" האָט מען דערלאַנגט וויפל מיר האָבן געוואָלט, די זאַכן האָבן מיר אויפגעהאַנגען לעבן קראָסנע, ווער איז דאַן געווען אונזער גלייכן? מיר האָבן זיך געפילט ווי באַנייטע.

מיר האָבן אין מאָהילעוו געטראָפן אַ סך היימלאָזע פון אונזער געגנט. אייניקע זיינען געזעסן אין בתי־מדרשים, די רייכע, רע יידן האָבן געדונגען צימערן, פון די רבנים האָב איך געטראָפן הרב הגאון ר' בנציון פעלדמאַן ז"ל, אַלט זשאַגערער רב, ער איז געשטאָרבן אין אַ קליין שטעטל פון מאָהילעווער גובערניע אַ ביסל שפעטער, ווען מ'האָט אַרויסגעטריבן די היימלאָזע פון מאָהילעוו, אין אַ הויז האָב איך געטראָפן עסטרייכישע רבנים, מ'האָט זיי געפון די זאַלאָזשניקעס (ערובניקעס), דאָס זיינען געווען געפאַנ־ גענע רבנים פון גאַליציע, די, וואָס זיינען געבליבן לעבעדיקע פון די קאַזאַצקע הענט, האָט מען פאַרשיקט אין מאָהילעוו, מאָהילעווער יידן האָבן זיי געגעבן הייזער און זיי אויסגעהאַלטן מיטן גרעסטן כּבוד.

חנה־לאה חאָט מיר געבעטן, איך זאָל גיין מיט איר אין שפיטאָל זען, וואָס חיים־יאָסע מאַכט. קומענדיק אין שפיטאָל האָבן מיר זיך נאָכגעפרעגט אויף חיים־יאָסעס צושטאַנד אָבער דער ענטפער איז געווען „פלאָכאָ"*). חנה־לאה האָט זיך פונאַנדערגע־

*) שלעכט.

ווייטע. "וווּ וועל איך אַהינקומען? גאָט ווייס, צו איך וועל אים נאָך זען." חיים־יאָסע איז געלעגן קראַנק אויף טיפוס, מ'האָט קיינעם ניט צוגעלאָזן צו אים. מיר זיינען אַוועק פון שפּיטאָל נידער־שלאָגענע.

אין בית־המדרש איז אַריינגעקומען פּאָליציי און אונז אָנגעזאָגט, אַז די נייע היימלאָזע, וואָס זיינען אָנגעקומען, האָבן אין גאַנצן צו שטיין נאָך צוויי טעג. מ'וועט זיי שיקן ווייטער, מ'האָט זיי אַראָפּגעלאָזן נאָר אויף אויסצורוען זיך. ס'איז ביטער געווארן אויפן האַרצן: ווייטער שלעפּן זיך מיטן פּעקל.

איך האָב געגומען מאַכן פּלענער, ווי צו פאַרבלייבן אין מאָהילעוו. "ר' משה, זאָג איך, מיר דאַרפן זען פאַרבלייבן אין שטאָט. ווי לאַנג קענען מיר זיך אַרומשלעפּן? וואָס וועט פון אונז ווערן? ס'איז ניטאָ, וווּ צו זוכן יושר, מ'דאַרף זיך באַמיען העלפן זיך אַליין. איך האָב באַשלאָסן גיין דינגען אַ דירה און אַנטלויפן פון בית־המדרש. וועלן זיי אונז כאַפּן, נו, וואָס קאָן דאָ זיין. מען וועט אונז שיקן ווייטער, מיר זיינען דאָך שוין געווויינט צו אַזעלכע צרות."

"אָבער וואָס זאָל איך טאָן?" פרעגט מיר ר' משה.

"וואָס הייסט, זאָג איך צו אים, אייך איז נאָך גרינגער ווי מיר. לאָזט אייערע ספרים אין בית־המדרש, נעמט דעם פּעקל און גייט אַוועק." אים איז געפעלן געווארן דער פּלאַן צו פאַרבלייבן אין מאָהילעוו.

איך בין אַוועק אויף שקלאָווער גאַס און געדונגען אַ דירה פון צוויי צימערן, צוגעגרייט אַ פּור. יידן האָבן מיר געהאָלפן אַרויפלייגן די פּעקלעך אויפן פּור, און איך בין ניט געווארן.

אונזערע זאַכן האָבן זיך אויסגעטריקנט אין בית־המדרש. ס'איז פּאָרט בעסער, אַז מ'קומט אַריין אין אַ נייער דירה מיט טרוקענע

זאַכן· מיר האָבן זיך געפילט גליקלעך· אַז מיר זיינען פארבליבן אין מאָהילעוו· מיר האָבן געשלאָפן אויף דר׳ערד· ניט געהאַט קיין מעבל· אָבער פאָרט אַ דירה ציוישן מענטשן· מ׳וועט זיך ניט דאַרפן אַרומשלעפן פון איין אָרט אין דעם אַנדערן· מיר האָבן גע־ האָפט· אפשר וועט זיך מיט דער צייט פאַרבעסערן אונזער לאַגע· איך פלעג אַרויסקוקן דורכן פענסטער און פילן· אַז מיר זיינען גלייך ביים אַלעמען·

אין אונזער נייער דירה איז אַרומגעגאַנגען דעם בעל דבית׳ס טאָכטער מיט אַ געשוואָלענער באַק· ווייבער האָבן געזאָגט· אַז דאָס איז אַ רויז· נו· האָט מען געדאַרפט האָבן אַ גוטן יידן ער זאָל אָפ־ שפרעכן די רויז· דער בעל־הבית פון הויז האָט געוואָרפן אויף מיר אַן אויג· אַז איך בין דער פאַסיגער מענטש דערצו· איך האָב זיי גע־ זאָגט· אַז איך האָב דאָס קיין מאָל אין מיין לעבן ניט געטאָן· איך וויים ניט פון אַזעלכע זאַכן· איך קאָן איר ניט העלפן· נאָר אלע מיי־ נע רייד האָבן ניט געהאָלפן· ס׳האָט געהאַלטן ביי דעם איך זאָל זיך אַרויסטראָגן מיט מיינע פעקלעך פון דער דירה·

נו· וואָס האָב איך געזאָלט טאָן? איך האָב "געשפראָכן"· וואָס איך האָב געהאַט אויפן האַרצן· ס׳איז אַוועק אַ פאָר טעג· די געשווי־ לעכטס איז אַראָפ· האָט מען געזאָגט· אַז מיין האַנט איז "אַ גאָל־ דערנע"· זיי האָבן ניט געווסט· וואָס צו טאָן מיט מיר· איך האָב געטראַכט· אז דער כזל קערט זיך אום צו אונז· מיר האָבן זיך גע־ פילט די פאָר טעג פאר גליקלעכע מענטשן·

פאר דער צייט האָט מען צונויפגענומען די אויסגעוואָסע הייב־ לאָזע אין מ׳האָט זיי אוועקגעשיקט אויף פורן אין די קלענערע שטעטלעך ארום מאָהילעוו· מ׳האָט מיר געזוכט· נאר ניט גע־ פונען· בין איך פאַרבליבן· ר׳ משה האָט איבערגעטראָגן זיין פּעקל ספרים אין שול· ער האָט זיך באַזעצט אויף אַן אַנדער גאַס· חנה־

לאה'ן האָט מען געלאָזן פאַרבלייבן, ווייל חיים־יאָסע איז געלעגן אין שפּיטאָל. מיר זיינען געווען צופרידן.

ס'איז אַוועק עטלעכע טעג. איך בין אַוועק מיט מיין פּאַס זיך אַיינמעלדן ביים פּריסטאַוו אויף שקלאָווער גאַס. דער פּריסטאַוו האָט אַ קוק געטאָן אויף מיין פּאַס און דערזען, אַז איך בין אַ היימ־לאָזער. האָט ער מיר אָפּגעגעבן דעם פּאַס צוריק און געזאָגט, אַז היימלאָזע קאָן מען ניט אַיינמעלדן אין שטאָט. וועז דער בעל הבית האָט דערהערט, אַז מען וויל ניט אַיינמעלדן מיין פּאַס, האָט ער געזאָגט:

„זייט מוחל, זוכט זיך אַן אַנדער דירה. איך קאָן נאָך כאַפּן צוליב אַייך אַ פּסק." עס האָט קיין זאַך ניט געהאָלפן, אַפילו די אָפּגעשפּראָכענע רויז אויך ניט... איך האָב געמוזט גיין זוכן אַן אַנ־דער דירה און ניט געווּסט, וואָס איך זאָל אָנהויבן צו טאָן. איך טראַכט ביי זיך, אַז איך בין אַליין שולדיק, מ'דאַרף ניט זיין קליגער פאַר אַנדערע און אַנטלויפן פון בית־המדרש.

יידן האָבן מיר אַן עצה געגעבן איך זאָל גיין דינגען אַ דירה אויף יענער זייט דניעפּער אין אַ פּאָרשטאָט „לופּעלאָוו". דאָרטן האָבן היימלאָזע געהאַט דאָס רעכט דינגען דירות און אַיינמעלדן זייערע פּעסער.

איך בין אַוועק אויף לופּעלאָוו זוכן אַ דירה. איך בין געגאַנ־גען פון הויז צו הויז ביז איך האָב געקראָגן א דירה פון צוויי צי־מערן און אַיינגעמאָלדן מיין פּאַס. מיין שמחה איז געווען גרויס, איך האָב זיך געפילט גליקלעך: זיין גלייך מיט אַלעמען! ברייטלעך, מיט אַן אויפגעהויבענער קאָפּ בין איך געקומען און דערציילט מיין פּרוי וועגן דער דירה און אַיינגעמאָלדענעם פּאַס. איז ביי אונז גע־ווען אַן אויסערגעווייניעכע שמחה. אפשר וועט זיך אָנהויבן אַ נייער לעבן, מיר וועלן געפינען דאָ אונזער גליק, פּאַרגעסן אָן אונזערע צרות.

מיר האָבן געדונגען אַ פורל, אַרויפגעלייגט אונזערע זאַכן און זיך אַריבערגעקליבן אין לופּעלאָוו. אונזער דירה האָבן מיר געדונגען ביי אַ פרוי, אַ בעקערקע פון בייגל און קיכלעך. איר מאן איז געווען אויף מלחמה. מיר האָבן זיך אַ ביסל אויסגערוט, געגעסן פלייש, בייגל, קיכלעך, פאַרטריבן דעם הונגער, זיך באַקאַנט מיט מענטשן. איך האָב געהאַט גוטע אויסזיכטן צו פאַרבלייבן אין מאָהילעוו.

* * *

זוכנדיק עפּעס אַ מאָל אין ניינע פּאַפּירן, האָב איך געפונען דעם אַדרעס, וואָס דער יידישער סאָלדאַט שמעון גרינצווייג האָט מיר געגעבן: וועג איך וועל זיין אין לופּעלאָוו, זאָל איך אָפּגעבן אַ גרוס זיינע עלטערן. איך האָב זיך געהאַט פאַרגעסן אָן אַלץ. אַמאָל וועלט פאַרווירקלעכט דאָס, וועגן וואָס מען טראַכט גאָרנישט. ווי דער גורל וואָלט מיר פאַרטריבן אין לופּעלאָוו, ווי דער אַדרעס וואָלט מיר פאַרשלעפּט אַהער, כדי אָפּצוגעבן אַ גרוס פון אַ זון צו זיינע עלטערן! איך האָב לאַנג ניט געווארט און זיך נאָכגעפרעגט אויף דעם אַדרעס. מ'האָט מיר אָנגעוויזן, אַז די גרינצווייגס וואוינען אויף דער זעלבער גאַס.

אַריינקומענדיק אין הויז, דערזע איך אַן עלטערע פרוי, וואָס גייט אַרום קרעכצנדיק. אַ מיידל זיצט אין אַ צימער ביי אַ קליינעם טישל און שרייבט בריוו. די פרוי זאָגט צו איר: "שרייב אין שטאַב. זאָלן זיי אויסזוכן, וווּ ער איז אַהינגעקומען. און אין פאָלק שרייב נאָך איין בריוו: אפשר וועלן זיי ענטפערן — וואָס מיט אים האָט פאַסירט."

"מאַמע, איך האב דאָך מיט צוויי טעג צוריק געשריבן אין פאָלק" ענטפערט די מיידל.

"אָבער שרייב נאָך אַ מאָל", זאָגט צו איר די מוטער. אפשר וועלן זיי ענטפערן כאָטש אויף אייניעם — קיין מאַרקעס דאַרף מען דאָך ניט קלעפן."

די מוטער און די טאָכטער זיינען געווען אַזוי פאַרטיפט אין די בריוו צום שטאַב, אַז זיי האָבן גאָר ניט באַמערקט, ווי איך בין אַרייַנגעקומען אין הויז. איך טראַכט ביי זיך: זיי זוכן זייער זון אין שטאַב און אין פּאָלק. דער סאָלדאַט האָט מיר טאַקע דערציילט, אַז ער שיקט ניט קיין בריוו צו זיינע עלטערן. ער פילט גאָר ניט זייערע יסורים, דעם צער און וויטאָג פון זיין מוטער. זיי לאָזן ניט אַרויס פון מויל זיין נאָמען אַ גאַנצן טאָג. וואָס די מלחמה מאַכט פון אַ מענטשן! קיין רחמנות ניט אויף זיך, ניט אויף עלטערן.

איך בלייב שטיין ביי דער טיר. איך וויל זיי ניט שטערן אין מיטן שרייבן. די מוטער איז אַרויס פון צימער און אַ קוק געטאָן צום טיר. זי האָט דערזען ווי איך שטיי, איז זי צוגעגאַנגען צו מיר: "וועמען פרעגט איר?"

"וואוינט דאָ די פאַמיליע גרינצווייג?" פרעג איך.

"דאָ אין הויז," ענטפערט זי מיט שרעק.

"האָט איר אַ זון אויף דער מלחמה?"

"יאָ. מיר האָבן" ענטפערט זי. "אָבער איך וויס ניט, צו ער לעבט. מיר האָבן שוין גאַנץ לאַנג פון אים ניט געהערט."

"איך האָב אַ גערוס פון אַייער זון שמעון" זאָג איך צו איר.

"ווי, מיין זון לעבט?" האָט זי אויסגעשריען און געפאַלן אין חלשות. די טאָכטער איז אַרויסגעלאָפן פון צימער און געשריען: "גוואַלט, די מאַמע האָט געחלשט! ר' יידן, וואָס טוט זיך דאָ? פרעגט זי מיר, וואָס האָט דאָ פאַסירט?"

איך האָב ניט געווסט, וואָס איך זאָל דאָ טאָן. מיר האָט פאַר־דראָסן, וואָס איך בין אַרייַנגעקומען אַהער. די מיידל האָט געבראַכט קאַלטע וואַסער און מיר האָבן די פרוי אָפּגעמינטערט. די מוטער

האָט אויפגעפעלט די אויגן אין איז געקומען צו זיך.

"קאָן דאָס זיין ? ! אוי, מיין זון שמעון לעבט!" די האָט זיך פונאַנדערגעווײַנט ווי אַ קליין קינד. "מיר האָבן שוין אַזאַ לאַנגע ציים פון אים נים געהערט."

"וואָס איז מאַמע? פרעגט די טאָכטער דערשראָקן. זאָג מיר וואָס האָסטו געהערט?"

"דער מאַן האָט מיר געבראַכט אַ גערוס. זאָגט די מיטער, אַז שמעון לעבט! מיין אויג אין קאָפּ." די מיידל האָט זיך פאַר מיר אַנטשולדיקט פאַר די ווערטער צו מיר, וועלן איר מיטער האָט גע, חלשט. "קומט וויסער, זעצט זיך" זאָגט זי צו מיר.

די פרייד אין דער געווײַן פֿון דער פאַמיליע איז געווען אינ, באַשרייבלעך. דער מאָלדאָט איז געווען זייער פֿלטסטער זון. זיי האָבן מיר געפרעגט, וואו אין ווען איך האָב אים געטראָפֿן.

איך האָב זיי דערציילט, אַז ער האָט ביי מיר געבעטן אַ פּליט קטן, אין האָט מיר געגעבן דעם אַדרעס פון זיינע פֿלטערן, כדי איך זאָל זיי אָפּגעבן אַ גרוס אויב איך וועל אמאָל זיין אין לופּלאַנד. די מיטער האָט זיך געפרייט אין געוויינט: "מיין אויג אין קאָפּ לעבט נאָך. אָבער גאָט ווייס צו איך וועל אים נאָך זען. ווען ווערט ער קומען אַהיים? ווען ער וואָלט קומען א גאַנצער, ווי גוט וואָלט אונז געווען. מיר שרייבן בריוו אַלע צוויי טעג אין פרעגן אין שמאָב אין אין פֿאַלק, ווי ער נעפינט זיך. נאָר קיין ענטפער האָבן מיר ניט דערהאַלטן. מיר שלאָפֿן ניט קיין נעכט, איך האָב שוין כח ניט אַרומצוגיין אויף מיינע פיס."

זיי האָבן מיר באַדאנקט פאַרן גרוס פון זייער זון, מיר זיי, נען געבליבן גימע פרייַנט מיט די נרינצווייגס. יעדע־ מאָל פלעגט קומען די מיטער צו אונז אין הויז נאָכפרעגן זיך אויף איר זון.

אין דער קורצער צייט, וואָס מיר האָבן פאַרבראַכט אין מאָ־הילעוו, פלעג איך טרעפן ר' משה'ן, ער האָט אויך געדונגען אַ צי־מער אויף לופּעלאָוו, אָבער חיים יאָסע איז געווען זייער שוואַך. איין טאָג איז געקומען צו אונז צולויפן חנה־לאה אַ פאַרווויינטע, אַז מיר זאָלן וואָס גיכער גיין אין שפּיטאָל, חיים־יאָסע שטאַרבט אַוועק. מיר זיינען אַוועק אין שפּיטאָל, אָבער מיר זיינען געקומען צו שפּעט. ער איז שוין געלעגן אַ געשטאַרבענער אין הייזל, וווּ מען האַלט די טויטע. חנה־לאה איז געשטאַנען און אים באַקלאָגט: "אוי חיים־יאָסע! וווּ וועל איך אַהינקומען, פאַרטריבן, פאַריאָגט, עלנט, איך בין גע־בליבן ווי אין מיטן ים."

ס'איז ניט געווען, וויר עס זאָל באַקלאָגן ר' חיים־יאָסען, שבת אויף דער סטאַנציע "דנא" האָט חיים־יאָסע געזאָגט תּהלים, ער האָט באַווויינט זיין לעבן, אָבער מיר האָבן דאַן באַווויינט זיין טויט. אַזוי ווי דאַמאָלסט וואָלט שוין געווען ר' חיים־יאָסעס לויה.

חנה לאה האָט געבראַכט חיים יאָסעס אייביקע קליידער. אין דעם איז געווען זיין קיטל, וואָס ער פלעגט טראָגן יום כּפּור אין שול. שטיל און טרויעריק זיינען מיר, עטלעכע היימלאָזע, געגאַנגען פון בית־עלמן. מיר האָבן אָפּגעגעבן ר' חיים יאָסען דעם לעצטן כּבוד פאַר זיין זאָגן תּהלים אין דעם קאַלטיקן וואַגאָן. זיין גורל האָט אים פאַרטראָגן פון זיין שטעטל, פון זיין הויז, פון זיין שבת־דיקן תּהלים. אלץ, וואָס איז אים געווען טייער און ליב, אפילו די ציג, וואָס ער האָט איבערגעאָלזן ביי זיין קריסטלעכן שכן קאָז־לאָווסקי, אַלץ איז פא־שוווּנדן. אויס מאַטערנעש אויף דער אומגליק־לעכער וועלט, ער ליידט שוין ניט מער.

חנה־לאה איז געבליבן עלנט, ווי אַ שטיין. זי פלעגט זיך ארומדרייען אין מאהילעוו, זוכן ארבעט, וואָשן גרעט אָדער דילן, שטריקן זאָקן. אַ ביסל האָט איר אויסגעהאָלפן דער קאָמיטעט פון די היימלאָזע, אָט אַזוי פלעגט זי זיך דורכלעבן ווי עס איז.

חנה־לאה פלעגט קומען גאַנץ אָפט אין אונזער הויז. זי איז
געווען צו אונז ווי אַ מוטער. זי פלעגט אויסרײדן איר האַרץ. אַלע
אינדערפרי פלעגט זי גיין אין שול הערן, ווי מען דאַוונט. און ענט־
פערן אמן.

"אפשר וועט דאָס זיין אַ זכות פאַר חיים־יאָסן", פלעגט זי
זאגן. "די קינדער אין אַמעריקע ווייסן ניט, אַז זייער טאַטע איז גע־
שטאָרבן און זאָגן ניט קיין קדיש נאָך אים." זי פלעגט גיין אויף
איר מאַנס קבר אויסגיסן איר ביטער האַרץ. איר אייניציקע האָפּע־
נונג איז געווען, אז ווען בריוו וועלן אנהויבן צו גיין קיין אַמעריקע,
וועט זי שרײבן צו אירע קינדער. זי וועט באַשרײבן די צרות
וועלכע זי האָט איבערגעלעבט.

20.

וויטער אין וועג

בלייבנדיק אַ געוויסע צייט אין מאָהילעוו, האָבן מיר געריכטעט, אַז דאָ וועט זיך אָנפאַנגען פאַר אונז אַ בעסערער לעבן, אין אַ שטאָט צווישן מענטשן, יידן, מיר וואָלטן געהאַט אַ געלעגנהייט זיך איינאָרדענען און פאַרגעסן אָן די צרות, וואָס מיר זיינען אויסגעשטאַנען. נאָר רוסלאַנד האָט געליטן גרויסע מפלות. די דייטשן האָבן פאַרנומען נייע שטעט, און די רוסן האָבן אָפּגעטראָטן פון איין אָרט צום צווייטן אַלץ טיפער אין רוסלאַנד.

איבער דעד שטאָט האָבן זיך פאַרשפרייט קלאַנגען, אַז מען פירט אַריבער דעם געוראַל־שטאַב אין מאָהילעוו. אין אַ פאָר טעג אַרום האָבן מיר געהערט, אַז צוליב דעם געוראַל־שטאַב וועט מען אַרויסטרייבן אַלע היימלאָזע פון מאָהילעוו און לופּעלאָוו. אַכט טויזנט מענטשן אין פיר און צוואַנציק שעה צייט. די היימלאָזע וועט מען שיקן אין פּענזאַ, אין סיביר אָדער אין די אַרומיקע

שטעטלעך פון מאָהילעווער גובערניע. דער גירוש איז פאָרגעקומען אַרום צוויי וואָכן פאַר ראש־השנה, דעם 6־טן אויגוסט 1915.

די ידיעה האָט אונז געטראָפן, ווי אַ דונער. וואָס טוט מען, וווּ פאָרט מען? אין פענזאַ און סיביר איז צו וויים, מ'וועט דאָרטן דאַרפן פאָרן חדשים לאַנג. מאָהילעווער יידן האָבן אונז געראַטן צו פאָרן אין די אַרומיקע טעטלעך פון מאָהילעווער גובערניע. ס'איז פאָרט צווישן יידן. ווער וויים, וואָס עס קאָן זיין אין פענזאַ און סיביר, דאָרטן איז ווייניק יידן, דער וויינטער קומט דאָרטן אָן גאַנץ פרי, און מיט גרויסע פרעסט, איז בעסער שוין צו פאַרבלייבן אין מאָהילעווער גובערניע. איך האָב באַשלאָסן פאָרן אין די שטעטלעך פון מאָהילעווער גובערניע.

צוריק צום פּעקל. ס'איז געווען אַזוי שווער זיך נעמען רירן פון אָרט, ס'האָבן זיך אויפגעפרישט די אַלטע ווונדן. מיר זיינען געווען אין מאָהילעוו אַכצן טעג. די מענטשן זיינען אונז געווען טייער און ליב. אָבער מען טרייבט — מוז מען גיין.

מיטוואָך, דריי אַזייגער נאָך מיטאָג, זיינען אָנגעפאָרן פורן אין די טוזינטער. יעדער דאָרף האָט געמוזט געבן פורן אומזיסט צו פירן די היימלאָזע. וועמען מ'האָט געשיקט אין פענזאַ, האָט מען געפירט צום וואָקזאַל, און די, וואָס האָבן געוואָלט פאָרן אין די שטעטלעך אַרום מאָהילעווער גובערניע, האָט מען געגעבן פורן. גאַנץ מאָהילעווער פאָליציי איז אַרומגעלאָפן אין אַלע הייזער פון שטאָט, עס זאָלן זיך ניט באַהאַלטן קיין היימלאָזע. אין אויגוסט זיינען שוין געווען אַ סך קריסטלעכע היימלאָזע. דאָ האָט מען שוין קיין אונטערשייד ניט געמאַכט צווישן יידן אָדער קריסטן: מ'האָט געטריבן אַלעמען.

איך האָב געזומען אָפשייד פון מיינע גוטע פריינט. אַ סך יידן זיינען געקומען אונז באַגלייטן. חנה־לאה איז אויך געקומען נעמען אָפשייד. זי איז פאַרבליבן אין מאָהילעוו. "מיינע גוטע

פריינט פאָרן אַוועק, פאַר וועלכע איך פלעג זיך אויסריידן מיין האַרץ, האָט זי ביטער געווויינט, ווו בלייב איך איצט, אַזוי עלנט, ווי אַ שטיין." זי איז געווען מער צובראָכן פאַר אונז, די פיר וואָכן אין די פראַכט־וואַגאָנעס האָבן אונז פאַראייניגט, ווי איין פאַמיליע. די צרות האָבן אונז געמאַכט פאַר אייביקע פריינט.

מיר האָבן איר געטרייסט: "זאָרגט ניט, עס וועלן נעמען גיין בריוו, וועט איר שרייבן צו אייערע קינדער אין אַמעריקע. זיי וועלן אייך אָפּנעמען. איר וועט נאָך אַמאָל דערציילן אייערע צרות אין פריידן."

"אוי, גאָט ווייס, צו איך וועל דאָס דערלעבן", ענטפערט זי.

מיר זיינען געווען נידערשלאָגענע פון דעם מאָהילעווער גירוש. מיר האָבן זיך גאָרניט געריכט אויף דעם. פון אונזער האָפענונג צו געפינען אַ נייע היים האָט זיך גאָר ניט אויסגעלאָזן.

ר' משה פרידמאַן איז אויך געפאָרן מיט אונז צוזאַמען. ער האָט זיך ניט געוואָלט שיידן מיט אונז. הונדערטער פורן האָבן זיך אויסגעשטעלט אין די גאַסן. פאָליציי האָט געהייסן טראָגן די פעקלעך אויף די פורן. חנה־לאה איז געשטאַנען מיט אַ קליינעם פעקל אין האַנט לעבן אונזער פור. אירע הענט האָבן געציטערט פון שרעק, ווי בייַ אַ צערטלעכער מוטער, וואָס דאַרף זיך שיידן מיט אירע קינדער.

פאָליציי האָט געגעבן אַ באַפעל, אַז די פורן זאָלן זיך רירן. חנה־לאה האָט אונז דערלאַנגט דעם פעקל עסנווארג. זי ווייניגט אויפן קול: "פאָרט געזונטערהייט. גאָט זאָל אייך פירן אין די ריכטיקע וועג. איר זאָלט געפינען אַ היים. מ'זאָל אייך שוין מער ניט אַרומטרייבן, מיינע טייערע פריינט." זי האָט אונז באַגלייט. ס'איז איר געווען ליב נאָך אַ מינוט צו זיין מיט אונז.

אונזערע פורן רירן זיך פון אָרט. פּאָליציי באַגלייט אונז. פון ווייטן הערן מיר ווי די מאָהילעווער יידן זאָגן צו אונז: "פּאָרט געזונטערהייט. אין גיכן זאָלט איר זוכה זיין צו פּאָרן אין די אייגענע היימען."

* * *

מיר זיינען אַרויסגעפאָרן פון מאָהילעוו. דער הימל איז גע־ווען פאַרכמאַרעט. אַ ווינטל האָט אונז באַגלייט. טריט ביי טריט האָבן זיך די פורן געשלעפט אין זאַמד. באַרג אַרויף. באַרג אַראָפּ. מיר זיינען געזעסן אויף די פורן ווי שטומע. מיר האָבן זיך גע־שעמט פאר זיך אַליין. די זון האָט זיך באַהאַלטן אין די וואָלקנס. ס'איז געווען פינסטער אין די אויגן און ביטער אויפן האַרצן. די וועג איז שטיינערדיק. מיט בערגלעך. גריבלעך. מיר פאָרן ביז דער שטאָט טשאָוס. זעכציק ווירְסט מיטן פור. קיין קאָמוניקאַציע מיטן באַן איז ניט געווען. עס פלעגט טרעפן גאַנץ אָפט. אַז צו אַ באַן האָט מען געדאַרפט פאָרן מיט אַ פור זעכציק אָדער זיבעציק ווירְסט. יעדערע צוואַנציק ווירְסט. וועלן מיר פלעגן קומען אין אַ דאָרף. האָט מען געביטן די פורן. דאָס הייסט. דער דאָרף האָט גע־מוזט געבן אַנדערע פורן פאַר די היימלאָזע. די פויערים. וועלכע האָבן אונז געפירט ביז אַ דאָרף. האָבן אונז געהייסן אַרויסקריכן פון די פורן. זיי האָבן אַרויסגעוואָרפן אונזערע פעקלעך און גליך זיך אָפּגעטראָגן.

מיר האָבן אַוועקגעזעצט די קליינע קינדער אויף די פעקלעך. אַ רעגן האָט געגאָסן. הונדערטער היימלאָזע זיינען געשטאַנען ביי

די פּעקלעך מיט קליינע קינדער – איז מיטן דער נאַכט. די קינדער ציטערן פון קעלט, ווײַנען און שרײַען. די פּויערים זײַנען רואיק גע־ שלאָפן אין זייערע הייזלעך. זיי האָבן ניט מיטגענומען דעם ווייטאָג פון די קליינע קינדער, דער ביטערער נויט, דעם עלנט פון די הײַמלאָזע. די נאַכט איז געווען אַזוי לאַנג! מיר האָבן געוואַרט עס זאָל ווערן טאָג.

ס׳איז ליכטיק געוואָרן. די פּויערים זײַנען אַרויסגעקראָכן פון זייערע הייזלעך, געשפּאַנט פערד אין וואָגנס, אַוועקצופירן די הײַמלאָזע פון זייער דאָרף. מיר האָבן אַרויפגעלייגט אונזערע פּעקלעך און געפּאָרן צו אַ צווייטן דאָרף. ״פּאַרמאַטערטע, פּאַר־ פינסטערטע האָט מען אונז צוגעפּירט צום דאָרף. די פּויערים ווַאַרפן אַראָפּ אונזערע זאַכן און פּאָרן אַוועק. מיר האָבן געקוקט אין אַלע זייטן, מיר האָבן קיינעם ניט געטראָפן אין דאָרף. די פּויערים זײַנען אין די פּעלדער, שניידן קאָרן. די צייט איז זיי געווען טייער. מיט גרויס שוווריקייט האָט מען צונויפגעקליבן די פּורן. די פּויערים זײַנען געווען צורייצט ווי די טיגערס. ״וואָס ווילן זיי פון אונז האָבן, טאָג און נאַכט מוזן מיר זיך אַרומשלעפּן מיט די הײַמלאָזע״, האָבן די פּויערים געשריען.״ ס׳איז נאָך ווייניג, וואָס אונזערע קינדער זײַנען אויף דער מלחמה!״

מיר האָבן אַרויפגעלייגט די פּעקלעך אויף די פּורן. מיר ציען זיך אין טשאַוס. ס׳איז לאַנגווייליק. אונזערע אויגן קוקן אויס אַ שטאָט, ווו מיר וואָלטן געקאָנט קריגן אַ גלאָז טיי. ביי אונז האָבן זיך אָפּגערופן אַלע ווייטאָקן פון אונזערע פּריערדיקע וואַנ־ דערונגען. מיר זײַנען אָנגעקומען אין טשאַוס דאָנערשטאָג פאַר־ נאַכט.

אין טשאַוס זײַנען געווען אַ סך הײַמלאָזע ייִדן פון קאָוונער גובערניע און פון פּוילן. אייניגע פאַמיליעס זײַנען געווען פון אונזער שטעטל. זיי האָט מען געהאַט אַוועקגעשיקט פון מאָהילעוו,

וועלן מיר האָבן זיך אַרויסגעכאַפט פון בית־המדרש. טשאָוסער יידן האָבן אונז באַזאָרגט מיט הייזער אויף איבערצונעכטיקן, זיך אַ ביסל אויסרוען פון וועג. מ׳האָט אונז פונאַנדערגעפירט אין הייזער; מיר האָבן זיך אָנגעטרונקען מיט טיי, געקומען אַ ביסל צו זיך. די בעל־הביתטע פון הויז זאָגט צו מיין פרוי: ״קומט אין קראָם, קויפט מעל און באַקט אויס חלה לכבוד שבת, מיר וועלן זען איר זאָלט דאָ פאַרבלייבן.״

מיין פרוי האָט געקויפט מעל אויף חלה. אפשר וועלן מיר זיך קאָנען דאָ אָפשטעלן, זיך ניט דאַרפן אַרומשלעפן, זיין מיט לייטן גלייך. זי האָט פאַרקנאָטן די חלה און האָט זיך געפילט ווידער אַלס אַ בעל־הבית׳טע. פון גאַנץ לאַנג האָט זי ניט געהאַט קיין געלעגנהייט צו באַקן חלה. די לעצטע 'וואָך, ווען מיר זיינען אַנטלאָפן פון אונזער שטעטל, האָט זי געבאַקן חלה, נאָר די רוסישע סאָלדאַטן האָבן אונז דאַן געהאָלפן עסן.

ס׳האָט זיך געוואָלט זיין אין אַ היים. מיר האָבן ניט איבער־געקליבן: זאָל זיין אַ שטאָט, זאָל זיין אַ דאָרף, נאָר זיין אין אַ היים. מיר האָבן קיין כח ניט געהאַט צו שטיין אויף אונזערע פיס. מיר זיינען געפאַלן און תיכף אַנטשלאָפן געוואָרן.

אינדערפרי זיינען מיר אויפגעשטאַנען פריילעך. די טייג איז געלעגן אויפן טיש. איך האָב מיינע אויגן ניט אַראָפגעלאָזן פון אים. איך חאָב געקלערט: אַי, ווען כיר וועלן אויסבאַקן פרישע חלה און עסן מיט אַ גרויפן־זופ, ווי גליקלעך מיר וועלן זיין! מיר וועלן אָפלעבן.

ס׳איז ניין אַזייגער פרייטאָג פרי. פאָליציי איז אַרומגעגאַנגען אין יעדער הויז, אָנזאָגנדיק די היימלאָזע, אַז אין אַ שעה אַרום וועלן אָנקומען פורן און פירן זיי קיין טשעריקאָוו. קיינער פון די היימלאָזע טאָר דאָ ניט פאַרבלייבן.

מיין פרוי האָט אויסגעמאַכט די הלה צו זעצן אין אויוון.

פּאָליציי איז אַריין אין הויז, געהייסן טראָגן די פּעקלעך און זיך זעצן אויפן פור. איך ריר זיך ניט פון אָרט. מיין פרוי גרייט זיך צו זעצן די חלה אין אויוון. עס ווערט אַ טומל. פּאָליציי מאַכט "מאַמעס" איינע נאָך די אַנדערע. זי הייסט שלעפן די פעק אויף די פורן. איך שטיי אָנגעשפּאַרט אָן אַ וואַנט, די קאָפּ אַראָפּ, געלאָזן, און שווייג. די פּעק שלעפּ איך ניט. אין הויז זיינען אָנגעלאָפן יידן, זיי בעטן זיך ביי דער פּאָליציי: "לאָזט זיי אויסבאַקן די ברויט. זיי האָבן קליינע קינדער, מ'דאַרף זיי געבן עסן. זיי מוזן האָבן ברויט אויפן וועג."

די פּאָליציי זעט, אַז איך ריר זיך ניט פון אָרט. האָט זי גענומען טראָגן די פּעק אויף די פורן, אַ פּאָליציאַנט איז צוגעלאָפן צו מיין פרוי, אַרויסגעריסן די טייג פון אירע הענט און גענומען שרייען: "שזידאָווסקאַיאַ מאָרדאַ, סקאָרייי! גיכער! גיכער גיי זען זיך אויפן פור." אַ שטיק טייג ליגט אויפן טיש מיט אַנדערע אויסגעמאַכטע חלה, אַ האַלבע חלה טייג האַלט דער פּאָליציאַנט אין האַנט, די אַנדערע האַלבע חלה איז אַראָפּגעפאַלן אויף דרערד. ס'איז געוואָרן אַ גאַנצע מלחמה. די קידוש חלה נעמט זיך פאַר אונז אָן... מענטשן שטייען אין רעדלעך און מען באַדויערט אונזער לאַגע, עס האָט קיין זאַך ניט געהאָלפן. די טייג פון די קידוש־חלה איז געבליבן אויפן טיש. פּאָליציאַנטן האָבן אונז געפירט צום פור, ווי אונטערפירערס... אַן עלטערע פרוי האָט אַריינגעוואָרפן אַ פּעקל ליכט אין אונזער פור. "אָט איז אַ פּעקל ליכט צו בענטשן, מיט דעם זכות פון ליכט־בענטשן זאָל אייך גאָט אומקערן צוריק אין אייערע היימען."

אונזערע פורן רירן זיך פון אָרט מיט אַ פּעקל ליכט, אָבער אָן חלה. שווערע מינוטן האָבן מיר ווייטער איבערגעלעבט: ווו מיר קומען, טרייבט מען אונז אלץ אַרויס. ס'איז ניטאָ קיין אָרט פאַר

אונז׳ ס׳איז אייגנ׳ מען וואַרפט זיך מיט אונז אַרום׳ ווי דער פּאָליציאַנט מיט דער רויער קידוש־חלה... פורן מיט הונדער׳ טער יידישע הייַמלאָזע ציען זיך לאַנגזאַם׳ מיר דאַרפן פּאָרן נאָך זעכציק ווי׳ארסט ביז טשעריקאָוו׳.

* * *

די צייט ציט זיך לאַנגווייליק׳ ווען מען זיצט אויפן פור׳ איך בין צוגעגאַנגען צו ר׳ משה׳ס פור און זיך אַרויפגעכאַפט אויפן ראַנד׳ איך האָב מיט אים פאַרפירט אַ שמועס׳ „נו׳ ר׳ משה׳ וואָס מאַכט איר? ווי פילט איר זיך?" פרעג איך אים׳ „איך גלייב׳ אַז אייך איז בעסער ווי אונז׳ איר האָט קיין זאַך ניט אי׳בערגעלאָזן אין טשאַוס׳ מיר האָבן ניט באַווי׳זן אַריינזעצן די חלה אין אויוון: מען האָט אונז אַרויסגעטריבן׳."

ר׳ משה איז געזעסן אין פורל אייגעקאָרטשעט: „וואָס זאָל איך אייך זאָגן׳ ענטפערט ער מיר׳ ווי גוט עס וואָלט מיר געווען׳ אַז אַ סנאַריאַד וואָלט מיר דערהרגט אין מיין היים׳ איך וואָלט ניט געדאַרפט ליידן אַזוי פיל צרות׳ פאַרשפּאָרט זיך צו מאַטערן אויף דער וועלט׳ מיט פיר חדשים צוריק בין איך געווען אַ בעל־הבית׳ אַ מענטש׳ געהאַט הייזער׳ קראָמען׳ געווען אַ פירער אין מיין שטעטל׳ משה דער חכם׳ דער גביר׳ האָט מען מיר גערופן׳ איך נעם באַטראַכטן מיין לאַגע׳ וואָס וועט זיין מיט מיר? אויב איך וועל שוין קומען אין אַ קליין שטעטל׳ פון וועלכן מען וועט מיר שוין מער ניט טרייבן – וועל איך דאָרטן שטאַרבן׳ מיינע קינדער׳ וואָס זיינען אויף דער מלחמה׳ וועלן ניט וויסן׳ וווּ זייער טאַטע איז

פֿאַרטריבן געוואָרן און וווּ ער איז אַהינגעקומען. אַי, ווי גוט איז חיים־יאָסעלן. ער שלאָפט רואיק, פֿטור געוואָרן פון זיינע צרות, פון זיינע לייז, פון דער ביטערער וועלט."

"אָבער וואָס קאָן מען טאָן, זאָג איך צו אים, די גאַנצע וועלט איז אומגליקלעך, יונג און אַלט."

"אוי, ניין מיין פריינט, ענטפערט ר' משה, דער יונגער מענטש וועט אפשר דערלעבן צו זען אַ בעסערע וועלט. ער האָט נאָך אַ האָפענונג צו דערציילן וועגן די צרות, וואָס ער איז אַמאָל אויסגעשטאַנען. אָבער איך האָב שוין מער קיין האָפענונג ניט. מיינע כּוחות גייען אויס, מיינע טעג זיינען געציילטע."

"ר' משה, איר זאָלט דאָס ריידן? וואָס קאָנען מיר טאָן? ס'איז אַלץ פון גאָט. וואָס וואָלט געווען, אויב איר וואָלט געווען אין אייער היים? אונזערע שטעט און שטעטלעך זיינען חרוב געוואָרן. אונזערע היימען זיינען רואינירט. אויף אונזערע הייזער און קראָמען האָבן זיך געפונען נייע בעלי־בתים. גאַנצע פעלדער זיינען באַדעקט מיט געהרגעטע. טייכן בלוט גיסן זיך. זעען מיר דען ניט, וואָס די קאַזאַקן וואָלטן פון אונז געמאַכט? אפשר איז דאָס לטובה, וואָס מ'האָט אונז אַרויסגעטריבן."

"וואָס זאָגט איר ס'איז פון גאָט!" האָט ער אַ געשריי, גע־טאָן. "ניין, ס'איז אלץ אין מענטשנס האַנט. גאָט וויל ניט. אַז מענטשן זאָלן ליידן. מענטשן מאַכן אָן אַלע צרות אויף דער וועלט. וואָס האָבן מענטשן געמאַכט פון דער וועלט? ימען בלוט גיסן זיך. אונזערע קינדער וואַלגערן זיך אויף די שלאַכט־פעלדער. מענטשן האָט מען פאַרטריבן אין ווילדע, פאַרוואָרפענע ערטער. איז דאָס גאָט שולדיק? ניין, גאָט האָט פאַרווערט רציחה. גאָט וויל גוטס־קייט, שלום, גליק זאָל אויף דער וועלט זיין. דער מענטש איז געוואָרן אַ רוצח, מענטשן פאַרגיסן טייכן בלוט,

מענטשן טוען אָפּ די ערגסטע זאַכן אויף דער וועלט, און באַשולדיקן גאָר גאָט."

"מיר גלויבן דאָך, אַז מען צוקלאַפּט זיך ניט קיין פינגער אָן דער השגחה. קאָנען מיר זאָגן, אַז אַלץ איז אין דעם מענטשנס האַנט?" זאָג איך צו אים.

"יאָ, דער מענטש איז שולדיק אין אַלע צרות, וואָס דאַרפן מיר אַריינמישן גאָט, דער מענטש מאַכט חרוב די וועלט און נעמט אַריין נאָך גאָט פאַר אַ שותף. אוי דו, צווייפיסיקע חיה, וואָס פאַר אַ חורבן דו האָסט אָנגעמאַכט אויף דער וועלט! מיר שטעלט זיך פאָר אַ בילד, וואָס איך האָב געזען אין אונזער שטעטל אויף די שלאַכט־פעלדער. אין אַ ווינטער־טאָג נאָך אַ גרויסער שלאַכט האָבן זיך געוואַלגערט געהרגעטע אויף די פעלדער. קינדער האָבן זיך געשפילט מיט אַ געהרגטן פאַרפראָרענעם סאָלדאַט. זיי האָבן אים אַ וועקגעשטעלט און אַרומגעמויערט מיט שניי. זיי האָבן גאָר ניט געפילט, אַז דאָס איז אַ טויטער מענטש, ווי גלייכגילטיג די קינדער זיינען געווען, די קליינע חיה'לעך... זיי טוען נאָך די גרויסע חיות, זייערע טאַטעס. אָט ווען די קינדער וועלן גרויס ווערן, וועלן זיי אויך פאַרגיסן בלוט נאָך מער ווי די גרויסע."

"אָבער איר דאַרפט ניט פאַרגעסן, ר' משה, אַז די וועלט איז אַן אַנדערע, יעדער מענטש איז באַוווּסטזיניק. מיר קאָנען ניט זאָגן, אַז די קינדער וועלן פאַרגיסן מער בלוט, ווי זייערע פאָטערס. זיי וועלן פאַרשטיין מערער פון זייערע פאָטערס."

"איך האַלט מיט אַייך, ענטפערט ער מיר, די וועלט האָט גע־מאַכט גרויסע פאָרשריטן אין טעכניק: אַעראָפלאַנען, אַ סך גרויסע ערפינדונגען. האָט מען דאָס דערפונדן פאַר דעם מענטשנס גוטס? ניין! מען האָט דערפונדן אַעראָפלאַנען צו וואַרפן באָמבעס, חרוב צו מאַכן די וועלט. מען האָט דערפונדן גאַז צו פאַרניכטן מענטשן, זיי מאַכן פאַר אייביקע קאַליקעס. האָט

מען אויסגעפונען כאָטש אַ קליינע מאַשינקע אויסצובעסערן דעם מענטשנס האַרץ? דאָס האָט נאָך קיינער ניט אויסגעפונען און מ׳וועט דאָס ניט אויסגעפינען. דער מענטש וויל גאָר ניט זיין גוט, עס לוינט ניט צו זיין גוט, וואָס מער רציחה, מער פאַלשקייט, מער מיטלען חרוב צו מאַכן די וועלט, איז אַלץ בעסער. וער האָט געבראַכט צו דער וועלט־מלחמה? נאָר די גרויסע קאַפּיטאַליסטן. מ׳האָט יאָרן אויסגעאַרבעט פולווער, געווער און דערנאָך געזוכט, וווּ אָפּזעצן די סחורה. לענדער האָט מען חרוב געמאַכט, מיליאָנען מענטשן צו־הרגעט, צוטריבן, צושפּרייט איבער פאַרוואָרפענע ערטער. וער וועט האָבן נוצן פון דער וועלט־מלחמה? קיינער ניט. מער ניט ווי די ערד וועט רויטער ווערן, — אפשר פעטער ווערן און אפשר ניט. דיינקט ניט, אַז די וועלט וועט בעסער ווערן. פאַרקערט, דעם מענטשנס האַרץ ווערט נאָך ערגער, ווייל אויף די שלאַכט־פעלדער זעט מען ניט קיין גערעכטיקייט. דער שווערד איז די גערעכטיקייט. מענטש! צוברעך, פאַרניכט אַלץ, וואָס דו זעסט אַרום זיך. די גע־שיכטע וועט דיר פאַרשרייבן אויף אַ גאָלדענעם בלאַט. דיכטער וועלן דיר באַזינגען, דיין גרויסקייט, דיין גערעכטיקייט."

אונזערע פורלעך שלעפּן זיך לאַנגזאַם. איך קלער ביי זיך, אַז דער אַלטער איז גערעכט: ווי ריכטיק זיינען זיינע ווערטער. איז דען גאָט שולדיק, אַז מ׳האָט אַרויסגעטריבן די יידן. דער ייד איז שוואַכער, און דער שוואַכער איז אַלע מאָל שולדיק. שטאַר־קייט איז גערעכטיקייט. מיר האָבן פאַרצויגן אונזער שמועס ביז מיר זיינען אָנגעקומען אין אַ דאָרף, וווּ מיר האָבן געדאַרפט וואַרטן ביז מ׳וועט אונז געבן אַנדערע פורן. די פויערים האָבן אַראָפּגעוואָרפן אונזערע פּעקלעך פון זייערע פורן און זיינען זיך אַוועקגעפאָרן.

* * *

איך זיך אויף מיינע פעקלעך און טראַכט. ס׳איז אין גאַנצן פיר חדשים זינט מ׳האָט אונז אַרויסגעטריבן. אַ סך האָבן מיר דורכגעמאַכט פאַר דער צייט... סנאַריאַדן פליען איבערן קאָפּ... יורגעס ראַטעוועט אונז פון די קאַזאַקן... אויף די וועגן און פעלד, דער זעט מען נאָר צוזייטע, צובראָכענע, געשטאָרבענע היימלאָזע... קופישאָק, דער אָרט פון לייז און שמוץ... ווייטער שלאַכט-פעלד, דער... פאַרוווּנדעטע, געהרגטע סאָלדאַטן... אַ טויטער סאָלדאַט אויפן פורל, זיינע פיס שלעפן זיך... דווינסק... סאָלדאַטן פאָרן צום פראָנט טאַצנדיק, זינגענדיק... פאַרוווּנדעטע טראָגט מען אַריין... פיר וואָכן אויפן באַן... פאַרנודיעט, ווערים עסן אונז אויף... חיים-יאָסע מיט די ציג... חיים-יאָסע אין שפיטאָל... חיים-יאָסע אַ גליקלעכער אין קבר... מיר גייען פון מאָהילעוו.

ווי געראַטן ר׳ משה איז. ער האָט שוין מער קיין געדולד ניט צו די ביטערע צרות. דער לעבן איז אים נמאס. מען פירט אונז ווי אַרעסטאַנטן. מען טרייבט אונז פון שטאָט צו שטעטל, פון דאָרף צו דאָרף. אַי, וועז מיר וואָלטן קריגן אַן אָרט, אַ שטיקל היים, אַ היים, ווי טייער דאָס וואָלט זיין...

עס זיינען אָנגעקומען נייע פורן. מיר האָבן אַרויפגעלייגט אונזערע פעקלעך. פאָליציי האָט אונז באַגלייט. מיר ציען זיך אויף די זאַמדיקע וועגן צו טשעריקאָוו. דער שטויב איז גרויס. מיר זיינען פאַרטריקנט, אַ ביסל ריינע וואַסער קריגט מען ניט. ס׳איז שוין פאַרנאַכט. די זון האַלט ביים אונטערגיין. איך קוק אויפן פעקל ליכט, ס׳איז שוין די צייט פון ליכט-בענטשן. עס ווערט פינסטער. די אויגן פרובירן קוקן דורך די פינסטערניש, אפשר וועלן מיר קאָנען זען טשעריקאָוו. ס׳איז אַזוי לאַנגווייליק צו וואַרטן. די קליינע קינדער זיינען געוואָרן אומרואיק, זיי שרייען, הונגעריקע און מידע. עס האָבן ניט געהאָלפן די באַרואיקונגען, אַז אָט באַלד וועלן מיר קומען אין אַ שטאָט, וווּ מיר וועלן געפינען אַלץ.

מיין עלטערע קינד פרעגט מיר: "טאַטע, וועט מען אונז לאָזן שלאָפן אין שטאָט?"

"יאָ, מיין קינד, ענטפער איך אים, מ'וועט אונז לאָזן איבער־שלאָפן."

"טאָ פאַרוואָס האָט מען אונז ניט אַריינגעלאָזן אין די הייזער די פאַרגאַנגענע נאַכט? מיר זיינען געלעגן אויף די פּעקלעך און עס האָט געריגנט אויף אונז. טאַטע! פאַרוואָס טרייבט מען אונז אַרום?"

"מיר האָבן ניט קיין היים, ענטפער איך אים. פון אונזער היים האָט מען אונז אַרויסגעטריבן, און אַ נייע היים איז שווער צו קריגן."

די פראַגעס פון קינד צעקלעמען מיר מיין האַרץ. די קליינע קינדער פילן אונז מיט, מען טרייבט אונז אַרום פון איין אָרט צום צווייטן. מיר האָבן ניט קיין היים.

* * *

21.

טשעריקאָוו.

עלף אַזייגער ביינאַכט זיינען מיר אָנגעקומען אין טשעריקאָוו. מיר האָבן זיך פאַרשפעטיקט, אַריינגעשלעפט זיך אין שבת. טשעריקאָווער יידן האָבן אויף אונז געוואַרט. זיי האָבן פאַר אונז צוגעגרייט קאַזאַרמעס און שולן. די דילן זיינען געווען אויסגעבעט מיט שטרוי. זיי האָבן אַראָפגענומען אונזערע פעק פון די פורן און אָנגעוויזן יעדער פאַמיליע די ערטער.

פרויען האָבן גענומען טראָגן טעלער, לעפלען, חלה, טעפ מיט הייסע לאָקשן, געבראָטענע פלייש, זויערע אוגערקעס, טיי, צוקער. יעדער ייד איז געקומען מיט פעקלעך אין די הענט, טאָן זיין חוב פאַר די היימלאָזע. אַ הייליקע שטימונג האָט געהערשט. יעדערער האָט געוואָלט דערלאַנגען עסן די היימלאָזע. מיר זיינען געווען הונגעריק, ווי די וועלף. מיר האָבן אויפגעגעסן אַלץ, וואָס עס איז געווען אויף די טישן.

די קליינע קינדער זיינען געפאַלן שלאָפן אויף דער שטרוי. אַ פּריסטאַוו איז אַריינגעקומען אונז אָנזאָגן אין נאָמען פון איס־פּראַוויניק*) דאָס זעלבע, וואָס מיר האָבן געהערט אין אַנדערע ערטער. מיר מוזן פאַרלאָזן די שטאָט שבת פרי, צען אַזייגער. מיר זיינען שוין געווען צוגעוואוינט צו אַזעלכע נייס. איך בין געלעגן אין אַווינקל אויף שטרוי. עס האָט זיך ניט געשלאָפן. אַלערליי געדאַנקען פליען דורכן קאָפּ... די געשעענישן פון סאָג, די רויע חלה... דאָס טרייסלען זיך אויף די פורן... און דאָס מאָרגענדיקע אַרויסשיקן פון שטאָט...

וועט איך בין אַזוי געלעגן אויף די שטרוי, איז צוגעגאַנגן אַ ייד און מיר אָפּגעגעבן שלום עליכם. ער פרעגט מיר, פון וועלכער גובערניע מיר קומען. איך האָב אים דערציילט.

"קומט מיט מיר אין מיין הויז, זאָגט ער צו מיר, איר וועט ביי מיר איבערשלאָפן. אייך וועט זיין בעסער, ווי דאָ צוליגן אויף די שטרוי."

"איך דאַנק אייך זייער פאַר אייער גוט האַרץ, ענטפער איך אים. מיר דאַרפן מאָרגן זיך שלעפן ווייטער, ס'איז שוין שפעט אין דער נאַכט. עס וועט זיין גוט אויף שטרוי אויך. מיר זיינען שוין צוגעוואוינט צו דעם לעבן."

"איר מוזט גיין מיט מיר אין מיין הויז", זאָגט ער צו מיר.

מיר זיינען געגאַנגען מיטן יידן. ער האָט אונז געלאָזט דערציילן אונזערע איבערלעבונגען און מיר זיינען אַוועק שלאָפן.

אויף מאָרגן האָבן מיר געוואָלט גיין צוריק אין קאַוואַרמע. אָבער דער ייד האָט אונז ניט געלאָזן גיין. "וואַרט אַ ביסל, האָט

*) קרייז־שטאָף.

צייט." מיר האָבן געטרונקען קאַווע, די קינדער געגעבן עסן.

"איר ווייסט וואָס איך וויל פון אייך? זאָגט ער צו מיר. קומט מיט מיר אין שול דאַוונען."

"וואָס, אין שול דאַוונען? מען שיקט דאָך אונז באַלד אַרויס. מיר מוזן זיין צו דער צייט, איך קאָן נאָך כאַפן אַ פסק, מיט מיר האָבן שוין פאַסירט אַזעלכע זאַכן."

"פאַרלאָזט זיך אויף מיר. קומט מיט מיר אין שול. איר וועט זיין גאַנץ, עס וועט אייך קיין שלעכטס ניט געשען."

מיר זיינען אַוועק אין שול. ער האָט אונטערגעזאָגט, אַז מען זאָל מיר בעטן דאַוונען. מיר איז עס אין קאָפּ ניט געלעגן, נאָר זיי האָבן מיר ניט נאָכגעלאָזן. איך האָב זיך געשטעלט דאַוונען, וואָס איך האָב געהאַט אויפן האַרצן, האָב איך אויסגעגאָסן אין די תפילות. נאָכן דאַוונען האָבן זיך די יידן צוואַרעמט, מ'דאַרף דעם היימלאָזן יידן פאַרהאַלטן. די ערשטע זאַך זיינען די יידן געגאַנגען מיט מיר אויף ברכה צו דעם יידן, וווּ מיר האָבן די נאַכט פאַר־בראַכט. דער ייד האָט דערלאַנגט אויפן טיש פון כל טוב. ער איז אַליין געווען אַ חסידישער ייד. ער האָט אויך געוואָלט זיין גאַסט־פריינדלעך. דער עולם האָט גוט אַריינגעגאָסן, זיי האָבן געמאַכט צו מיר לחיים. איך האָב געמוזט מיט זיי מיטהאַלטן. און דער־וויל פאַרגעסן אָן אַלע מיינע צרות.

די יידן זיינען אַוועק אין קאַזאַרמע און צוגענומען אונזערע פעקלעך. די הונדערטער היימלאָזע מיט ר' משה'ן האָט מען אַרויס־געשיקט שבת פרי. מיר האָבן זיך געפילט גליקלעך. בראַנפן און אַ גוטער טשאָלנט, גריקענע קאַשע, קוגל. מיר זיינען געווען אויסגע־הונגערט און האָבן געגעסן אויף ביידע באַקן.

דריי אַזייגער בייסאָג איז פאָליציי אַרומגעגאַנגען זוכן אין די הייזער די היימלאָזע, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון קאַזאַרמע און

פאַרבליבן אין שטאָט. די היימלאָזע וועט מען שיקן מיטן עטאַפּ*) און ביי וועמען מ׳וועט געפינען אַ היימלאָזן, דעם וועט מען באַשטראָפן מיט דריי הונדערט רובל שטראָף. ווי דער ייד האָט דערהערט, אַז דאָס שמעקט מיט דריי הונדערט רובל שטראָף, האָט ער געזאָגט די זעלבע ווערטער, ווי דער מאַן אין מאָהילעוו, וועמענס טאָכטער איך האָב אָפגעשפראָכן די רויז. ״ברודער מיינער, זאָגט ער צו מיר, איר מוזט זיך אַרויסקלייבן פון מיין הויז. איך וועל האָבן צוליב אייך אַ היפש ביסל צרות.״

מיר זוכן אַ הויז, ווו איבערצונעכטיקן, נאָר קיינער לאָזט אונז ניט אַריין, מורא האָבנדיק פאַר דער שטראָף. ס׳איז געווארן פינסטער. מיר דרייען זיך אַרום מיט די קליינע קינדער אָן אַן אָרט. מיר גייען פון הויז צו הויז בעטן מ׳זאָל לאָזן אונזערע קליינע קינדער איבערשלאָפן די נאַכט.

מיט גרויס שוועריקייט האָבן מיר געקראָגן אַ הייזל פאַר די קינדער ביי אַן אָרימען יידן. ״וואָס קאָנען זיי מיר טאָן, זאָגט דער ייד. קיין דריי הונדערט רובל שטראָף וועל איך זיי אַלץ איינס ניט געבן. דעם דלות קאָן איך זיי אָפגעבן.״ אָבער איך מיט מיין פרוי האָבן זיך אַרומגעדרייט אין די גאַסן, די בראַנפן, דעם טשאָלנט און קוגל האָבן מיר אויסגעקרייגט.

מיר האָבן זיך צוגעזעצט אין גאַס אויף אַ בייגקל. מיין פרוי זאָגט צו מיר: ״וואָס וועט ווערן פון אונז? אונזערע צרות ווערן גרעסער פון טאָג. מיר קאָנען אין אַ הויז ניט אַריינגיין. וואָס מיר טוען, טויג ניט, און וואָס מען טוט פאַר אונז, לאָזט זיך אַלע מאָל אויס מיט אַ דורכפאַל.״

״מיר קאָנען זיך ניט העלפן, זאָג איך צו איר. אונזער ביסעלע רער גורל איז אַזאַ, און דער מזל האָט זיך פון אונז אָפגעטאָן. מיר

*) ווי ארעסטאנטן.

קאָנען זיך ניט אַרויסדרייען פון די צרות. אפשר וועלן מיר ווען דערלעבן בעסערס."

"וואָס קאָן שוין זיין ערגער, ענטפערט זי מיר, אַז מיר דאַרפן זיך אַרומשלעפּן אין די גאַסן. אונזער האָפענונג איז גאַנץ ווייט, אונזער לאַגע איז שלעכט." וועו מיר האָבן אַזוי געריעדט וועגן אונזערע צרות, האָט זיך אויף אונז אָנגעשטויסן אַ פּאָליציאַנט. ער פרעגט אונז: "ווער זייט איר?"

"מיר זיינען היימלאָזע", ענטפער איך אים.

"זייט איר פון די היימלאָזע, וואָס זיינען דאָ אָנגעקומען פרייטאָג אָוונט?"

"יאָ."

"איר זייט אַרעסטירט, זאָגט צו מיר דער פּאָליציאַנט. מיר זוכן אייך שוין דעם גאַנצן טאָג. קומט מיט מיר."

מיר האָבן זיך אויפגעהויבן פון בייַנקל און זיך געלאָזט גיין מיטן פּאָליציאַנט. מיין פרוי גייט און טרייסלט זיך פון שרעק. איך זאָג צו איר: "וואָס שרעקסטו זיך אַזוי? מ'וועט אונז ניט אויפעסן אין קאַשע. דאָס אייַנציגע, וואָס עס קאָן זיין, איז דאָס, אַז מען וועט אונז אַוועקשיקן אין אַ אַנדער שטעטל."

אַריינפירנדיק אונז אין דער פּאָליצייַ, זאָגט דער פּאָליציאַנט צום פּריסטאָו: "אָט זיינען זיי, איך האָב זיי געפונען זיצנדיק אין גאַס." דער פּריסטאָו האָט זיך האַסטיק אַ הויב געטאָן און איז צוגעגאַנגען צו אונז. זיין קוק איז געווען ווי פון אַ טיגער אויף זיין קרבן. אויף זיין געזיכט האָט זיך פונאַנדערגעגאָסן רציחה. קריצנדיק מיט די ציינער האָט ער אַ געשריי געטאָן: "זייט איר די ביעזשענצעס.*) וואָס זיינען געקומען פרייטאָג ביינאַכט?"

"מיר", ענטפער איך.

---

*) היימלאוז.

„פאַרוואָס האָט איר זיך אויסבאַהאַלטן און זייט ניט מיטגע־
פאָרן מיט די היימלאָזע שבת פרי?"

„מיר זיינען געווען מיד פון וועג, ענטפער איך אים, און די
קליינע קינדער זיינען זייער שוואַך, האָבן מיר זיך אָפגעשטעלט
אַביסל זיך אויסרוען."

„וואָס? איר האָט געוואָלט דאָ זיך אויסרוען?! האָט ער געזומען
שרייען. ניעסטשאַסטנע ביעזשענצעס*), איך וועל אייך ווייזן ווי צו
אַנטלויפן פון קאַזאַרמע! מאָרגן גאַנץ פרי וועט מען אייך אַוועק־
שיקן פון דאַנענט מיטן עטאַפּ."

„פאַרוואָס רופט איר אונז ניעשטשאַסנע ביעזשענצעס, זאָג
איך צום פריסטאַוו. זיינען מיר דען שולדיק, אַז מיר זיינען געווען
היימלאָזע? מיר ליידן שוין פיר חדשים צייט. מיר האָבן זיך גע־
וואַלגערט אויף די שלאַכט־פעלדער, מען טרייבט אונז פון שטאָט
צו שטעטל, מיר זיינען אומגליקלעך. פאַרוואָס זיינען מיר ניע־
שטשאַסנע ביעזשענצעס?"

„מאָלטשאַט**)" — שרייט ער צו מיר. „איך וועל דיר צוקלאַפן
דיין מאָרדע, פראָקליאַטער (פאַרפלוכטער) זשיד." ער האַלט די
פויסט און ווייל מיר מכבד זיין, מיין פרוי האָט דערזען, וואָס דאָ
קומט פאָר, האָט זי געזומען שרייען און ווייַנען אויפן קול, ס׳איז
געווען אַ טומל אין קאַנצעלאַריע. דער פריסטאַוו שרייט: „פירט
אים אַוועק אין טורמע." אין אַ צווייטן צימער איז געזעסן דער
געהילף איספראַווניק. הערנדיק די קולות, איז ער אַרויסגעגאַנגען
זען, וואָס עס האָט דאָ געטראָפן. ער איז צוגעגאַנגען, אונז
גוט בעטראַכט, און געפרעגט דעם פריסטאַוו: „וואָס האָט דאָ
פאַסירט?"

„מיר האָבן געכאַפט אָט די ביעזשענצעס. זיי האָבן זיך

*) נישטיקע היימלאָזע. **) שווייגן.

באַהאַלטן און געוואָלט פאַרבלייבן אין שטאָט, ענטפערט דער פּריסטאַוו. ער האָט נאָך געפּענט אַ מויל געגן מיר."

דער פּאָמאָטשניק־איספּראַוונִיק איז געווען אַ יונגער מענטש. ער האָט פאַרמאָגט אַ שטיקל יושר. ער האָט אַ קוק געטאָן אויף אונז, ווי מיר זיינען אויסגעמאַטערט, מיין פרוי איז געשטאַנען און גע־ווינט. ער זאָגט צו מיין פרוי: "ווייַנט ניט, מאַדאַם. מיר ווילן זען, וואָס מיר קאָנען טאָן פאַר אייך." ער רעדט מיט אונז פריינטלעך. "פון וועלכער גובערניע זיינען זייַ?" ער רעדט מיט אונז אין דייטש. איך האָב אים דערציילט, פון וואַנענט מיר קומען און וואָס עס האָט דאָ פאַסירט.

"גאָספּאָדין גאַרשאַקאָוו, זאָגט ער צום פּריסטאַוו, מ'דאַרף זיי ניט באַהאַנדלען אַזוי שלעכט, זיי זיינען געליטענע פון דער מלחמה, זיי ליידן אַ סך, מ'דאַרף האָבן פאַר זיי אַ ביסל מער גערעכטיקייט. מיר האָבן נאָך די מלחמה און דאָס, וואָס עס קומט פאָר אויף די שלאַכט־פעלדער, ניט אָנגעזען."

"האָט איר וועלכע עס איז דאָקומענטן?" פרעגט מיר דער פּאָמאָטשניק איספּראַוונִיק. איך ווייז אים אַ פאַפּיר, וואָס איך האָב געקראָגן פון קופישקער קאָמענדאַנט, אַז איך רעכן זיך פאַר אַן אַנטלאָפענעם, ניט קיין אַרויסגעטריבענעם. ער לייענט דורך דעם דאָקומענט און זאָגט צום פּריסטאַוו: "לויט זיינע פאַפּירן מעג ער זיין, וווּ ער ווייל. מיר האָבן ניט קיין רעכט אים צו אַרעסטירן."

"אָבער דער איספּראַוונִיק האָט מיר אָנגעזאָגט, אַז אַלע היימלאָזע מוזן אַרויסגעשיקט ווערן פון שטאָט", ענטפערט דער פּריסטאַוו.

אין מיטן טומל זיינען אָנגעקאַנגען די פּירערס פון דעם יידישן היימלאָזן קאָמיטעט: קאַזיאָנער רב אינדענבוים, ד"ר אַחיעזר, ד"ר ראַגאָלער. דערהערנדיק, אַז די פּאָליציי ווייל אַרעסטירן

די היימלאָזע, וואָס זיינען פאַרבליבן אין שטאָט, האָבן זיי אַוועק־
געשיקט אַ טעלעגראַמע צום מאָהילעווער גובערנאַטאָר, אַז ער זאָל
ערלויבן די יידישע היימלאָזע פאַרבלייבן אין טשעריקאָוו; די
יידישע קהלה וועט זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר זיי. אין אָוונט, ווען
זיי האָבן זיך דערוואוסט, אַז מ׳האָט אונז אַרעסטירט, זיינען זיי גע־
קומען בעטן מ׳זאָל אונז אַרויסלאָזן.

„איך קאָן גאָרניט טאָן, ענטפערט דער פריסטאַוו. אויב דער
איספראַוויניק וועט זיי דערלויבן צו בלייבן, וועל איך זיי אַרויסלאָזן.
דערווייל מוז איך זיי פאַרהאַלטן.״

„אַרעסטירן זיי האָבן מיר ניט קיין רעכט, גיט אַ געשריי
דער געהילף־איספראַוויניק אויפן פריסטאַוו. מ׳דאַרף זיי אַוועק־
שיקן אין קאַזאַרמע זיך אויסרוען און נאָכדעם וועט מען זען. זיי
קאָנען דאָך אויף זייערע פיס ניט שטיין.״

אַ פאָליציאַנט האָט אונז אַוועקגעפירט אין קאַזאַרמע נעכ־
טיקן. דער ראַבינער אינדענבוים און ד״ר אַחיעזר זיינען אַוועק צום
איספראַוויניק בעטן מ׳זאָל אונז ניט אַוועקשיקן. דער איספראַוויניק
איז געווען אַ הויכער, מיט צוויי באַקנבערד, קיין מענטשלעכע גע־
פילן האָט ער ניט געהאַט. אַ בלוטדאָרשטיקער מענטש, וואָס האָט
ניט געווּסט, וואָס הייסט רחמנות. פון זיין מויל פלעגט זיך נאָר
הערן „איך הייס״. די שטאָט האָט אים פיינט געהאַט, סיי יידן סיי
קריסטן.

וועמען איז געקומען צום איספראַוויניק, איז ער געזעסן אין
אַ וואַנע. מ׳האָט אים געזאָגט, אַז דער ראַבינער וויל אים זען.
„וואָס דאַרפן זיי?״ פרעגט ער. דער ראַבינער האָט אים אריינגע־
שיקט די ביטע שריפטלעך. דער איספראַוויניק האָט זיי געהייסן צו־
גיין צו דער טיר: „איך וועל בשום אופן ניט לאָזן פאַרבלייבן די
היימלאָזע אין שטאָט, האָט דער איספראַוויניק געשריען זיצן־
דיק אין וואַנע. מאָרגן וועט מען זיי אַוועקשיקן מיטן עטאַפּ.״

צוערגערטע זיינען זיי אַוועק פון איספראַוועניקס הויז, זיי זיינען אַריינגעקומען צו אונז אין קאַזאַרמע און דערציילט דעם קבלת־פנים, וואָס זיי האָבן געהאַט פון אים. "זאָרגט ניט, זאָגן זיי צו אונז, אויב איר וועט דאַרפן פאַרלאָזן די שטאָט, וועלן מיר אייך באַזאָרגן מיט אַלץ."

איך האָב זיי באַדאַנקט פאַר דער פריינטלעכקייט. "מיר זאָלן נאָר דערלעבן צו זען אין גיכן ווי די כוליגאַנעס אַנטלויפן פון די שטעט, אַזוי ווי מיר היימלאָזע", זאָג איך צו זיי.

אָמן, ענטפערט ד"ר אַחיעזר.

מיר זיצן אין אַ ווינקל איינגעקאָרטשעטע, פול מיט יסורים, אויפגערעגטע פון אונזער באַגעגעניש מיטן פריסטאָו. מיר טראַכטן וועגן מאָרגנדיקן טאָג, וועגן דעם, וווּ וועט מען אונז שיקן.

צוועלף אַ זייגער ביינאַכט זיינען געקומען דער ראַבינער און ד"ר אַחיעזר אונז אָנזאָגן, אַז דער מאָהילעווער גובערנאַטאָר האָט צוגעשיקט אַ טעלעגראַמע, דאָס די היימלאָזע מענטשן פאַרבלייבן אין טשעריקאָוו. אונזער שמחה איז געווען גרויס. מיר וועלן אַריינגיין אין אַ הויז נעכטיקן... זיין גלייך מיט אַלעמען... מען וועט אונז מער ניט טרייבן... מיר וועלן האָבן אַ היים... אַ היים... אַ היים!...

* * *

אויף מאָרגן האָבן מיר געדונגען אַ דירה. מיר האָבן זיך געפילט גליקלעך נאָך אַזוי פיל אַרומשלעפעניש, וווּ אַ טאָג און וווּ אַ נאַכט. מיר האָבן אַליין ניט געגלויבט אין אונזער גליק. עס

האָט זיך נעזוכט מ׳גייט אונז יייטער סאייכן – יי׳ אונזער שיק׳ זאָל אין אייביקע הייליקע אייביקע אימגילילצבע אויף דער ייעלם׳

ס׳איז נעיינען אינגאנצן זעקס טעג צו ראש השנה׳ ס׳איז א בייבדער נעגנט אַ נייער לעבי אבער מיר זינען צוייזען יידן׳ איך האָב נעהאַלטן דזנית אין דער גרויסער שיל׳ א סך היימלאָזע נעפאַנגענע יידישע סאלדאַטן פון עסטרייך-אונגארן האָבן נאָך נעמאַכט מיט מרצען די מהוירים׳

מיר האָבן זיך ביסלעכווייז צוגעוויינט נעזאַרן דיימיש׳ די הייליקע טעג ראש-השנה אין יום-כפור זינען דורכנעאַנגען, פֿאַרשטייאַיער יידן זינען נעזיצן צו אינז נאָנץ פֿרייטלעך׳ זייער אָפּט פֿלעגן זיי מיר איינלאָדן אויף א ביסל בראָנפן אין בלינצ׳ נעבעט א האַפּעצקע יייניק האָט איר זיך אָנגעטיקן׳ פֿלעגן זיי זאָגן׳

זאָל דער צייט זינען אָנגעהימלן מיזנטער סאלדאַטן׳ האָט זינען נעזייגן נאָר עלטערע מענטשי אין די פּיצעיצער יאָרן׳ א סך פון זיי האָבן נעהאַט זון אויף די שלאַכט-פעלדער׳ ס׳האָט זיי איינעהייאַרטיט אין די ייזער אָנדערש נעריכטט׳ ס׳האָט זיי דאָרטן אָנגעפאַסט׳ דער לעבן איז נעזיאָרן אויב׳ ס׳האָט זיך נים נעהאַט יי׳ אהינצוקומען׳ נאָר מיר זינען נעזיצן ציפרידן׳ ס׳איז סאָרט נעזיצן א היים׳

אויבאָל האָבן זיך סאלדאַטן קלאַנגן איבערן שטאָט׳ אז סאלדאַטן גייען כאָבן אבלאַיעס[1]׳ אין יעדער הויז צו ס׳זינען דא יונגע מענשן אין דערהויפּט הייליקע ייאָם דרייי זיך אַרויס פון דער מלחמה׳ אמת איז אז מיינער דאָט נים נעוואָלט גיין אייפן פראָנט פאַר דעם צאַר ניקאָלי דעם לעצטן׳ די שטימונג

[1] מאכן יבינעצ׳

איז געווען זייער אַ געדריקטע. היימלאָזע האָבן זיך איבערהויפט אַרויסגעדרייט פון פראָנט. מ׳האָט זיך געריכט יעדן טאָג אויף אָפּ־לאַווע.

און עס האָט טאַקע לאַנג ניט געדויערט. פונקט שמיני־עצרת האָבן זיי געמאַכט אַן אָבלאַווע אין שטאָט. ווו מ׳האָט נאָר געפונען אַ יונגן מענטשן. האָט מען אים אַרעסטירט. אַרום דריי הונדערט מענטשן האָט מען פאַרהאַלטן. אין דעם זיינען געווען אַ סך היימ־לאָזע יידן. לאַנג טראַכטן האָב איך ניט געהאַט קיין צייט. איך האָב געזוכט אַן אָרט. ווו זיך צו באַהאַלטן. אין הויז האָב איך עס ניט גע־קאָנט טאָן. צוליב סאָלדאַטן. איך האָב זיך אַרויפגעכאַפט אויפן בוידעם. זיך צוגעדעקט מיט שמאַטעס און געלעגן שטילערהייט. פאָליציי און סאָלדאַטן זיינען אַריינגעקומען אין הויז זוכן דעזערטירן.*) די סאָלדאַטן. וואָס זיינען געשטאַנען אין הויז. האָבן אונטערגעזאָגט. אַז איך בין אַ דעזערטיר. זיי האָבן איבערגעזוכט די גאַנצע הויז. נאָר זיי האָבן מיר ניט געפונען. אַ סאָלדאַט איז אַרויפגעקראָכן אויפן לייטער. אַ קוק געטאָן אויפן בוידעם. ער האָט מיר ניט געזען. מיין גליק איז געווען גרויס: איך בין ניט אַריינגעפאַלן אין זייערע הענט.

אַ ביסל שפעטער איז אַריינגעקומען דער שמש פון שול מיר רופן צו די הקפות. איך האָב געדאַרפט דאַוונען שמחת־תורה בייַ־נאַכט. דער שמש. אַן עלטערער יייד. אַ ביסל אָנגעסרונקען לכבוד שמחת־תורה. האָט געפרעגט בייַ מיין פרוי: "ווו איז דאָס דער חזן?"

"אין שול", ענטפערט זי.

"וואָס? אין שול איז ער אַוועק. שרייט ער. איך קום איצטער פון שול. ס׳איז אַ ליגן. ער איז ניטאָ אין שול. איך דאַרף אים גיין זוכן. מסתמא איז ער אַוועק אין די חסידישע שול. געלט נעמט ער

*) אנטלאפענע פון דער מלחמה.

פון אונזער שול, און שמחת תורה לויפט ער צו די חסידים. ער האָט דערשמעקט, אַז זיי גיבן בראַנפן. עס ציט אים צו די חסידים, ווי מיט אַ מאַגנעט. ער איז געוואָרן אַזוי ווי די חסידים, נאָר שפּורן. ער מיינט, אַז איך האָב געדונגענע פיס אַרומצולויפן אים זוכן. צו אַלדי רוחות זאָל ער גיין מיט די חסידים צוזאַמען. טאַקאָי טשאָרט! אַ פּוילישע דריפקע!" ער איז אַרויס פון שטוב, ריידנדיק צו זיך: "אַלע גייען צום גבאַי נעמען אַ ביסל בראַנפן, און איך דאַרף אים גיין זוכן, דעם ביעזשעניעץ. זיי האָט זיך פאַרוועלט נעמען אַ ביעזשעניעץ פאַר אַ חזן. זאָלן זיי איצטער וויסן, וואָס ער האָט זיי אָפּגעטאָן, צוגענומען די גאַלט און ווייזט זיך מער ניט."

איך בין גאַלאַגן אויפן בוידים און זיך צוגעהערט, וויַ דער שמש האָט זיך געבייזערט. איך האָב ניט געקלערט וועגן די הקפות און וועגן דעם שמש. מיר האָט געעגבערט אין קאָפּ, ווי היט מען זיך אויס פון די אָבלאַוועס, מ'זאָל מיר ניט אַרעסטירן און אַוועקשיקן אויפן פראָנט.

שפּעט אין דער נאַכט האָט מיין פרוי מיר אַראָפּגערופן פון בוידים. די אָבלאַוועס האָבן זיך אָפּגעשטעלט. איך בין אַריין אין הויז מיט אַ בריטן גוט יום־טוב, ווי שמחת־תורה ביינאַכט. אַן עלטערער סאָלדאַט זאָגט צו מיר: "פּאָליציי האָט דיר געזוכט... די סאָלדאַטן האָבן דיר געוואָלט איבערגעבן דער פּאָליציי..."

אויף מאָרגן האָב איך געהערט, אַז מ'האָט אַרעסטירט אַ סך היימלאָזע יידן און מ'וועט זיי שיקן אויפן פראָנט. ווען איין יונגער־מאַן פון די היימלאָזע האָט דערהערט, אַז מ'גייט אים שיקן אויפן פראָנט, איז ער אַראָפּ פון זינען.

* * *

22.

פּוילישע היימלאָוע.

די אָבלאַוועס האָבן זיך אָפּגעשטעלט צוליב די פּוילישע היימלאָוע. איך וויל דאָ דערמאָנען די קריסטלעכע היימלאָוע פון פּוילן, ווען מ׳האָט זיי געטריבן. אין דער צייט, ווען די וועלט־מלחמה איז געווען אין פולן ברען, האָט זיך דער פייער און שווערד פאַר־שפּרייט איבער גאַנץ רוסלאַנד. ס׳איז ניט געווען קיין מלחמה, נאָר אַ פאַרניכטונג. אַלץ, וואָס די מענטשהייט האָט געשאַפן אין משך פון הונדערטער יאָרן איז חרוב געוואָרן, וואָס פאַרן מענטשן איז געווען טייער און ליב, האָט מען אָפּגעווישט פון דער וועלט. מענטשן זיי־נען געווען ערגער, ווי ווילדע חיות. מ׳האָט זיך ניט צוגעהערט צו די קרעכצן פון שוואַכע פרויען און אויסגעמאַטערטע, הונגעריקע קינדער, ווען זיי האָבן אויסגעהויכט זייער לעצטן אָטעם אויף די גרויסע פורן. מ׳איז געווען גלייכגילטיק צו די צענדליקער טויזנטער קברים, וואָס זיינען געווען אויסגעשפּרייט לעבן די שאָסייען.

מ׳האָט נאָר געוואָלט נעמען נקמה פון שונא. צוליב די נקמה־געפילן האָט מען פאַרניכטעט זיך אַליין. אויב עס האָט זיך נאָר געדוכט, אַז דער שונא וועט דערפון ליידן, האָט מען די אייגע־נע בירגער, שוואַכע פרויען און קליינע קינדער, פארניכטעט. אָפּגע־

זוישט פון דער ערד. ס׳איז קיינעם ניט אַרויף אויפן געדאַנקן, אַז עס דאַרף אַזוי ניט זיין. די קופּעס טויטע מענטשן האָבן קיינעם ניט פאַרשאַפן קיין לייד.

אַ יידישער סאָלדאַט האָט מיר דערציילט, וואָס עס האָט פּאַסירט מיט הײמלאָזע, וואָס זיינען געפאָרן מיטן שאָסיי ניט ווייט פון בריסק. טויזנטער פורן מיט הײמלאָזע האָבן זיך געצויגן, בהמות, שעפסן, דער שאָסיי איז געווען פאַרנומען. סאָלדאַטן האָבן ניט געקאָנט דורכגיין, די הײמלאָזע, שטערן אין דער מלחמה. וואָס טוט מען? מ׳האָט געגעבן אַ קאָמאַנדע שיסן פון קאַנאָנען, און דער שאָסיי איז אָפּגערייניקט געוואָרן... ס׳איז געוואָרן אַ פרייע וועג. וואָר ס׳איז געבליבן לעבן, האָט באַגראָבן די טויטע. ס׳איז מערקווירדיק: ווען מען לייענט וועגן דער וועלט מלחמה, שרייבט מען נאָר, וויפל סאָלדאַטן עס זיינען געהרגעט געוואָרן אויף די שלאַכט פעלדער. אָבער ניט סאָלדאַטן, וואָס זיינען אומגעקומען אין די שטעט און דערפער, אויף די וועגן און פעלדער, די וועלן ניט דערמאָנט. די האָבן זיך געוואָרעכנט ווי הובל־שפענער. וואָר קוקט אויף דעם?

ווען די דייטשן זיינען געגאַנגען אַלץ טיפער אין פוילן, פלעגן זיי אַלץ צונעמען, וואָס זיי האָבן געפונען אין די שטעט און דערפער. די מענטשן האָבן געמוזט אַרבעטן פאַר זיי. דער רוסישער שטאַב האָט דאַן אַרויסגעגעבן אַ פאַראָרדענונג, אַז איידער די דייטשן פאַרנעמען אַ שטאָט אָדער אַ דאָרף מוזן אַלע אַיינוואוינער אַרויסגעטריבן ווערן מיט זייערע בהמות און פערד. די שטעטלעך און דערפער פלעגן זיי אונטערצינדן, כדי די דייטשן זאָלן זיך ניט קאָנען באַנוצן מיט זיי. דאַן איז שוין קיין אונטערשייד ניט געווען, ייד אָדער קריסט.

זייענדיק אין מאָסקווע, האָב איך געטראָפן הרב קאָפשטיין, דעם ראַדענער רב. ער האָט מיר דערציילט, וואָס האָט פאַסירט אין סמאָרגאָן, לעבן ווילנע. אַ הײמלאָזער ייד פון קאָוונער גובערניע איז

געזעסן מיט זיינעם אַ זון אין סמאָרגאָן. ס׳איז געווען ערב סוכות, דער היימלאָזער ייד איז געגאַנגען מאַכן אַ סוכה. ער איז אַרויפגע־קראָכן אויפן בוידעם עפענען דעם דעכל. אומגליקלעכער ווייזע, איז אים דער דעכל געפאַלן אויפן קאָפּ. ער האָט זיך שטאַרק צוקלאַפּט און מ׳האָט אים אַריינגעלייגט אין בעט. עטלעכע טעג שפּעטער האָבן די דייטשן געהאַלטן ביים אַריינגיין אין שטאָט. ס׳איז אַרויס אַ באַ־פעל פון קאָמענדאַנט, אַז אַלע מוזן פאַרלאָזן די שטאָט צו אַ באַ־שטימטער שעה. די, וואָס האָבן געהאַט פורן, זיינען געלאָפן מיט זייערע סחורות און זאַכן, געראַטעוועט, וואָס זיי האָבן געקאָנט, די, וואָס האָבן קיין פורן נית געהאַט, האָבן גענומען פעקלעך אויף די פלייצעס און זיינען געלאָפן.

דער זון פון קראַנקן פאָטער איז געלאָפן זוכן אַ פור פאַרן פאָטער. אין גאַס האָט אים באַגעגנט אַ רוסישער אָפיציר. דער אָפיציר האָט געזען שרייען אויף אים: "וואָס טוסטו דאָ נאָך דער צייט? איך וועל דיר שיסן, ווי אַ הונט." דער זון האָט אים גע־זאָגט, אַז ער זוכט אַ פור פאַר זיין קראַנקן פאָטער. וואָס ליגט אין בעט, ער קאָן נית גיין.

"קום, ווייז מיר, וווּ איז דיין פאָטער", זאָגט צו אים דער אָפיציר. דער זון האָט זיך דערפרייט, אפשר וועט דער אָפיציר אים אַרויסהעלפן מיט אַ פור פאַר זיין קראַנקן פאָטער. זיי זיינען געגאַנ־גען צו דעם הויז, ווו דער פאָטער איז געלעגן. דער זון בעט זיך ביים אָפיציר, ער זאָל אים אויסהעלפן מיט אַ פור פאַרן פאָטער.

אַריינקומענדיק אין הויז איז דער אָפיציר צוגעגאַנגען צום קראַנקן. ער האָט אַרויסגענומען זיין רעוואָלווער און אַריינגעשאָסן אין דעם אַלטן פאָטער אַ קויל. דער אַלטער האָט זיך אַ צאַפּל גע־טאָן און איז געבליבן ליגן אַ טויטער. דער אָפיציר האָט זיך אַ קער געטאָן צום זון און רואיק אים געזאָגט: "איצט ביזטו פריי, האַלט זיך נית אויף, גיי."

אַזעלכע פֿאַסירונגען, וואָס די ערד האָט צוגעדעקט, זיינען געווען פיל. קיין גאָלדענע מעדאַלן קריגט מען אַלץ איינס ניט פאַר אַזעלכע זאַכן. וועט קלערט וועגן אָפּפאַל, שפענדלעך. אָבער הונ־דערטער טויזנטער קברים זיינען צוזייט אין רוסלאַנד. די געשיכ־טע פירט ניט קיין חשבונות פון אַזעלכע קליניקייטן. וואָס איז דער וועלט פון אַ מענטשן?

* * *

די פוילישע היימלאָזע זיינען געפאָרן מיטן שאָסיי בריסק — באָבּרויסק, אָרשאַ—טשעריקאָיו, קריטשעוו, ראָסלאַוו, סמאָליענסק. די לאַגע פון די פוילישע היימלאָזע איז געווען אַ מוראדיקע. זיי זיינען געפאָרן אין די ווינטער־מאָנאַטן אָקטאָבער, נאָוועמבער און דעצעמ־בער, אין פרעסט און שנייען. זייערע בהמות זיינען אויסגעפאַלן אויף די וועגן. אין טשעריקאָוו זיינען זיי אָנגעקומען אין ענדע אָק־טאָבער. ס׳איז שוין געווען קאַלט. יעדער פור איז געווען פאַרזען מיט אַ ביידל. מיר איז ניט איין מאָל אויסגעקומען צו זען, ווי זייערע בייד־לעך זיינען געווען באַדעקט מיט טליתים...

ס׳איז געווען שווער צו זען, ווי קליינע קינדער פלעגן שטאַרבן אויף די הענט פון די מוטערס. מיר איז אויסגעקומען צו זען אַזעלכע סצענעס. אין טשעריקאָוו זיינען צושטאָרבן הונדערטער אין משך פון טאָג. די פוילישע קאָמיטעטן האָבן זיי געדאַרפט גרעבן טרונעס צו באַגראָבן די טויטע. דער שאָסיי אויף הונדערטער ווירסט איז געווען באַדעקט מיט קברים. אָפשטעלן זיך האָט מען זיי ניט גע־לאָזט. מ׳פלעגט זיי גרעבן הייסע וואַסער און טרייבן ווייטער. וואָס זיי האָבן געהאַט פון ווייכע זאַכן, קישנס, קליידער, וועב־אַרבעט, האָבן זיי פאַרקויפט. קי האָט מען געקאָנט קויפן פאַר אַ רובל אַ שטיק

אָדער ווייניקער, אַ פערד צוויי רובל. קיינער האָט אויף זיי ניט געקוקט. קיין רחמנות איז ניט געווען, די קריסטן אין די דערפער האָבן זיי ניט אַרײַנגעלאָזן אין זייערע הייזער.

איך פלעג ריידן מיט די פּוילישע היימלאָזע. "גאָטס צאָרן האָט זיך אויסגעגאָסן אויף אונז", פלעגן זיי זאָגן. מיר האָבן באַהאַנדלט שלעכט די יידן. מיר האָבן אָנגערעט אויף זיי, אַז זיי זיינען שפּיאָנעס. מ'האָט זיי צוטריבן און מיר האָבן צוראַבירט זייער גוטס און הייזער. אָבער איצט זעען מיר, אַז די יידן זיינען געווען גליקלעך. מ'האָט זיי געטריבן זומער. וווּ די יידישע היימלאָזע זיינען געקומען, האָבן יידן זיי אויפגענומען, ווי אייגענע ברידער. אָבער אונז טרייבט מען אין ווינטער. מ'לאָזט אונז ניט אַריין אין אַ הויז אײַערנעכטיקן. מיט קברים פון אונזערע קינדער האָבן מיר פאַרזייט הונדערטער וויאָרסטן פון דעם שאָסיי."

אייגער פון די פּוילישע היימלאָזע האָט אַרויסגענומען אַ פּעקל פון זיין פּור. ער האָט אויפגעפּעפּנט און מיר געוויזן. אין פּעקל זיי, נען געווען טליתים, זילבערנע לייכטערס און קליידער. ער האָט מיר דערציילט, אַז זיין יידישער שכן האָט דאָס ביי אים אײַערגעלאָזן, ווען מ'האָט די יידן אַרויסגעטריבן. "דאָס וועל איך ניט פאַרקויפן, האָט ער געזאָגט. אפשר וועלן מיר נאָך דערלעבן קומען אַ היים און דאָס אָפּגעבן דעם יידן."

שפּעט אין ווינטער האָבן זיך געשלעפּט די פּוילישע היימלאָזע אויף די פורן (מיט רעדער) אין די טיפע שנייען. די רעדער פלעגן סקריפּענען און קרעכצענען פון פראָסט, און אין די בוידן זיינען געזעסן האַלב לעבעדיקע, האַלב טויטע שאָטנס.

איין מאָל האָט דער טשעריקאָווער איספּראַווניק געגעבן אַ פאַראַרדענונג, אַז די פאָליציי מוז נאָכקוקן די פּעסער פון די פּוילישע היימלאָזע. דאָס האָט געהייסן, מ'זאָל נעמען די יונגע היימלאָזע און זיי שיקן אויפן פראָנט. דער איספּראַווניק איז געקומען צו ריישן

אויף אַ פערד מיט זיין אויסגעפוצטן באַקן־בּאָרד און זיך אַוועקגע־
שטעלט לעבן דער קיך. ער האָט דערקלערט, וואָס ער וויל פון זיי:
די יונגע דאַרפן טאָן זייער חוב פאַרן צאַר און פאַר רוסלאַנד. די
רעגירונג האָט געהייסן מ׳זאָל איבערקוקן די דאָקומענטן פון די
יונגע היימלאָזע.

ווי ער האָט נאָר געענדיקט ריידן, איז געוואָרן אַ גרויסער טומל
בייַ די פּוילישע היימלאָזע. ״וואָס? מיר וועלן גיין אויפן פראָנט? אונ־
זערע קינדער זיינען צושטאָרבן, אונזערע בהמות זיינען אויסגעפאַלן.
טויזנטער היימלאָזע האָבן געגומען שרייען: ״טויט
דעם איספראַוויניק״. פאָליציי האָט געגומען שיסן אין דער
הויך. די היימלאָזע שרייען: ״שיסט אונז, שיסט אונז! אונ־
זער לעבן איז ניט בעסער, ווי דער טויט.״ מיט די ווערטער האָבן
זיי זיך געלאָזן גיין צום איספּ־אַוויניק. אין שטאָט איז געוואָרן אַ
טומל, סאָלדאַטן זיינען אָנגעלאָפן פון אַלע זייטן.

מיט גרויס מאַטערניש האָט זיך דער איספראַוויניק אַרויסגע־
כאַפט פון קיך קוים מיטן לעבן. די היימלאָזע זיינען געווען צורייצט,
ווי ווילדע חיות. יעדערער איז געווען אין שרעק, אַז ס׳זאָל ניט אויס־
ברעכן קיין גרויסע בלוטפאַרגיסונג.

אָט צוליב דעם האָבן זיך אויף אַ גאַנצן טאָג אַפגעשטעלט
די אָבלאַווע, פאָליציי האָט ניט געוואָלט זיך שפילן מיט פייער.

* * *

אין דעצעמבער מאָנאַט האָט די רעגירונג געעפנט קאָמיטעטן
צו העלפן די היימלאָזע, ״טאַטיאַנע קאָמיטעטן״ אויף דעם נאָמען
פון דעם צאַר ניקאָלאַיס אַ טאָכטער. זיי האָבן געעפנט קראָמען, די
אָנגעשטעלטע האָט מען גענומען פון די פּוילישע און רוסישע היימ־

לאָזע. דער יידישער קאָמיטעט האָט קיום אויסגעווינט אַ ביסל הילף פאַר די יידישע הייכלאָזע. מען האָט געגעבן שעפסענע פעלצלעך און דאָס האָט אַ סך אויסגעהאָלפן די יידישע היימלאָזע אין די גרויסע פרעסט.

נאָר קיין גרויסע אָרדענונג אין טאַטיאַנע־קאָמיטעטן איז ניט געווע'ן. די אָנגעשטעלטע האָבן געאַרבעט מער פאַר זיך, ווי פאר די היימלאָזע. גאַנץ אָפט פלעגט מען זיי אַרעסטירן און באַשטימען אַנדערע, נאָר די אַנדערע זיינען אויך ניט געווען בעסער. ווער עס האָט געקאָנט, האָט געכאַפט.

אין יאַנואַר 1916 האָט מען די פוילישע היימלאָזע דערלויבט זיך אָפצושטעלן אין שטאָט און אין די דערפער. די, וואָס האָבן געהאַט די מעגלעכקייט, האָבן געדונגען הייזער, אַסך זיינען געפאָרן אין די גרעסערע שטעט. אַנדערע האָבן זיך אָפגעשטעלט ווינטערן אין די דערפער, וואַרטן וואָס דער זומער וועט ברייגען.

פון די פוילישע היימלאָזע, וועלכע מ'האָט געשיקט אין סיביר און אין פענזאַ, זיינען מער ווי אַ העלפט אומגעקומען. אַ יידישער דאָקטאָר מיטן נאָמען מערקין איז געווען אין סיביר, ווען די פוילישע היימלאָזע זיינען דאָרטן אָנגעקומען. דער דאָקטאָר האָט מיר דערציילט זאַכן, פון וועלכע ס'האָט נעשוידערט. די פוילישע היימלאָזע זיינען אָנגעקומען אין מיטן ווינטער אין די סיבירער פרעסט. פון מאָנאַטן זיך וואַלגערן אין די פראַכט־וואַגאָנעס זיינען צענדליקער טויזנטער צופראָרן געווארן, מען האָט געפונען אין הונדערטער וואַגאָנעס צופראָרענע היימלאָזע, מוטערס מיט קינדער פאַרגליווערטע, אייגעקלאַמערטע איינע אין די אַנדערע. מ'פלעגט אַרויסנעמען די אַיינוואוינער פון שטאָט גראָבן קברים. וועו אַ צוג פלעגט אָנקומען מיט צופראָרענע מענטשן, פלעגט מען זיי אויסלאָדן פון די וואַגאָנעס און וואַרפן אין די גריבער. זיי זיינען געווען "גרינגע היימלאָזע". קיין עסן האָט מען זיי ניט געדאַרפט געבן:

באַגאָסן מיט קאַלך, באַשאָטן מיט ערד און אַ סוף.

אין 1916 האָט זיך די לאַגע געביטן. סאָלדאַטן זיינען געלאָפן פון פראָנט. די אַלע מיטלען, וואָס דער שטאַב האָט אָנגענומען קעגן דעם, האָבן ניט געהאָלפן. די סיבה פון לויפן איז געווען הונגער. אַ סאָלדאַט פלעגט קריגן אַ פונט ברויט אַ טאָג מיט אַ ביסל זופ. וועו אַ פּאָלק סאָלדאַטן פלעגט פּאָרן מיטן באַן פון איין אָרט צום צווייטן, פלעגן אַ סך סאָלדאַטן אַנטלויפן. זיי האָבן זיך אַרומגעדרייט מאָנאַטן לאַנג. וועו מ׳האָט זיי געכאַפּט, פלעגט דער שטענדיקער ענטפער זיין: ״פאַרלאָרן דעם פּאָלק״. דערווייל פלעגט מען זיי שיקן זוכן דעם פּאָלק אוו דאָס האָט געזומען אַ סך צייט. אַ סאָלדאַט האָט מיר דערציילט, אַז ער פלעגט זיך אַרומדרייען חדשים־ווייז. וועו מ׳פלעגט אים כאַפּן, פלעגט ער קריגן עטלעכע מאָנאַטן טורמע. דערווייל פלעגט ער זיך אויסרוען אוו קריגן מער עסן. אַ סך סאָלדאַטן האָבן זיך אַרונטערגעשאָסן פינגערס.

ס׳איז דאַן אַרויס פון שטאַב אַ פאַראָרדענונג, אַז מ׳זאָל אָנ־נעמען די שטריינגסטע מיטלען געגן די דעזערטירן. עס האָבן זיך אָנגעחויבן נייע אָבלאַוועס. מען האָט געזוכט אין יעדער ווינקל, קע־לער אוו בוידים. ס׳איז שוין מער קיין מעגלעכקייט ניט געווען זיך אויסצובאַהאַלטן. די, וואָס האָבן געוואָלט זיך אויסבאַהאַלטן, האָבן געדאַרפט צאָלן דער פּאָליציי מאָנאַטלעך. פּאָליציי פלעגט אָנזאָגן, וועו די אָבלאַוועס הויבן זיך אָן אוו וועו זיי ענדיקן זיך. זיי האָבן גע־זויגן פשוט די בלוט פון די ״זייצעס״ אָדער האָזן, ווי מ׳האָט אָנגע־רופן די אַנטלאָפענע פון פראָנט. דאַמאָלסט האָבן די יונגע היימלא־זע איבערגעלעבט אַ שלעכטע צייט. אַמאָל פלעגט אַנ׳אָבלאַווע אָנ־האַלטן אַ טאָג אוו אַ נאַכט. די פרעסט זיינען געווען גרויס, מ׳האָט זיך געוואַלגערט אין פעלדער אוו וועלדער, ניט איין מאָל האָט מען געפונען צופראָרענע אויף די פעלדער. מענטשן האָבן געוואָלט כאַפּן אַ קראַנקייט, דאָס איז דאַן געווען אַ ״גליק״.

עס האָבן זיך באַוויזן נייע דאָקטוירים, זייער אַרבעט איז גע־ווען מאַכן אַ ברוך. זיי פלעגן נעמען דערפאַר פופציג רובל. ס׳איז גע־ווען אַ ווילדע אַרבעט. מ׳פלעגט אַוועקלייגן דעם קרבן אויף אַ באַנק און אַ פאָניע פלעגט רייסן די אינעווייניגכטע הויט. מ׳האָט דאָס גע־רופן "אַרטיקל 66". פיל קריסטן האָבן פאַרקויפט זייערע בהמות און חזירים פאַרן "אַרטיקל 66". אַ סך זיינען געבליבן קאַליקעס. נאָר זיי האָבן זיך געפילט גליקלעך: פריי פון פראָנט.

* * *

23.

אַנטלאָפן פון שטאָט.

אין אַ געוויסן פרימאָרגן האָב איך גענומען אַ טאָרבעטשקע אין האַנט, געזאָגט אַ זיי געזונט צו מיין פרוי און קינדער און זיך געלאָזן גיין פון שטאָט. מיטן שאָסיי האָב איך ניט געקאָנט גיין, ווייל מ׳וואָלט מיר געקאָנט כאַפן. בין איך געגאַנגען מיט די זייטי־קע וועגעלעך. דער פראָסט איז געווען גרויס. דער שניי האָט גע־שמיסן מיין געזיכט. איך בין געגאַנגען צו אַ דאָרף, אַכצן וויאָרסט פון שטעטל, וווּ עס האָבן געווינט צווויי יידישע פאַמיליעס. אויפן וועג האָב איך באַגעגנט סאָלדאַטן, וואָס זיינען געלאָפן פון די שלאַכט־פעלדער. זיי האָבן ביי מיר געבעטן עפעס צו פאַרויכערן, איך האָב זיי געגעבן. און מיר זיינען געגאַנגען צוזאַמען.

איך האָב זיי קיין זאַך ניט געפרעגט, נאָר זיי האָבן אַליין דערציילט. „אויפן פראָנט איז זייער טרויעריק, זאָגט אַ סאָלדאַט.

ס׳איז אַ פאַרצווייפלונג. מ׳גיט אינגאַנצן אַ פונט ברויט אַ טאָג. פריער פלעגט מען געבן צווויי פונט ברויט, האָט מען דעם הונגער פאַרטריבן. סאָלדאַטן גייען אַרום הונגעריקע. אַ סך כאַפן זיך אַריין אין די דערפער, גנבענען ברויט און פלייש. עפעס וועט אויסבערעכן אויפן פראָנט. אַלע וועלן פאַרלאָזן די שלאַכט־פעלדער."

"ווו גייט איר?" פרעג איך זיי.

"מיר גייען אַהיים, ענטפערן זיי. מיר וועלן פאַרבריינגען דאָרטן עטלעכע וואָכן. מיר וועלן זיך אויסרוען, אָנעסן, נאָכדעם וועלן מיר זען, וואָס עס וועט זיין וווייטער."

די סאָלדאַטן זיינען אַוועק מיט אַ זייטיקער וועגל דורך אַ וועלדל. איך בין געגאַנגען מיטן וועג גלייך צום דאָרף.

אין אָוונט האָב איך זיך דערשלעפט צום דאָרף מיד און הונגעריק. איך האָב נאָכגעפרעגט, וווּ עס וואוינען דאָ יידן. מ׳האָט מיר אָנגעוויזן אַ יידנס הויז. צוגייענדיק נעענטער האָב איך דערזען, אַז דאָס הייזל איז אַ קליינע מיט אַ שטרויענעם דעכל און מיט שמאָלינקע פענסטערלעך. אין פאָרהויז, וואָס איז געווען גרעסער, ווי דאָס הייזל, איז געשטאַנען אַ פערד.

וועז איך האָב געעפנט די טיר פון הויז, האָט אַ גרויסע פאַרע מיר אַ זעץ גענאָן אין פנים. איך בין געבליבן שטיין לעבן טיר. איך זע אַן עלטערער ייד זיצט בייַ אַ קאָמינעק*) האַלטנדיק אַ ספר אין האַנט. ער לייגט צו שטיקלעך האָלץ אין פייער. זיין ווייב איז געזעסן ניס ווייט פון אים און געשפונען וואָל מיט אַ שפינדל. אויפן ברעג אויוון האָט געברענט אַ קליינער לעמפל. דער פייער פון קאָמינעק האָט באַלויכטן דאָס גאַנצע הייזל.

וועז דער ייד האָט מיר דערזען, האָט ער זיך אַ הויב געטאָן און געזאָגט: "קומט ווייטער, וואָס שטייט איר ביים טיר?" ער האָט

*) פריפעטשאק.

מיר געגעבן אַ בריטן שלום־עליכם. שטיקלעך אייז זיינען געהאַנגען אויף מיין בּאָרד און געזיכט. לאַנגזאַם האָב איך אַראָפּגענומען מיין באַשליק, וואָס איז געווען צוגעפּראָרן צו דער באָרד. ווי איך האָב נאָר אַראָפּגענומען פון זיך דעם מאַנטל, האָט דער ייד אַ קוק געטאָן אויף מיר און געזאָגט אַ דערשראָקענער: „חזן, ווי קומט איר דאָ? וווּ גייט איר דאָס איינער אַליין?"

איך האָב אים געזאָגט, אַז — איך קאָן מער ניט זיין אין שטאָט צוליב די אָבלאַווסס. דער ייד האָט אַ זיפץ געטאָן, צוגעגאַנגען צו זיין ווייב: „חיה, דו ווייסט ווער דער ייד איז? דאָס איז דער חזן, וואָס האָט געדאַווענט ימים־נוראים. מיר האָבן אַ גאַסט. גיכער, חיה, דערלאַנג וואָס צום טיש. איר זייט דאָך געווויס הונגעריק", האָט ער זיך צו מיר געוועדעט.

ער איז אַרויס אויף עטלעכע מינוט און אַריינגעטראָגן אַ פלאַש בראַנפן מיט קיכלעך צוצובייסן. „נעמט אַ קאַפּעטשקע, איר זייט דאָך געווויס מיד, אָנגעפּראָרן, דערווואַרעמט זיך." איך האָב זיך לאַנג ניט געלאָזט בעטן, מיר האָבן געמאַכט אַ לחיים און צוגעביסן. מיר איז פריילעכער געוואָרן אויפן האַרצן. איך האָב זיך געפילט היימיש פון דעם יידנס הכנסת אורחים. „חזן, זאָגט ער צו מיר, זייט רואיק, איר וועט גאַנץ זיין. איר וועט זיין ביי מיר, ווי אין אייער היים. איך וועל אייך וווּיטער ניט לאָזן גיין ביז איר וועט זיך גוט ניט אויסרוען. איר וועט ניט דאַרפן גיין צופוס."

אַביסל שפּעטער האָבן זיך אַריינגעלאָזן אין הייזל פויערים פון דאָרף. דאָס איז שוין אַזאַ מנהג אין דאָרף, ווינטער צייט קומען די פויערים אַריין צו יידן. מען זיצט אָפּ ביז אַ זייגער צען אין דערנאַכט. מען רויכערט מאַכאָרקע (טאַבאַק) און מען דיסקוטירט וועגן נייעס פון שטאָט און פון דער וועלט־מלחמה. די בעל־הבית־טע האָט דערזען, אַז די פויערים נעמען קריכן אין הייזל, איז זי געוואָרן בייז. „זיי שלעפּן זיך שוין אַריין אָנרויכערן אַן פולע הויז

מיט זייער מאַכאָרקע. מיר האָבן היינט אַזאַ גאַסט, וואָלט איך וועלן עס זאָל זיין ריין אין הויז. אָט אַזוי, ווי איר זעט, קריכן זיי אָן אַלע נאַכט. דאָס הייזל איז קליין, דער ייד איז געגנג אין גלות. מ׳האָט קיין דעה ניט אין דער אייגענער הויז. זיך איינרייסן מיט זיי ווילט זיך אָבער ניט.״

די פויערים האָבן מיר דערזען, האָבן זיי גלייך געגומען פרעגן, וואָס הערט זיך, ווען וועט זיך ענדיקן די מלחמה. איינער פון די פויערים דערציילט, אַז אַ כך סאָלדאַטן אַנטלויפן פון פראָנט. אַ צווייטער זאָגט, אַז אין טשעריקאָוו מאַכט מען אָבלאַווע, אַלע טאָג כאַפט מען סאָלדאַטן, וואָס אַנטלויפן פון פראָנט. ״זיי זיינען געראכט, זאָגט אַ דריטער. צו וואָס דאַרפן זיי גיין לייגן זייער קאָפ פאַר די פריצים, וואָס זויגן אונזער בלוט. אונזערע קינדער הונגערן אויפן פראָנט, וואָס האָבן מיר פון דער מלחמה? מ׳טרייבט אונז אַרום מיט אונזערע פורן טאָג און נאַכט, און אונזערע קינדער מוזן מיר שיקן סוכאַרעס*) זיי זאָלן ניט אויס־טאַרבן פון הונגער אויפן פראָנט.״

עס ווערט אַ גאַנצע דיס־וסיע וועגן דער מלחמה און די פריצים. אַ פויער שטעלט זיך אַוועק: ״מיר וועלן לאַנג ניט ליידן פון די פריצים. די ערד וועט מען צוטיילן צווישן אונז. נעכטן איז דאָ דורכגעאַנגען אַ יונגער מענטש. ער האָט אונז געזאָגט, אַז אינגיכן וועט מען אפנעמען די ערד פון די פריצים און צוטיילן צווישן די פויערים. וואָס באַאַרבעטן די ערד כיט זייער שווייס. ער האָט אונז געהייסן זיין גרייט.״

״וואָס האָבן מיר פון דער מלחמה, שריים אַ פויער. מיר ליידן מער פון אַלעמען. אונזערע קינדער צוהרגעט אָדער געמאַכט פאַר קאַליקעס, און מיר מוזן נאָך אַרבעטן פאַר אומזיסט. פירן די בעזשענצעס און פראָוויאַנט פאַר די סאָלדאַטן. מיר מוזן נאָך מיטנעמען

*) געטריקנטע ברויט.

מיט זיך היי און האָבער. פאַר וועמען לייגן מיר אונזערע קעפּ? פאַר די פּריצים? נו, ווען די מלחמה וועט זיך ענדיקן און אונזערע קינ־דער וועלן זיך אומקערן צוריק פון פּראָנט, וועט מוזן זיין אַן אי־בערקערנעש. די ערד וועט מען צווישן אונז צוטיילן און די פּא־נעשטשיקעס*) וועלן מיר אַוועקשיקן אין דר'ערד...״

עס ווערט אַ געלעכטער פון אַלעמען און אַ געשרייַ ״בראַוואָ! בראַוואָ״. ער זאָגט צום יידן: ״הירשקאָ, דו האָב קיין מורא ניט, דו ביזט אונזערער, נאָר די פּאָמעשטשיקעס וועלן מיר שניידן.״

די פּויערים לויפן צו דעם רעדנער, זיי נעמען אים פאַר די פּיס, הויבן אים אין דער הויך און שרייַען: ״הוראַ, הוראַ!״. אַ שטרויענע לאַפּצע האָט זיך אים אָפּגעבונדן פון אַ פּוס, ווען מען האָט אים געהויבן אין דער הויך... די פּויערים זיינען געווען אין אַ געהויבענער שטימונג. עס האָט זיך זיי געדוכט, אַז אָט צוטיילט מען שוין די פּריצישע ערד. זיי האָבן פאַררויכערט מאַכאָרקע. זייערע געזיכטער האָבן געגלאַנצט פון פּרייד.

אַ פּויער הויבט זיך אויף פון באַנק און זאָגט, אַז מ'דאַרף גיין אַ היים, אַלע האָבן זיך אויפגעהויבן פון די ביינק און זאָגנדיק ״אַ גוטע נאַכט״, זיינען זיי אַרויס פון הויז. דער ייד זאָגט צו מיר: ״איר זעט, אָט דער פּויער, וואָס האָט זיך דער ערשטער אויפגעהויבן צו גיין אַ היים, קאָסט מיר אַ פּעקל מאַכאָרקע יעדער וואָך. אַניט וואָלטן זיי דאָ אָפּזיצן גאַנצע נעכט.

״נו, ר' אורח, איצט וועלן מיר האָבן אָוונט־ברויט. חיה, נעם אַרויס פון אויוון די וועטשערע, אונזער גאַסט איז געוויס הונגעריק.״

די בעל־הבית־טע האָט דערלאַנגט צום טיש בעבלעך, פלייש, קאַרטאָפל און גריקענע קאַשע. איך בין געווען

---

*) פריצים.

הונגעריק ווי אַוואָלף. און געקייט אויף ביידע באַקן...

"אָט אַזוי ווי איר זעט, זאָגט צו מיר דער בעל־הבית, קומען זיי אַריין אַלע נאַכט און רייַדן נאָר וועגן דער מלחמה, ערד, פריצים, מיט עטלעכע טעג צוריק האָט זיך אַ יונגער מענטש אַרומגעדרייט אין דאָרף. די פויערים האָבן זיך מיט אים אַרומגעפירט אַ גאַנצן טאָג, אין אָוונט האָבן זיי זיך אַריינגעלאָזן אין מיין הויז. "הירשקאַ, זאָגט צו מיר אַ פויער, דו ווייסט, מיר ווילן מאַכן אין דיין הויז א סאָבראַניע"*).

"פאַראָוואָס מאַכט איר ניט אין וואָלאָסט**)", פרעג איך זיי.

"אין וואָלאָסט קאָנען מיר ניט מאַכן די סאָבראַניע, ווייל דער פרעמדער מענטש ווייל דאָרטן ניט רייַדן", ענטפערן זיי מיר.

"איך האָב אויך אין מיין הויז ניט געוואָלט לאָזן מאַכן די סאָבראַניע, נאָר וואָס האָב איך געזאָלט טאָן. צוליב דער ביטערער פרנסה מוז מען שווייגן. דער יונגער מענטש האָט געראַטן וועגן ערד, פריצים און דער מלחמה. דערהויפט די ערד מוז אָפגענומען ווערן פון די פאָמעשטשיקעס. אַלע טאָג זעט מען נייַע מענטשן, וואָס דרייען זיך אַרום מיט די פויערים. וועט ווייס, וואָס עס וועט דאָ פאָרקומען. אין די דערפער קומען רעדנער און אַגיטירן די פויערים. מען גיט זיי עסן, און זיי גייען ווייטער. אָבער איר בלייבט דאָ אַ געוויסע צייט, אַז עס וועט ווערן שטילער, וועט איר גיין צוריק אין שטאָט."

מיד פון טאָג און פון דער אָנגעריכטערטער מאַכאָרקע בין איך אַוועק שלאָפן. איך האָב זיך געפילט היימיש פון דער גאַסט־פריינטלעכקייט פון דעם עלטערן פאָר פאָלק. איך קלער ביי זיך אפשר לוינט טאַקע דאָ צו פאַרבלייבן אַ געוויסע צייט. וואָס אָנצוווערן האָב איך ניט. עסן גיט מען, דאַרף מען זיצן דערווייַלע. אויף מאָרגן פרי בין איך אויפגעשטאַנען אַן אויסגערוטער. די

*) פאַראמלונג. **) גמינע, (גמינע־הויז).

אַלטיטשקע איז געגאַנגען מאַכן בלינעס פאַר איר גאַסט. אין מאָהי־ לעווער גובערניע איז דאָס דער בעסטער כיבוד פאַר אַ גאַסט. בלי־ נעס ווערן געמאַכט פון גריקענע מעל. דאָס איז דער געשמאַקסטער עסן. איך האָב זיך געפרייט, וואָס איך האָב געטראָפן אַזעלכע פיינע מענטשן.

וועג איך בין געזעסן צוקוקנדיק זיך, ווי די אַלטיטשקע באַקט די בלינעס, איז אַריינגעקומען ר' הירש אַ דערשראָקענער. ער גייט צו מיר צו און זאָגט: "איר ווייסט, חזן, דאָ זיינען היינט אָנגעקומען סאָלדאַטן און פּאָליציי פון טשעריקאָוו מאַכן אַן אָבלאַווע אין דאָרף."

איך האָב זיך אַ הויב געטאָן אַ דערשראָקענער. וואָס זאָל איך טאָן? איך זוך אַן אָרט ווו זיך צו באַהאַלטן. איך קער זיך אין אַלע זייטן. קיין אַנדער אויסוועג איז ניטאָ, ווי אַריינקריכן אונטערן אויוון, אין אַ גרויסן קאַטוך פאַר הינער. די באַק־אויוונס אין מאָהי־ לעווער גובערניע זיינען גרויסע. ווינטער־צייט זיצט די פאַמיליע אויפן אויוון און מ'וואַרעמט זיך; אייניקע שלאָפן דאָרטן. אונטן איז דער קאַטוך פאַר הינער. ער איז אַזוי גרויס, אַז אַ פּאָר מענטשן קאָ־ נען זיך דאָרטן אַריינשאַרן. איך האָב געוואָלט אַריינקריכן אין קאַ־ טוך, אָבער די אַלטיטשקע האָט מיר אָפּגעשטעלט. "ניין, פאַר אַ חזן אין קאַטוך איז ניט קיין אָרט... עס פּאַסט פאַר אַייך ניט."

דער ייד האָט דערזען, אַז איך בין זייער צוטראָגן. "זאָרגט ניט, זאָגט ער צו מיר, איך האָב פאַר אַייך אַן אָרט, קומט מיט מיר." איך בין אים נאָכגעגאַנגען אין אַ שטאַל מיט היי. ער האָט געמאַכט אַן אָרט כּאַר מיר אין היי. "קריכט, זאָגט ער צו מיר, זיי וועלן אַייך ניט געפינען."

איך בין אַריינגעקראָכן, זיך צוגעדעקט מיט היי, ס'איז ווייך אין וואַרעם. דאָ איז געווען בעסער ווי אין טשעריקאָוו, ווו איך בין געלעגן אין אַ קאַלטן שטאַל, שיער ניט פאַרפראָרן געוואָרן. ליגנ־ דיק אין היי און טראַכטנדיק פון מיין "גליקלעכן" לעבן הער איך,

ווי מ׳גייט אַרום לעבן שטאַל. איך טראַכט: אָט קומען זיי אַריין, איך בין פאַרלאָרן. עס עפנט זיך די טיר פון שטאַל. איך הער ווי אַ שטיל׳ע טימע רופט מיר "חזן, חזן".

"זיינען זיי נאָך דאָ?" פרעג איך.

"אָ זיי זיינען נאָך דאָ", ענטפערט ער מיר. ער איז צוגע־גאַנגען, אָפגעשאַרט די היי. "נאַט אייך בלינעס, איר זייט דאָך גע־וויס הונגעריק", זאָגט ער צו מיר. ער האָט אָנגעגאָסן אַ גלעזל בראַנפן. "טרינקט, איר וועט זיך דערוואַרעמען." איך האָב אויסגעטרונקען די גלעזל. "אפשר נאָך אַ גלעזל? זשאַלעווטע ניט."

"נו, זאָל זיין נאָך אַ גלעזל", זאָג איך צו אים.

פאַרן אַרויסגיין האָט ער מיר געטרייסט. "אייביק וועט דאָך אַזוי ניט זיין, עס וועט ווערן צוריק אַ וועלט, וועט איר דערציילן אייערע צרות אין פריידן. איר וועט נאָך זיין אַמאָל גליקלעך. איך האָב אויך צוויי זין אויפן פראָנט, איז אונז דען בעסער? מ׳דאַרף אַריבערטראָגן די צייט." ער האָט מיר צוגעדעקט מיט היי און איז אַרויסגעגאַנגען.

איך בין געלעגן אין היי און געקייט בלינעס, איך טראַכט: בעסער האָב איך ניט געמאַכט, אַז איך בין אַנטלאָפן פון שטאָט, נאָר קייען בלינעס אַלס גאַסט אין די היי איז דאָ בעסער. איך בין אָפגעלעגן אין היי ביז פאַרנאַכט. דער אַלטער איז אַריין מיט אַ שמחה.

"נו חזן, קריכט אַרויס פון די היי, זיי זיינען שוין אַוועק."

מיט מאַטערניש האָב איך זיך אַרויסגעשלעפט פון די היי. מיין קערפער איז געווען מיד פון אַ גאַנצן טאָג ליגן אויף אייז אָרט, די אַלטיטשקע האָט זיך דערפרייט, ווען זי האָט מיר דערזען. "חזן קרוין, זאָגט זי, אַ נס מן השמים, אַז איר זייט ניט געקראָכן אין קאַטוך, ווי די סאָלדאַטן זיינען אַריין אין הויז. האָבן זיי געגו־

מען די קאָטשערעס און געשאַרט אין קאַטוך ... צויאָגט די הינער. אַ גרויסן טומל האָבן זיי אָנגעמאַכט אין הויז!"

"יאָ, ס'איז גוט, מיין מזל שלאָפט ניט", ענטפער איך.

* * *

איך זיך אין הייזל און טראַכט וועגן מיינע איבערלעבונגען פון דעם טאָג. אַ שניי־שטורעם האָט געשלאָגן אין די קליינע פענסטער־לעך. דערווינט האָט געפייפט פון אַלע זייטן. די זון האָט זיך גע־זעצט. ס'איז פינסטער געוואָרן אין הייזל. ר' הירש איז אַוועק ברייגען וואַסער פון ברונים, אָנטרינקען זיינע בהמות. אין הייזל האָט געהערשט שטילקייט. די אַלטיטשקע האָט געמאַכט פייער אויפן קאָמינעק. דורך מיין קאָפ זיינען דורכגעלאָפן פאַרש־דענע געדאַנקען. איך האָב ניט געקוקט אויפן קאָמינעק. מיינע אויגן זיינען געוועזן אין די פינסטערעווינקעלעך און אויף די פאַר־פראָרענע פענסטערלעך. איך האָב אייגעזען, אַז אין דאָרף איז פאַר מיר קיין אָרט ניט. איך טראַכט: מ'דאַרף גיין צו דעם שטעטל שומיאַץ, זעכציק ווייאָרסט פון טשעריקאָוו.

"נו, וואָס זיצט איר אַזוי", זאָגט צו מיר דער אַלטער, אַריין־קומענדיק מיט צוויי עמער וואַסער אין די הענט. "וואָס זייט איר אַזוי צוטראָגן? איר וועט זיין גאַנץ. לאָמיר ריידן וועגן היימלעכע זאַכן. וועט איר אפשר נעמען וואָס אין מויל? איך וועל ברייגען אַ קאַפּעטשקע, הא?"

"ניין, פאַר מיר ניט", ענטפער איך. "איז דאָ אַ וועג, וואָס פירט צו שומיאַץ?"

"מיר פֿאָרן גאַנץ אָפּט אין שומיאַץ", עטנפערט מיר דער אַל־טער. "פֿאַרוואָס ווילט זיך אייך פֿאָרן אין שומיאַץ?"

"איך האָב געהערט, אַז אין שומיאַץ איז אָנגעקומען די רא־דענער ישיבה מיטן חפץ חיים. אפשר וועט מיר דאָרטן זיין בעסער."

"מאָרגן גאַנץ פרי פֿאָרט אַ פויער אין שומיאַץ", זאָגט ער צו מיר. "איר וועט קענען מיטפֿאָרן מיט אים."

איך האָב זיך דערפרייט. אפשר וועט מיר גרינגער ווערן דער לעבן. אַלע ישיבה־לייט זיינען געווען היימלאָזע, און ווי עס וועט זיין מיט זיי, וועט זיין מיט מיר.

ביינאַכט זיינען ווידער אָנגעגאַנגען פויערים, געריכערט מאַכאָרקע און גערעדט וועגן נייעס פון טאָג, וועגן די אָבלאַווע אין דאָרף, פריצים, ערד...

"דו בינסט אויך אַ זאַיאַץ?" גיט מיר אַ פרעג אַ פויער.

"ניין, ער איז אַ ביעזשענעץ", האָט דער ייד זיך אַרויסגע־כאַפט. "זיי נעמט מען ניט אויף דער מלחמה. זיי ליידן ענוג פון דער מלחמה."

"וועסטו נאָך דער מלחמה פֿאָרן אַהיים?" פרעגט מיר אַ צווייטער פויער. "פֿאַרבלייב דאָ, די פּאָמעשטשיקעס וועלן מיר מאַכן פֿאַר היימלאָזע און די ערד וועט מען אונז אָפּגעבן."

די שטימונג ביי די פויערים איז געווען זייער אַ געהויבענע. זיי האָבן געוואָרט יעדן טאָג אויף אַן איבערקערעניש אין רוסלאַנד. די רוסישע רעוואָלוציע האָט זיך אָנגעפאַנגען פון דאָרף. די אַנט־לאָפענע סאָלדאַטן פון פראָנט האָבן די פויערים באַהאַלטן אין זייערע הייזער. "דאָס זיינען אונזערע חברים, וואָס ווילן אונז העלפן צונעמען די ערד פון די פּאָמעשטשיקעס", פלעגן זיי זאָגן. די צאַרישע מלוכה האָט זיך געהאַלטן אויף הינערשע פיסלעך. וויר עס האָט געקאָנט, האָט געגנבט און ראַבירט.

גאַנץ פרי איז אויפגעשטאַנען די אַלטיטשקע צוגרייטן שפייז אויפן וועג. זי האָט געבאַקט און געמאַכט אָנבייסן, ניט גע־וואָלט אַרויסלאָזן דעם אורח אַ הונגעריקן. זיי האָבן געזאָרגט איך זאָל ניט האָבן קיין פאַרדרוס אין וועג. דער פויער איז צוגעפאָרן צום הייזל. די אַלטיטשקע האָט זיך געבעטן ביי אים: "יעהאָר, איך בעט דיר, גיב אַכטונג אויף דעם ביעזשענעץ, ער זאָל האָבן אַ גוטע וועג."

איך האָב זיי באַדאַנקט פון גאַנצן האַרצן פאַר זייער פריינט־לעכן הכנסת אורחים און מיר זיינען געפאָרן אין שומיאַץ. דער פראָסט האָט געברענט. איך לויף אַראָפּ און אַרויף אויפן פור. פון דער ווייטן זעט מען נאָר, ווי סאָלדאַטן גייען אויף די זייטיקע וועגלעך מיט פּעקלעך אויף די פּלייצעס.

24.

אַ פּרייער מענטש.

פֿאַרנאַכט בין איך אָנגעקומען אוין שומיאַץ אַ פּאַרפּראָרענער אוּן אַ מידער. אין בין גלייך געגאַנגען מיטן פּעקל אין בית־המדרש. אַרײַנקומענדיק אין בית־המדרש איז מיר פּרײַלעכער געוואָרן אויפן האַרצן. הונדערטער ישיבה־לײַט זיינען געזעסן אוּן געלערנט, אַזוי ווי קיין אָבלאַווטס וואָלטן גאָר ניט געווען. דער ניגון פון גמרא האָט מיר דערמאָנט, אַז איך האָב אויך אַמאָל געלערנט אין אַ ישיבה.

ביי אַ טיש איז געזעסן הגאון ר׳ נפתלי ז״ל, דער ראש ישיבה, אוּן געלערנט משנה ברורה. אין אַ ווינקל איז געזעסן איינגעבויגן דער זקן חפץ חיים. ער איז געווען געקליידעט אײַנפאַך אוּן ריין. אַ היטל איבער אַ יאַרמלקע אויף זיין קאָפּ. אַלע אויגן האָבן געקוקט נאָר אויף יענעם ווינקל. שומיאַצער יידן זיינען געווען גליקלעך, אַז זיי האָבן זוכה געווען צו האָבן דעם חפץ־חיים אין זייער שטאָט.

ווי ר׳ נתּתלי האָט מיר דערזען, איז ער צוגעגאַנגען און מיר געגעבן שלום עליכם. ״מסתמא אַ היימלאָזער, אפשר נייטיקט איר זיך אין א סט׳נציע, עסן?״ ער האָט גלייך אַרויסגעווויזן פריינט־שאַפט צו מיר. איך האָב אים באַדאַנקט און צוגעגאַנגען צום ווינקל, ווו ער חפץ חיים איז געזעסן. ער האָט זיך אַ הויב געטאָן און מיר געגעבן שלום עליכם. ״פון וואַנענט איז אַ ייד?״, פרעגט ער מיר. איך האָב אים דערציילט וועגן אונזער לאַגע און אַז איך קום פון טשערניקאָוו. ער האָט אַ שטאַרקן זיפץ געטאָן. ״זאָרגט ניט. גאָט וועט אייך העלפן, ס׳איז אַלעמען שלעכט. גאָט זאָל רחמנות האָבן אויף כלל־ישראל. ער האָט געקרעכצעט איבער דער ביטערער צייט און דערהויפט איבער די אָבלאַווסס. איך האָב זיך געפילט גליקלעך, אַז איך האָב דערזען דעם אַלטן. איך האָב עפעס געקראָגן בטחון, מיין האַרץ האָט זיך עטוואָס באַרואיקט.

נאָר פאַר די אָבלאַווסס האָט זיך די ישיבה אויך געשראָקן און דערהויפט דער חפץ־חיים. ער האָט געזאָרגט פאַר די ישיבה־לייט נאָך מער ווי פאַר זיינע אייגענע קינדער. מען איז געקומען אָנזאָגן, אַז עס וועט זיין אַן אָבלאַווע אין שטאָט און אויך אין דער ישיבה. ס׳איז געווארן אַ טומל אין בית־המדרש. אַפולע האָבן געוואָלט אַנטלויפן. איז מען גלייך געלאָפן צום אַלטן. ״רבי, עס וועט זיין אַן אָבלאַווע אין שטאָט. זיי וועלן געוויס קומען אין דער ישיבה, וואָס זאָלן מיר טאָן?״

״קינדערלעך, זאָגט דער אַלטער, לויפט ניט פון בית־המדרש די תורה וועט אויף אייך מגין זיין. ווען איר וועט זען, אַז זיי קומען נעענטער צום בית־המדרש, זאָלט איר זיך נעמען צו תהלים, גאָט וועט אייך העלפן.״

דער חפץ־חיים איז געווען אַ צובראָכענער. אָבער די ישיבה־לייט האָט ער צוגעגעבן מוט. אַ ביסל שפעטער איז מען געקומען אָנזאָגן, אַז פאָליציי און סאָלדאַטן זיינען שוין ניט ווייט פון

דער ישיבה־לייט האָבן זיך האַסטיק אַ נעם געטאָן צום תהלים־זאָגן. זיי האָבן געזאָגט תהלים מיט אַזוינע קולות, אַז מ׳האָט געקאָנט הערן פֿאַר וויאָרסטן ווייט. דער אַלטער איז געשטאַנען אין אַ ווינקל און איך געזאָגט תהלים, ווייניקער אויפן קול. אין בית־המדרש האָבן זיך געהערט הימלרייסנדע קולות. וואָס נעענטער די פּאָליציי איז צוגעגאַנגען צום בית־המדרש, אַלץ שטאַרקער זיינען געוואָרן די קולות.

פּאָליציי און סאָלדאַטן זיינען געקומען צום בית־המדרש. דער פּריסטאַוו האָט געפּענט לאַנגזאַם די טיר. אַ קוק געטאָן, ווי די ישיבה־לייט שטייען און ווייניקער אויפן קול, און ווי דער אַלטער שטייט אין אַ ווינקל און פֿאַרגיסט טרערן, האָבן די זוכערס זיך דערשראָקן, אין ישיבה זיינען זיי ניט אַריין און געשטאַנען ביי דער טיר: קיינער פון זיי האָט ניט געהאַט דעם מוט צו גיין ווייטער. נאָך עטלעכע מינוט שטיין האָבן זיי צוגעמאַכט די טיר און זאָגנדיק — "זאָלן זיי בעטן גאָט פֿאַר אונז אויך" — זיינען זיי אַוועקגעגאַנגען.

אין די שטעט, וועלכע זיינען געלעגן אַרום שומיאַץ, האָט מען גערעדט וועגן דעם חפץ־חיים און דער אָבלאַווע. אין דער ישיבה האָט מען שוין מער קיין אָבלאַווע ניט געמאַכט. נאָר זיכער איז מען ניט געווען. אין די הייזער האָט מען שוין קיין אונטערשייד ניט געמאַכט: וועמען פּאָליציאַנטן האָבן געכאַפּט האָבן זיי אַרעסטירט. אייניקע ישיבה־לייט זיינען אַנטלאָפן אין די אַרומיקע שטעטלעך. אין יענער צייט איז אַ יונגן מענטשן שוער געווען דורכצוגיין אַ גאַס. פּאָליציי און סאָלדאַטן פלעגן פּאָדערן דאָקומענטן און גלייך אַרעסטירן.

פֿאַרבריינגענדיק אַ קורצע צייט אין שומיאַץ, בין איך געקומען צו דער איבערציגונג, אַז דאָ האָט מען די זעלביקע צרות, ווי אין

טשעריקאָוו. היות ווי פאָרן פון שטעטל אין דאָרף איז געווען אוממעגלעך, האָב איך באַשלאָסן קומען צוריק קיין טשעריקאָוו.

* * *

אין טשעריקאָוו בין איך אַ שבת פאַרנאַכט געזעסן אין בית־המדרש און אַריינגעקוקט אין אַ ספר. סאָלדאַטן האָבן אַרומגעריגלט דעם בית־המדרש און אַרעסטירט אַלע יונגע מענטשן, מיר אויך בתוכם. מ׳האָט אונז אויסגעשטעלט אין אַ ריי און געפירט צום וואָאינסקי נאַטשאַלניק.*) איבער צוויי הונדערט מאַן, יידן און קריסטן, האָט מען דעם שבת אַרעסטירט. אין שטאָט האָט זיך געטומלט, מ׳האָט אַרעסטירט דעם גאַנצן בית־המדרש מענטשן. צווישן די אַרעסטירטע זיינען געווען אַ סך, וואָס זיינען אַנטלאָפן פון פראָנט.

מיין פרוי האָט מיר געבראַכט די דאָקומענטן. הונדערטער מענטשן זיינען געשטאַנען לעבן קאַנצעלאַריע, כדי צו וויסן וואָס וועט זיין מיט זייערע זין און אייִדעמס.

אויפן צווייטן עטאַזש איז געזעסן דער וואָאינסקער נאַטשאַלניק. מ׳האָט געמומען פירן די אַרעסטירטע אויפן צווייטן עטאַזש. פון דער הויך האָבן זיך געהערט דעם נאַטשאַלניקס קולות. וועג סאָלדאַטן פלעגן אַראָפגיין פון די טרעפ אַרויפפירן אַרעסטירטע, האָט זיך יעדע־רער געטרייסלט פון שרעק, איך האָב געקלערט — וועי וויס, ווי מיין גורל וועט זיין. אַ קריסט פון פוילן זאָגט צו מיר: „איך בין שוין דעם דריטן מאָל אַנטלאָפן פון פראָנט. איך זוך מיין פרוי און קינדער. זאָלן מען טאָן מיט מיר וואָס מען ווייל, מיין לעבן איז אַלץ איינס גאָרניט ווערט.״

אַ ביסל שפעטער האָט מען מיר און נאָך אַ יונגן מאַן פון

*) קרייז־מיליטער־שעף.

שטאָט אַרויסגערופן. אַ סאָלדאַט, וואָס איז געשטאַנען ביי דער טיר, האָט אונז אַריינגעפירט אין אַ גרויסן זאַל. ביי אַ טיש איז געזעסן דער וואָאינסקער נאַטשאַלניק. אָן אַ זייט זיינען געשטאַנען אַרעסטיר־טע מיט אַראָפגעלאָזענע קעפ. אַ וואַך פון סאָלדאַטן איז געשטא־נען אַרום זיי.

צופירנדיק מיר צום טיש, האָט דער סעקרעטאַר געזאָגט: "דאָקומענטן!" איך האָב אים דערלאַנגט מיין בילעט און אַ פא־פיר, אַז איך בין אַ היימלאָזער. ער עפנט דעם בילעט און קוקט אים אַרום פון אַלע זייטן. ער קאָן ניט דערגיין, וועמען איך בין גע־שטאַנען צום פריזיוו. ער האָט דערלאַנגט מיינע פאַפירן דעם וואָאינסקן נאַטשאַלניק. דער נאַטשאַלניק גיט אַ קוק אויפן בילעט און פרעגט: פון וואַנענט ביזטו?"

"איך בין אַ היימלאָזער", ענטפער איך.

"פאַרוואָס איז פאַרשמירט דיין בילעט?", גיט ער אַ געשריי.

"איך האָב זיך געשלעפט פיר וואָכן מיטן באַן אין פראַכט־וואַגאָנעס. מיר זיינען פאַרלייזיקט געוואָרן. אונזערע זאַכן האָט מען אַריינגעוואָרפן אין הייסע וואַסער, דער בילעט איז געלעגן אין די קליידער, איז ער פאַרשמירט געוואָרן".

"ווי אַלט ביזטו?", פרעגט ער מיר.

איך זאָג אים די יאָרן, אויך וועמען איך בין געטאַנען צום פריזיוו.

"וועמען קאָן דיר דאָ", פרעגט ער מיר.

"דער קאָויאָנער ראַבין אינדענבוים".

ער האָט אַוועקגעשיקט אַ סאָלדאַט ברענגען דעם ראַבינער אינדענבוים. מיר האָט מען אַוועקגעפירט אָן אַ זייט. פאַר דער צייט האָט מען אַרויפגעפירט אַרעסטירטע דעזערטירן. דער וואָאינסקער נאַטשאַלניק האָט זיך צושריען אויפן קול, "מ'וועט אייך

אַלעמען משפטן מיט די האַרבסטע שטראָפן פאַרן אַנטלויפן פון פראָנט !"

אַביסל שפעטער איז אַריינגעקומען ראַבינער אינדענבוים. דער וואָאינסקער נאַטשאַלניק פרעגט, אָנווייזנדיק אויף מיר: "הער, ראַבין, קענט איר דעם מאַן? זיינע דאָקומענטן קען מען ניט איבערלייענען."

"דער מאַן איז פון די היימלאָזע, ענטפערט אינדענבוים, וואָס זיינען ניט לאַנג אָנגעקומען פון מאָהילעוו. דער גובערנאַטאָר האָט זיי דערלויבט צו בלייבן אין טשעריקאָוו."

דער וואָאינסקער נאַטשאַלניק פרעגט מיר ווייטער:

"זאָגסטו ריכטיק דיינע יאָרן"

איך זאָג אים נאָך אַ מאָל, ווען איך בין געשטאַנען צום פריזיוו.

"ער זעט אָבער אויס אַ סך אינגער ווי ער האָט אָנגעגעבן", שרייט דער נאַטשאַלניק.

"ער זעט אויס אַלט", ענטפערט אינדענבוים. זייטיגע מענטשן פון די אַרעסטירטע האָבן אויך מיטגעהאָלפן: "אַלט! אַלט,"

"ער איז פריי", האָט דער נאַטשאַלניק געזאָגט.

אינדענבוים האָט געבעטן מ'זאָל מיר אַרויסגעבן אַ נייעם דאָקומענט. דער סעקרעטאַר האָט אָנגעשריבן אַ פאַפּיר, ווו ס'איז געווען אָנגעגעבן ווען איך בין געשטאַנען צום פריזיוו.

מיין שמחה איז געווען גרויס: איך בין פריי און האָב נאָך דערצו אַ דאָקומענט אין האַנט!

